1(9)
2026

ISSN 3105-3432

ZHETYSU UNIVERSITY

EAST-WEST

Eurasian Scientific And Methodological Journal For Master And Doctoral Students

MARCH
2026

І.Жансүгіров атындағы Жетысу университеті
Жетысуский университет имени И.Жансугурова
Zhetysu University named after I.Zhansugurov

ISSN 3105-3432

EURASIAN SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL JOURNAL “EAST-WEST” for master and doctoral students

Журнал 2022 жылдың желтоқсан айынан бастап шығады
Журнал издается с декабря 2022 года
The Journal has been published since December 2022

№ 1(9) 2026

Талдықорған - Алматы 2026 Қыркүйек
Талдыкорган - Алматы Сентябрь
Taldykorgan - Almaty September

БАС РЕДАКТОР
Бурибаев Е.А. – з.ғ.д., профессор

Редакция алқасы (кеңес)

Исалиева С.Т. - ғылыми редактор, ә.ғ.м., аға оқытушы (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ), **Момбек Ә.Ә. -** ғылыми редактор, п.ғ.к., қауым. профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Бегалиева С.Б.** – п.ғ.д., профессор (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ), **Жусупбекова Г.Г. –** PhD, аға оқытушы (Ш.Уалиханов атындағы КУ), **Жанбеков Х.Н. –** жер туралы ғ.д., профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Мурзалинова А.Ж. –** п.ғ.д., профессор (М.Қозыбаев атындағы СҚУ), **Тлебаев Қ.Б. –** ф-м.ғ.д., профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Сакыпбекова М.Ж.** – PhD, доцент м.а. (әл- Фараби атындағы ҚазҰУ), **Абдулкаримова Г.А.** – п.ғ.к., доцент (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Аккасынова Ж.К.** – PhD, аға оқытушы (Абай атындағы ҚазҰПУ).

Халықаралық редакция алқасы

Вернигора Влад – ә.ғ.к. (Eurasian Association of Scientific Journals Ltd., Таллин, Эстония), **Имрани Заур Тагар –** г.ғ.к., доцент (Әзәрбайжан Республикасы БжҒМ География институты, Баку, Әзірбайжан), **Чабан Наталия –** PhD, профессор (Кентербери университеті, Крайстчерч, Жаңа Зеландия), **Валиев Орхан –** PhD, доцент (Khazar University, Баку, Әзірбайжан), **Вдовиченко Виктория –** PhD, адъюнкт профессор (Болонья университеті, Болонья, Италия), **Цао Жань –** білім магистрі, аға оқытушы (Цзилинь университеті, Чанчун, Қытай).

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
Бурибаев Е.А. – д.ю.н., профессор

Редакционная коллегия (совет)

Исалиева С.Т. - научный редактор, м.с.н., ст.преподаватель (КазНУ имени аль-Фараби), **Момбек А.А. -** научный редактор, к.п.н., ассоц. профессор (КазНПУ имени Абая), **Бегалиева С.Б.** – д.п.н., профессор (КазНУ имени аль-Фараби), **Жусупбекова Г.Г. –** PhD, ст.преподаватель (КУ имени Ш.Уалиханова), **Жанбеков Х.Н. –** доктор наук о Земле, профессор (КазНПУ имени Абая), **Мурзалинова А.Ж. –** д.п.н., профессор (СКУ имени М.Козыбаева), **Тлебаев К.Б. –** д.ф-м.н., профессор (КазНПУ имени Абая), **Сакыпбекова М.Ж.** – PhD, и.о. доцента (КазНУ имени аль-Фараби), **Абдулкаримова Г.А.** – к.п.н., доцент (КазНПУ имени Абая), **Аккасынова Ж.К.** – PhD, ст.преподаватель (КазНПУ имени Абая).

Международная редакционная коллегия

Вернигора Влад – к.с.н. (Eurasian Association of Scientific Journals Ltd., Таллин, Эстония), **Имрани Заур Тагар –** к.г.н., доцент (Институт географии при МНО Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджан), **Чабан Наталия –** PhD, профессор (Кентерберийский университет, Крайстчерч, Новая Зеландия), **Валиев Орхан –** PhD, доцент (Khazar University, Баку, Азербайджан), **Вдовиченко Виктория –** PhD, адъюнкт профессор (Болонский университет, Болонья, Италия), **Цао Жань –** магистр образования, ст.преподаватель (Цзилиньский университет, Чанчун, Китай).

CHIFF EDITOR
Buribayev E.A. – Doctor of Low, Professor

Editorial board (council)

Issaliyeva S.T. – Scientific Editor, Master of Social Sciences, Senior Lecturer (al-Farabi KazNU), **Mombek A.A. –** Scientific Editor, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Abai KazNPU), **Begaliyeva S.B.** – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (al-Farabi KazNU), **Zhussupbekova G.G. –** PhD, Senior Lecturer (Sh.Ualikhanov KU), **Zhanbekov Kh.N. –** Doctor of Geosciences, Professor (Abai KazNPU), **Murzalinova A.Zh. –** Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (M.Kozybayev NKU), **Tlebayev K.B. –** Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor (Abai KazNPU), **Sakypbekova M.Zh.** – PhD, Acting Associate Professor (al-Farabi KazNU), **Abdulkarimova G.A.** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Abai KazNPU), **Akkassynova Zh.K.** – PhD, Senior Lecturer (Abai KazNPU).

International editorial board

Vernygora Vlad – Candidate of Social Sciences (Eurasian Association of Scientific Journals Ltd., Tallinn, Estonia), **Imrani Zaur Tagar –** Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor (Geography Institute of the Ministry of Education and Science, Baku, Azerbaijan), **Chaban Natalia –** PhD, Professor (University of Canterbury, Christchurch, New Zealand), **Valiyev Orkhan –** PhD, Assistant Professor (Khazar University, Baku, Azerbaijan), **Vdovychenko Viktoria –** PhD, Adjunct Professor (University of Bologna, Bologna, Italy), **Cao Ran –** Master of Education, Senior Lecturer (Jilin University, Changchun, China).

Учредитель: Исалиева С.Т. Зарегистрировано в КИ МИОР РК.
Свидетельство № KZ94VPY00060902 09 09.12.2022 г.
Периодичность: 4 раза в год. Адрес редакции: г.Алматы, мкр.Казахфильм, 18

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Жаратылыстану және техникалық ғылымдар
Естественные и технические науки
Natural and Technical Sciences

Ibragimkyzy D., Utepbergenova L.M., Nuriyeva G.A. Use of zeolites and innovative natural filtering materials In drinking and wastewater treatment technologies …… 7-19
Ибрагимқызы Д., Утепбергенова Л.М., Нуриева Г.А. Табиғи су көздері мен сарқынды суларды тазарту технологияларында цеолиттер мен инновациялық табиғи сүзгі материалдарын пайдалану ……... 7-19
Ибрагимқызы Д., Утепбергенова Л.М., Нуриева Г.А. Использование цеолитов и инновационных природных фильтрующих материалов в технологиях очистки природной и сточной воды ……... 7-19

Tasheva E.A., Toxanbayeva S.T. Water scarcity and ways to overcome it in Africa ... 19-27
Ташева Е.А., Токсанбаева С.Т. Дефицит водных ресурсов и пути его преодоления в Африке …….. 19-27
Ташева Е.А., Токсанбаева С.Т. Африкадағы су тапшылығы және оны жеңу жолдары …….. 19-27

Есімбекова Ж.Х., Нурмаханова Ж.М. Проблемы низкой выявляемости расстройств аутистического спектра в Казахстане …… 27-37
Есімбекова Ж.Х., Нурмаханова Ж.М. Қазақстанда аутимзм спектрлі бұзылыстардың ерте анықтаудың қиындықтары ……... 27-37
Yessimbekova Zh.Kh., Nurmakhanova Zh.M. The problem of low detection of autism spectrum disorders in Kazakhstan …… 27-37

Касенова А.Т., Алибекова Б.А. Мемлекеттік экологиялық аудит …….. 37-46
Касенова А.Т., Алибекова Б.А. Государственный экологический аудит ……... 37-46
Kassenova A.T., Alibekova B.A. State environmental audit …… 37-46

Әлеуметтік және қоғамдық ғылымдар
Социальные и общественные науки
Social and Public Sciences

Байгужина А.С., Жусупбекова Г.Г. Воспитание национальных ценностей у детей дошкольного возраста через художественную литературу …… 47-58
Байгужина А.С., Жусупбекова Г.Г. Көркем әдебиет арқылы мектеп жасына дейінгі балаларда ұлттық құндылықтарды тәрбиелеу …… 47-58
Bayguzhina A.S., Zhussupbekova G.G. Fostering national values in preschool children through literature ……... 47-58

Персикова Е.И., Одинцова С.А. Цифровые образовательные ресурсы как средство формирования нравственных качеств у младших школьников …… 59-70
Персикова Е.И., Одинцова С.А. Цифрлық білім беру ресурстары бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру құралы ретінде …… 59-70
Persikova E.I., Odintsova S.A. Digital educational resources as a means of forming moral qualities in primary school students ……... 59-70

Ryskulbek A.Kh., Zhussupova R.F. The implementation of game-based learning for young learners ……. 70-79
Рыскулбек А.Х., Жусупова Р.Ф. Жас білім алушылар үшін ойынға негізделген оқытуды жүзеге асыру ……... 70-79
Рыскулбек А.Х., Жусупова Р.Ф. Внедрение игрового обучения для младших обучающихся …….. 70-79

Ахметова Э.К. Инклюзивті отбасындағы қарым-қатынастардың рекшеліктері … 79-90
Ахметова Э.К. Особенности взаимоотношений в инклюзивной семье ……. 79-90
Akhmetova E.K. Features of relationships in an inclusive family …….. 79-90

Abbassova Z.S., Yessimbekova A.O. Mapping research on university students' critical thinking: a scoping review ……... 90-102
Аббасова З.Ш., Есимбекова А.О. Жоғары оқу орындары студенттерінің сыни ойлауын зерттеулерді карталау: шолу зерттеу 90-102
Аббасова З.Ш., Есимбекова А.О. Картирование исследований критического мышления студентов высших учебных заведений: обзор с определением границ ……. 90-102

Гуманитарлық ғылымдар мен өнер
Гуманитарные науки и искусство
Humanities and Arts

Сармурзина А.С., Иманбаев С.М. Проблемы реализации механизма гражданско-правовой ответственности за коррупционные правонарушения в Республике Казахстан ……... 103-115
Сармурзина А.С., Иманбаев С.М. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік тетігін іске асырудың проблемалары ……... 103-115
Sarmurzina A.S., Imanbayev C.M. Problems of implementing the mechanism of civil liability for corruption offenses in the Republic of Kazakhstan ……... 103-115

Раймова А.Ж., Токатов Р.А. Смарт-контракт түсінігі және ерекшелігі ……... 115-128
Раймова А.Ж., Токатов Р.А. Понятие и специфика смарт-контрактов …… 115-128
Raimova A.Zh. Tokatov R.A. The concept and specifics of smart contracts …….. 115-128

Серік Ә.І., Смирнова О.А. Читательский портрет современного студента …… 128-142
Серік Ә.І., Смирнова О.А. Қазіргі заман студентінің оқырмандық портреті 128-142
Serik A.I., Smirnova O.A. A reader's portrait of a modern student ……. 128-142

Омарова М.А., Мухатаева Ж.А. Домбыра сабағында білім алушылардың мотивациясын арттыру құралы ретінде ақпараттық білім беру ресурстарды қолдану ……... 142-153
Омарова М.А., Мухатаева Ж.А. Использование информационных образовательных ресурсов как средство повышения мотивации обучающихся на уроках домбры ……... 142-153
Omarova M.A., Mukhatayeva Zh.A. The use of information educational resources as a means of increasing the motivation of students in dombra lessons …… 142-153

Құрметті әріптестер, құрметті авторлар!

Сіздердің назарларыңызға «Eurasian scientific and methodological journal “East-West”» журналының кезекті саны ұсынылады. Бұл басылым оқырмандарды жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар мен өнер салаларындағы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерімен таныстыруды жалғастырады.

Ғылыми журналдың бірінші бөлімі «Жаратылыстану және техникалық ғылымдар» – экология, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, технологияларды дамыту және денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік маңызы бар мәселелерге арналған зерттеулерді біріктіреді. Ұсынылған мақалаларда ғылыми ізденістің маңызды бағыттары қарастырылады: табиғи және ағынды суларды тазарту технологияларында цеолиттер мен инновациялық табиғи сүзгі материалдарын қолдану, су ресурстары тапшылығының жаһандық мәселелері, Қазақстандағы аутизм спектрі бұзылыстарының төмен анықталу проблемалары, сондай-ақ бөлім мемлекеттік экологиялық аудитке арналған мақаламен аяқталады.

Журналдың екінші бөлімі «Әлеуметтік және қоғамдық ғылымдар» – педагогика, психология, білім беру және тұлғаның әлеуметтік дамуы мәселелеріне арналған зерттеулерді қамтиды. Мектепке дейінгі жастағы балаларда ұлттық құндылықтарды көркем әдебиет арқылы қалыптастыру, цифрлық білім беру ресурстарының адамгершілік қасиеттерді дамыту құралы ретіндегі рөлі, бастауыш сынып оқушыларына ойын арқылы оқытуды енгізу, инклюзивті отбасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері, жоғары оқу орындары студенттерінің сыни ойлауын зерттеуді карталау мәселелеріне ерекше назар аударылады.

«Гуманитарлық ғылымдар және өнер» бөлімі құқық, білім беру, мәдениет және тұлғаның көркемдік дамуы салаларындағы өзекті мәселелерге арналған зерттеулерді қамтиды. Ұсынылған мақалалар заманауи гуманитарлық зерттеулердің пәнаралық сипатын көрсетеді және қоғамның, құқықтық институттардың және көркемдік білім берудің дамуына байланысты ғылыми қызығушылықтардың кең ауқымын қамтиды. Сонымен қатар смарт-келісімшарттардың ерекшеліктері, заманауи студенттің оқырмандық портреті, домбыра сабақтарында ақпараттық білім беру ресурстарын қолдану арқылы оқушылардың мотивациясын арттыру, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік механизмін іске асыру мәселелері қарастырылады.

Ұсынылған зерттеулер ғалымдарға, оқытушыларға, студенттерге және гуманитарлық ғылымдар мен өнердің өзекті мәселелеріне қызығушылық танытатын барлық оқырмандарға пайдалы болады деп сенеміз.

Құрметпен, журналдың редакциясы

Уважаемые коллеги, дорогие авторы!

Перед вами очередной номер журнала «Eurasian scientific and methodological journal «East-West», продолжает знакомить читателей с исследованиями отечественных и зарубежных ученых в области естественных, технических, социальных, общественных и гуманитарных наук и искусства.

Первый раздел научного журнала «Естественные и технические науки» объединяет исследования, посвященные актуальным проблемам современного общества, связанным с экологией, рациональным использованием природных ресурсов, развитием технологий и социально значимыми вопросами

здравоохранения. В представленных статьях рассматриваются важнейшие направления научного поиска: использованию цеолитов и инновационных природных фильтрующих материалов в технологиях очистки природной и сточной воды, глобальные проблемы дефицита водных ресурсов**,** проблемы низкой выявляемости расстройств аутистического спектра в Казахстане и **з**авершает раздел статья, посвященная государственному экологическому аудиту.

Во втором разделе журнала «Социальные и общественные науки» представлены исследования, посвященные актуальным вопросам педагогики, психологии, образования и социального развития личности. Особое внимание уделяется вопросам воспитания национальных ценностей у детей дошкольного возраста через художественную литературу, цифровым образовательным ресурсам как средство формирования нравственных качеств, внедрения игрового обучения для младших обучающихся, особенностям взаимоотношений в инклюзивной семье, картирование исследований критического мышления студентов высших учебных заведений.

Тематика рубрики «Гуманитарные науки и искусство» охватывает исследования, посвящённые актуальным вопросам права, образования, культуры и художественного развития личности. Представленные статьи отражают междисциплинарный характер современных гуманитарных исследований и демонстрируют широкий спектр научных интересов, связанных с развитием общества, правовых институтов и художественного образования, специфику смарт-контрактов, читательский портрет современного студента, использование информационных образовательных ресурсов как средство повышения мотивации обучающихся на уроках домбры, а также вопросы реализации механизма гражданско-правовой ответственности за коррупционные правонарушения в Республике Казахстан.

Мы надеемся, что представленные исследования будут полезны ученым, преподавателям, студентам и всем читателям, интересующимся актуальными проблемами гуманитарных наук и искусства.

С уважением, редакционная коллегия журнала

Dear colleagues, dear authors!

We present to you the next issue of the Eurasian scientific and methodological journal “East-West”, which continues to acquaint readers with the research of domestic and international scholars in the fields of natural, technical, social, public, and humanitarian sciences, as well as the arts.

The first section of the journal, “Natural and Technical Sciences”, brings together studies devoted to pressing issues of modern society related to ecology, rational use of natural resources, technological development, and socially significant healthcare concerns. The articles presented address key areas of scientific inquiry, including the use of zeolites and innovative natural filtering materials in water purification technologies, global challenges of water scarcity, issues of low detection rates of autism spectrum disorders in Kazakhstan, and concludes with a study on state environmental auditing.

The second section, “Social and Public Sciences”, features research focused on актуal issues in pedagogy, psychology, education, and personal social development. Particular attention is given to fostering national values in preschool children through literature, the role of digital educational resources in developing moral qualities, the implementation of game-based learning for younger learners, the specifics of relationships in inclusive families, and the mapping of research on critical thinking among university students.

The section “Humanities and Arts” covers studies addressing актуal issues in law, education, culture, and artistic development of личности. The presented articles reflect the interdisciplinary nature of modern гуманитарных исследований and demonstrate a wide range of scholarly interests related to the development of society, legal institutions, and arts education. Topics include the specifics of smart contracts, the reading profile of modern students, the use of digital educational resources to enhance learner motivation in dombra lessons, and issues related to the implementation of civil liability mechanisms for corruption offenses in the Republic of Kazakhstan.

We hope that the presented studies will be useful for researchers, educators, students, and all readers interested in current issues of the humanities and arts.

Sinserelly, the editorial board of the journal

Жаратылыстану және техникалық ғылымдар
Естественные и технические науки
Natural and Technical Sciences

МРНТИ: 70.27.13 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.01

USE OF ZEOLITES AND INNOVATIVE NATURAL FILTERING MATERIALS IN DRINKING AND WASTEWATER TREATMENT TECHNOLOGIES

*[1]D.IBRAGIMKYZY, [1]L.M.UTEPBERGENOVA, [2]G.A.NURIYEVA
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
[2]Azerbaijan Architecture and Construction University (Baku, Azerbaijan)
*ibragimkyzydilnaz08@gmail.com, utepbergenovalaura78@gmail.com,
nuriyevagulgun1122@gmail.com

Abstract
The article discusses methods for purifying natural and wastewater from heavy metals using zeolites and various filter materials. Heavy metals are characterized as priority pollutants of the aquatic environment, and the need for their removal from water is justified. The authors consider the physicochemical properties of zeolites, their ion exchange and sorption capacities, as well as the effectiveness of other loading materials, such as activated carbon. The main water purification technologies used to remove heavy metal ions, including filtration, sorption, and combined methods, are analyzed. The areas of application of these technologies in water treatment and wastewater treatment systems are considered. A comparative analysis of the effectiveness of various filter materials is provided. Conclusions are made about the prospects for using zeolites and filter media to improve water purifications quality and ensure the environmental safety of water resources.
Keywords: zeolites, heavy metals, water purifications, wastewater, filter materials, sorption, water treatment.

Introduction

The relentless expansion of industrial activity and urbanization are exerting increasing anthropogenic pressure on the natural environment, especially on water resources. The contamination of both natural and wastewater with heavy metal ions is one of the most important environmental problems facing modern society due to their toxicity, tendency to bioaccumulate, and long retention in ecosystems. This highlights the need to develop and implement advanced, cost-effective water treatment technologies capable of reducing heavy metal concentration to levels that meet regulatory requirements.

Purifying water from heavy metal ions requires the use of advanced methods and materials that can ensure optimal removal of contaminants. One of the most promising areas in this regard is the use of zeolites and other adsorbent materials characterized by pronounced sorption and ion exchange properties. Natural zeolites, distinguished by their abundance, environmental safety, and regenerative capacity, are attracting considerable attention and are widely used in both drinking water treatment and wastewater treatment systems.

Contemporary water treatment technologies are meticulously designed to enhance process efficiently while simultaneously mitigating operational expenses and minimizing adverse environmental impacts. The integration of advanced filtration and sorption methodologies, utilizing zeolites, activated carbon, expanded clay, and quartz sand, significantly elevates the quality of treated water, thereby broadening its spectrum of practical applications. In the face of increasingly stringent environmental regulations and escalating volumes of wastewater, the relentless development and refinement of purification technologies represent a critical imperative for ensuring environmental safety and fostering sustainable development.

Main body

Contamination of drinking water sources with heavy metals (both natural and anthropogenic) poses a serious threat to human health.

Heavy metals are natural chemical elements characterized by high atomic mass and density. These elements possess the inherent potential for toxicity, particularly when their concentration in environmental matrices exceed critical threshold levels. The deleterious effects of heavy metals on human health are accentuated by their propensity for bioaccumulation and the cumulative nature of their toxicological profiles. The most important heavy metals in drinking water are cadmium (Cd), lead (Pb), arsenic (As), mercury (Hg), and chromium (Cr). These metals can enter water sources in various ways, for example, through industrial wastewater, agricultural waste containing pesticides and chemical fertilizers, and as a result of corrosion of pipeline systems [Afzal I. et al., 2024].

The contamination of aqueous reservoirs, particularly groundwater and surface water, by heavy metals poses multifaceted and deleterious implications for human populations. The spread of urban landscapes, industrial development, and the use of chemical fertilizers in agriculture have led to a sharp increase in the amount of toxic metal pollutants in aquatic ecosystems through industrial wastewater, urban drainage networks, and stormwater management systems [Zhang P. et al., 2023]. The aquatic environment is of paramount importance for two primary reasons: first, it serves as a direct pathway of exposure for living organisms via consumption processes such as drinking and cooking; second, water operates as a ubiquitous transport medium, efficiently conveying dissolved and particulate forms of metals over substantial distances, thereby facilitating their participation in the intricate cycling of substances within the ecosystem.

The widespread utilization of toxic heavy metals, such as lead (Pb), thallium (Tl), cobalt (Co), cadmium (Cd), and antimony (Sb), in industrial processes underscores their significant impact as environmental pollutants. Thallium, characterized by its potent biological effects, is particularly noteworthy despite its relatively low natural abundance. Its toxicological profile is marked by its ability to induce alopecia in human subjects. The deleterious consequences of heavy metal exposure often outweigh any potential benefits. For instance, prolonged exposure to antimony and chromium has been causally linked to carcinogenic outcomes, while lead poisoning is associated with a spectrum of neurodevelopment disorders in children, including intellectual deficits. Mercury toxicity manifests in the form of Minamata disease, a severe neurological condition, whereas cadmium exposure is implicated in Itai-Itai disease, characterized by osteomalacia and skeletal pain. The cumulative evidence underscores the imperative for stringent regulatory measures and mitigation strategies to curtail the adverse health effects associated with heavy metal contamination. Heavy metals can also cause toxicity in specific organs of the human body, such as nephrotoxicity, neurotoxicity, hepatotoxicity, skin toxicity, and cardiovascular toxicity, among others [Mitra S. et al., 2022].

Water quality is a global issue. The preservation of public health, food security, biodiversity, and additional ecosystem services is gradually being threatened by the intensification and escalation of freshwater pollution in both developed and developing countries [Singh V. et al., 2024]. Anthropogenic contamination of aquatic ecosystems represents a multifaceted challenge intricately linked to the socio-economic development of a region. Urbanization, intensification of agricultural production, industrial expansion, and energy sector growth are pivotal drivers exacerbating the influx of untreated wastewater into water bodies. Although extensive research has been conducted to evaluate water quality at a global scale, the magnitude and complexity of the issue persist as a subject of ongoing scientific inquiry. To formulate efficacious strategies for the preservation and enhancement of water quality, there is an imperative need for more granular and all-encompassing studies that comprehensively address the myriad interconnected factors contributing to this environmental concern.

In contemporary water treatment technologies, recent reviews underscore the active evolution of sorption and biosorption methodologies, encompassing the utilization of cutting-edge materials such as nanostructured and composite compounds. These advanced materials substantially enhance the selectivity and efficacy of metal ion extraction processes from aqueous solutions, thereby contributing to the augmentation of treated water quality and the mitigation of environmental impact.

Methods

Methods for removing heavy metals from natural and wastewater are a multifaceted field of research, including both traditional chemical and physicochemical approaches and modern adsorption, membrane, electrochemical, and biotechnological strategies. This diversity is due to the complexity of the tasks involved in removing toxic elements, as well as the specific nature of water treatment facilities.

The most common traditional methods are filtration, ion exchange, electrochemical treatment, chemical precipitation, solvent extraction, and adsorption. Adsorption is an important, economical, and practical alternative for water purification that is viable and most commonly used in filtration systems, mainly in developing countries [Rind I.K. et al., 2022].

Among modern technologies used to purify water from heavy metals, filtration methods using loading materials such as zeolites, activated carbon, quartz sand, etc. occupy a significant place. These technologies allow for the effective removal of dissolved metals from aqueous solutions. Adsorbents and filters demonstrate a high degree of purification from toxic elements such as mercury (Hg), lead (Pb) and cadmium (Cd).

A feed filter is usually understood to be a column (or pressure/non-pressure filter) filled with granular material (sand, anthracite, activated carbon, zeolite, biochar, etc.) through which water passes in a continuous mode [Propolsky D., Romanovski V., 2025]. In comparison with a laboratory batch, where the sorbent is mechanically mixed with the solution, the functioning of the filter in column is a more complex dynamic system. In this case, the filter function as a reactor with spatial distribution of concentrations along the vertical axis of the layer and in temporal dynamics. As a result, the key object of analysis becomes the breakthrough curves characterizing the kinetics of the sorption process, as well as the resource of the sorbent layer until the established standards are reached in the filtrate. These parameters play a critical role in optimizing the performance of the sorption column and ensuring the effectiveness of purification.

The most common scientifically and technologically significant areas, confirmed by reviews and applied articles in recent years, include:

1. Zeolites (natural and synthetic): function as highly efficient ion exchangers, but their effectiveness depends significantly on cation competition and the hydrochemical parameters of environment. Therefore, when using them, it is necessary to carefully select materials taking into account selectivity and operating conditions [Ola A., Walaa M.T., 2023].

2. Granular activated carbon and its composite materials: traditionally associated with organic sorbents, but when functionally modified, for example, by the introduction of hydroxide or oxide phases, they demonstrate the ability to extract ions through complexation and surface chemical reactions [Bakhta S. et al., 2024].

3. Biochar and its composite forms: these are promising low-cost sorbents that are actively developing in this field. Particular attention is paid to the transition from laboratory studies to real operating conditions and field tests, where the critical factors are the particle size distribution, mechanical strength, and stability of the physicochemical properties of materials [Raji Z. et al., 2023].

Zeolites, in particular clinoptilolite (Figure 1), as well as innovative natural filter materials, including biopolymers, biocoagulants, and mineral-based composites, have become the cornerstone of a new generation of water treatment technologies over the past five years. This has been made possible by their complex properties, including sorption and ion exchange capabilities, catalytic activity, and barrier functions. An additional advantage of these materials is the relative availability of raw materials, which makes them economically attractive for widespread use in drinking water and wastewater treatment processes [Fatemeh B., Ahad G., 2025].

The natural structure of zeolite is an infinite lattice of three-dimensional tetrahedra consisting of Si and Al atoms connected by O atoms [Senila M., Cadar O., 2024]. It is this “structural charge” that makes zeolites cation exchangers: toxic cations (Pb^{2+}, Cd^{2+}, Cu^{2+}, Ni^{2+}, Zn^{2+}, etc.) can replace the

original cations in the channels and cavities, as well as attach themselves to the active centers of the surface.

Figure 1. Natural zeolite (clinoptilolite) (author's materials)

In the context of engineering water treatment, it should be emphasized that cation exchange and surface complexation processes are characterized by high rates under favorable conditions. The incorporation of granular zeolite facilitates the formation of a filter bed with precisely controlled hydraulic characteristics, which is crucial for optimizing the performance of water treatment systems. At the same time, efficiency is determined not by the "name of the material", but by the specific type of zeolite (clinoptilolite or modified type), its particle size distribution, cation form (Na-form, Ca-form), and water composition [Dosa M. et al., 2022].

In the realm of advanced adsorption technologies, polymer adsorbents incorporating zeolite imidazolate frameworks (ZIFs) have garnered significant attention for their potential to effectively mitigate the presence of pollutants. These materials represent a cutting-edge development, leveraging the unique properties of their molecular architecture to achieve selective binding of diverse contaminant species. A comprehensive investigation has elucidated that the thickness of the filtration media is a critical parameter influencing the efficacy of pollutant removal. Specifically, a thick filter configuration, exemplified by a 16 cm layer, has demonstrated superior performance in eliminating a broad spectrum of pollutants, including oil, particulate matter, metal ions such as copper and zinc, surfactants, turbidity, and dissolved organic compounds. This empirical evidence underscores the potential of ZIF-based adsorbents as a robust and versatile solution for water purification applications. When this filter was used in the filtration process, many of the above contaminants were almost completely removed, which indicates its high filtering capacity and reliability in removing a wide range of pollutants [Mikilima T. et al., 2024].

Among the various methods for removing different particles in the final stages of treatment plants, physical adsorption stands out as one of the most effective approaches. Activated carbon (AC) is widely used as a modern adsorbent material, both in powered (PAC) and granular (GAC) forms [Cuomo M. et al., 2024]. The porous structure and large surface area of activated carbon give it high adsorption capacity, making it effective for removing microplastic particles from aquatic environments.

Traditional activated carbon adsorbents are carbonaceous materials whose adsorption efficiency is determined by their internal porous structure and surface chemical composition, without the integration of secondary functional phases [Chen H. et al., 2026]. High specific surface area, developed microporosity, and relatively low cost make these adsorbents preferable for use in drinking water and wastewater treatment technologies, especially in the context of organic pollutant removal.

Activated carbon occupies a preeminent position within the realm of adsorbents due to its exceptional performance characteristics. It is characterized by an extraordinarily high surface area, intricate porosity, robust mechanical strength, chemical inertness, and non-biodegradable precursors, offering a wide spectrum of applications across various industrial and environmental sectors. Recent studies have shown that activated carbon made from biodegradable waste has a number of advantages as it is more economical, reproductible, and sustainable compared to traditional methods [Pet I. et al., 2024]. The surface modification of activated carbon, including functionalization, markedly enhances its adsorption capacity, rendering it highly effective in wastewater treatment applications. Activated carbon, whether in granular or powdered forms, has been extensively employed for water decolorization, odor neutralization, metal extraction, and the adsorption of organic contaminants.

In the contemporary landscape of adsorption technology, a particularly promising avenue of research and application involves the synergistic utilization of zeolites in conjunction with other sorbents, such as activated carbon. This innovative approach has demonstrated remarkable efficacy in the removal of micropollutants from aqueous environments. Experimental findings indicate that hybrid systems incorporating zeolite and activated carbon can achieve adsorption efficiencies of up to 69% for micropollutants. It is noteworthy that this technological solution does not result in a substantial escalation in operational costs and does not compromise the quality of the final purified product.

Experimental part

The experimental segment is dedicated to the rigorous investigation of the efficacy of purifying aqueous solutions contaminated with heavy metal ions via a loading filter equipped with a composite sorption load comprising activated carbon and natural zeolite. The primary objective of this experiment was to systematically reduce the concentrations of various heavy metal ions, including Pb^{2+}, Cd^{2+}, Cu^{2+}, Zn^{2+} and others, while simultaneously enhancing the organoleptic and physicochemical properties of the water. Additionally, the study sought to evaluate the feasibility and potential of water reuse, thereby contributing to the broader discourse on sustainable water management and environmental remediation.

The focus of this investigation is a model wastewater system designed to mimic industrial effluents containing heavy metal ions. The initial water matrix exhibited elevated concentrations of dissolved metal cations, absent suspended particulates, and a neutral to slightly acidic pH (ranging from 5.5 to 6.8). Sample collection was meticulously executed using chemically inert containers, with rigorous precautions to prevent secondary contamination. The samples were subsequently transported to the laboratory for detailed analysis.

Water purification was conducted using a batch-type laboratory unit, specifically a vertical filtration column tailored for adsorption and ion exchange processes in aqueous solutions. During this study, natural zeolite and activated carbon were employed as sorbent materials to remove heavy metal ions from the aqueous matrix. Both sorbents were pre-fractionated into particles measuring 1.25-2.5 mm in diameter. This particle size range is commonly utilized in water treatment systems, providing an optimal balance between hydraulic resistance and a high specific surface area, thereby enhancing sorption efficiency.

The filtration system employed a two-layer composition of activated carbon and natural zeolite as the primary adsorbent matrix. Activated carbon was tasked with the sorption of dissolved organic compounds and selective removal of metal ions, thereby contributing to the overall contaminant reduction. Zeolite, on the other hand, facilitated highly efficient ion-exchange processes, specifically targeting the extraction of heavy metal cations from the aqueous solution. This synergetic combination significantly enhanced the purification efficacy of the system.

The filtration apparatus was meticulously constructed with a layer-by-layer loading technique, ensuring a uniform distribution of the materials along the vertical axis of the column. This strategic arrangement optimized the adsorption and ion exchange kinetics, thereby maximizing the water purification efficiency.

For a detailed and clear presentation of the experimental setup in this study, a diagram is provided (Figure 2). This illustrative material demonstrates the process of water filtration through a loading filter with combined sorption loading, which allows visualization of the key elements of the filtration system. The diagram clearly shows the raw water inlet, the filtration column, the layer-by-layer loading of activated carbon and zeolite, and the purified water outlet. This diagram allows for a comprehensive analysis of the flow direction and the mechanism of the filter's operation in the process of sorption and ion exchange purification of water from heavy metal ions, which is critical for understanding the effectiveness and applicability of this technology in conditions of high pollutant concentration.

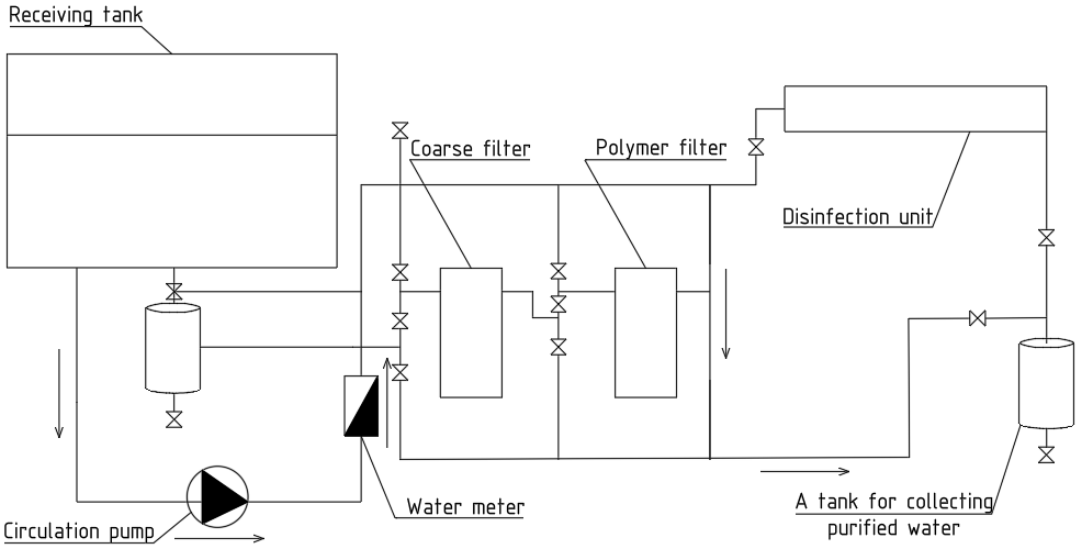

Figure 2. Technological diagram of purification

The filtration process of the investigated water environment was conducted in a downward flow configuration at a constant volumetric flow rate. As the water permeated through the loading filter, intricate sorption and ion exchange mechanisms were activated, facilitating the efficient retention of heavy metal ions within the activated carbon matrix and within the crystal lattice of the zeolite. Over the course of filter operation, a progressive saturation of the sorption layer was evident, concomitantly including alterations in the physicochemical parameters of the purified water.

Results

The effectiveness of the loading filter was assessed based on an analysis of the dynamics of heavy metal ion concentrations in the aqueous medium, as well as by monitoring changes in pH values and transparency parameters. During the filtration process, a significant reduction in metal content was achieved, reaching values that met or approached regulatory standards. The purified water demonstrated a high degree of transparency, absence of turbidity, and stabilization of the acid-base balance in the pH range of 6.8-7.5, which indicates the high efficiency of the filtration process.

Through a meticulously designed and executed series of filtration experiments, it was conclusively demonstrated that the sorption media under scrutiny exhibited signs of partial saturation with respect to heavy metal ions. Notably, the zeolite component of the sorbent maintained its sorption capacity post-treatment with salt solutions or weak acids. Conversely, activated carbon necessitated thermal or chemical regeneration to reinstate its sorption properties. The deployment of regenerable materials notably enhances the operational longevity of the filtration system, thereby reducing lifecycle costs and fostering environmental sustainability. This approach not only ensures economic viability but also aligns with stringent ecological standards.

The use of activated carbon and zeolite-based loading filters is a highly effective and environmentally safe method of removing heavy metals from water resources. The environmental safety of this

approach is due to its ability to prevent the migration of toxic elements into surface and groundwater aquifers, which helps to preserve the ecological balance and minimize the risk to biodiversity. The economic feasibility of this method is confirmed by the availability of sorbents, the possibility of their multiple regeneration, and the absence of the need to use expensive and complex equipment, which reduces operating costs and makes the technological attractive for widespread use.

Through comprehensive multicomponent experimental investigations, the remarkable efficacy of a loading filter equipped with integrated sorption media, comprising activated carbon and zeolite, has been conclusively demonstrated in the realm of aquatic detoxification from heavy metal ions. The meticulously gathered data, subjected to rigorous analytical scrutiny and validation protocols, underscores the substantial potential of this technology. This empirical evidence not only corroborates the effectiveness of the system but also presents novel opportunities for its integration into both localized and industrial water treatment frameworks, thereby enhancing the sustainability and efficiency of environmental remediation strategies.

As part of this study, an experiment was conducted on water filtration using zeolite and activated carbon, with the aim of studying the adsorption properties of these materials in conditions of water pollution. During the experiment, significant changes in the structure and compositions of the sorbents were recorded, caused by their interaction with the polluting components of the water matrix. A detailed analysis of the solid phase before and after the filtration procedure allowed not only a qualitative but also a quantitative assessment of the accumulation of metal ions in the adsorption materials, which confirms the high efficiency of adsorption processes in this system (Figures 3).

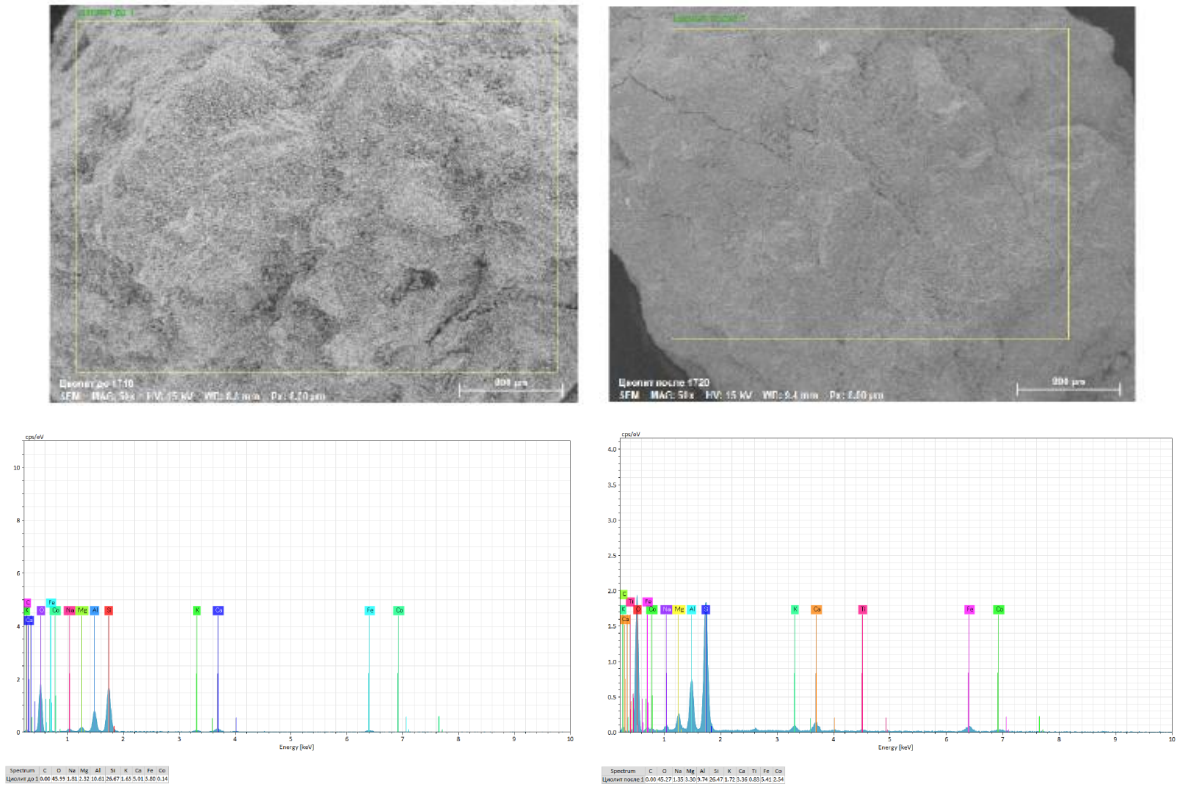

Figure 3. Zeolite before and after the experiment: SEM image showing metal concentration

Quantitative analysis revealed that the initial concentration of magnesium ions (Mg^{2+}) in the sorbents was 2.32. Upon contract with the solution through filtration, the magnesium concentration increased to 3.30, as illustrated in Figure 4. This observed increase signifies the active engagement of ion exchange processes characterized of zeolite materials. During these processes, Mg^{2+} ions not only undergo sorption from the solution but also exhibit a dynamic redistribution within the crystal lattice of the sorbent. This phenomenon underscores the intricate and dynamic nature of molecular interactions inherent in these materials.

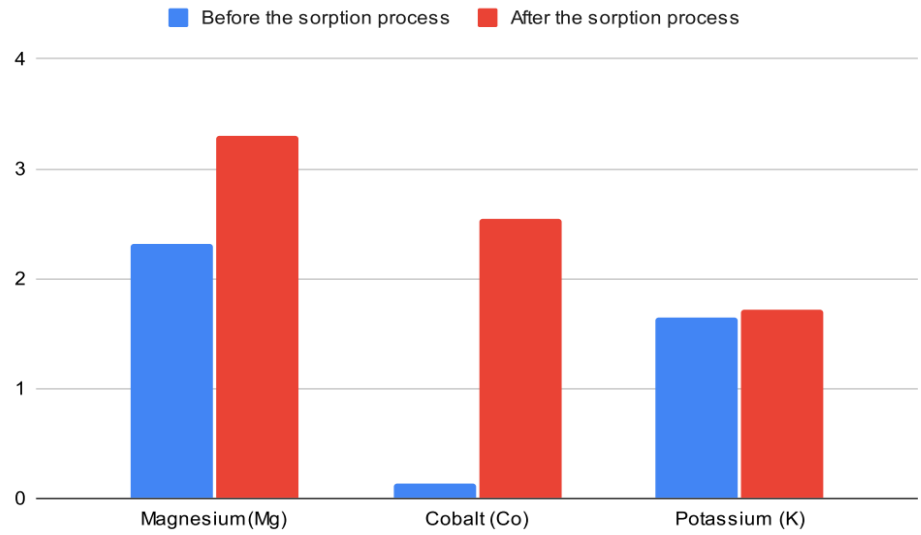

Figure 4. Results of the sorption process

The most substantial transformations were observed for cobalt ions. The initial concentration of Co^{2+} ions in the feed materials prior to the experimental procedure was 0.14, whereas post-filtration, it escalated to 2.54. Consequently, the cobalt concentration increased by more than 18-fold, compellingly demonstrating the high sorption capacity of the investigated materials in relation to heavy metal ion. This outcome underscores the efficacy of both zeolite and activated carbon in the extraction of cobalt ions from aqueous solutions and reveals an intensive cumulative accumulation of Co^{2+} ions within the solid phase.

In contrast, changes in the potassium (K^+) concentration in the studied sorbents were less significant. The initial potassium concentrated in the sorption materials was 1.65, which increased to 1.72 following filtration. This modest elevation in K^+ concentration can be attributed to ion exchange processes involving cations embedded within the crystal structure of zeolite and ions present in the aqueous solution. The consistency potassium level suggests that the structural integrity of the sorption material was preserved throughout the experimental procedure corroborating its resistance to the impact of the filtered medium.

The empirical evidence amassed in this study unequivocally demonstrates that during the filtration process, heavy metals, primarily cobalt, undergo significant accumulation within the structure of the loading materials employed. This phenomenon is concurrent with the redistribution of alkaline earth and alkali cations, underscoring the paramount importance of ion exchange and adsorption mechanisms in facilitating the efficacy of water purification.

A thorough examination of the solid phase corroborates the findings of the aqueous phase analysis, attesting to the high efficiency of utilizing zeolite and activated carbon as loading materials for the purification of aqueous solution from heavy metal ions. Notably, these materials exhibit a pronounced capacity to accumulate cobalt, rendering them highly promising for applications in water purification systems. These systems are designed to mitigate the adverse environmental and health impacts associated with toxic metal pollutants.

Discussion

The results obtained in this study strongly support the growing consensus that zeolites represent an efficient and sustainable solution for heavy metal removal from aqueous systems. The significant increase in cobalt concentration within the solid phase, alongside changes in magnesium and potassium content, clearly indicates that ion exchange plays a dominant role in the sorption process. This observation is consistent with the findings of Raji Z. et al. (2023), who identified ion exchange and surface complexation as key mechanisms governing heavy metal adsorption in mineral-based sorbents [Raji Z. et al., 2023].

The demonstrated effectiveness of zeolites can also be explained by their structural and chemical properties. As reported by A.Ola and M.T.Walaa, and M.Senila and O.Cadar, the negatively charged aluminosilicate framework of natural zeolites enables selective binding of metal cations, particularly lead, cadmium, and zinc [Ola A., Walaa M.T., 2023; Senila M., Cadar O., 2024]. The observed increase in divalent cations such as magnesium further confirms that exchange reactions between solution-phase ions and zeolite lattice cations are actively occurring, reinforcing the mechanistic interpretation of the results.

In comparison with other adsorbents, the combined use of zeolites and activated carbon appears particularly advantageous. While activated carbon is widely recognized for its high surface area and adsorption capacity [Chen H. et al., 2026; Pet I. et al., 2024], its efficiency may decrease in complex wastewater matrices due to competition with organic compounds. The present findings support the conclusions of M.Cuomo, who demonstrated that integrating zeolites with activated carbon can enhance overall treatment performance and reduce reliance on single-component systems [Cuomo M. et al., 2024]. This synergistic effect is evident in the improved stability and broader contaminant removal observed in this study.

The environmental and economic implications of using natural zeolites further strengthen their applicability. According to S.Mitra and P.Zhang, heavy metal contamination poses severe risks to ecosystems and human health, necessitating cost-effective and scalable remediation technologies [Mitra S. et al., 2022; Zhang P. et al., 2023]. Zeolites, being naturally abundant and non-toxic, offer a clear advantage over synthetic alternatives. Additionally, their potential for reuse and safe disposal aligns with principles of sustainable resource management, as also highlighted by B.Fatemeh and G.Ahad [Fatemeh B., Ahad G., 2025].

However, despite these promising results, certain limitations should be considered. Previous studies [Propolsky D., Romanovski V., 2025; Rind I.K. et al., 2022] indicate that long-term performance, regeneration efficiency, and scalability remain critical challenges for sorbent-based systems. Therefore, further research is required to optimize operational parameters, improve material modification techniques, and evaluate performance under real industrial conditions.

Overall, the findings of this study are in strong agreement with existing literature and confirm that zeolite-based and hybrid filtration systems represent a highly effective strategy for heavy metal removal. Their integration into modern water treatment technologies offers significant potential for improving water quality while maintaining environmental sustainability.

Conclusion

Contemporary scientific inquiry underscores zeolites as a highly promising natural sorbent for the effective removal of heavy metal ions from aqueous solutions. The distinctive crystalline architecture of zeolites, characterized by a system of nanoscale channels and cavities, confers superior ion exchange capacity and selective affinity for metal cations. The negatively charged aluminiosilicate framework of these materials facilitates the binding of lead, cadmium, copper and zinc ions by displacing sodium, calcium, or potassium ions from their structural lattice. The inherent stability of zeolites across a broad spectrum of pH and temperature conditions sets them apart from many synthetic sorbents. In contrast to activated carbon, which exhibits variable sorption performance contingent upon the chemical composition of the water and competitive interactions with organic species, zeolites demonstrate consistent efficacy in complex, multicomponent aqueous systems. This resilience renders them indispensable for the remediation of industrial wastewater, particularly in metallurgical, mining and chemical processing facilities.

From an environmental perspective, the utilization of zeolites in water treatment systems represents a safe and sustainable approach. Zeolites, as natural mineral aluminosilicates, exhibit a unique chemical composition and structural properties that render them non-toxic and free of secondary pollutant generation during operational processes. The adsorption of locally sourced zeolite deposits further diminishes the carbon footprint associated with water treatment technologies, thereby

promoting the rational utilization of natural resources and mitigating environmental impact. Additionally, saturated zeolites, particularly when appropriately stabilized, can be repurposed as secondary materials or managed through controlled disposal methods, thereby enhancing the circularity of resource use.

Experimental characterization of the solid phase in sorbent systems has revealed a significant accumulation of metal ions within the loading materials. Specifically, the concentration of cobalt ions increased from 0.14 to 2.54, signifying an augmentation of more than 18-fold. This finding underscores the high sorption capacity of the materials in relation to heavy metals, attesting to the efficacy of adsorption and ion exchange processes within the filter layer. This observation provides compelling evidence of the materials ability to efficiently sequester contaminants, thereby contributing to the purification and safeguarding of water resources.

Analysis of the cationic composition revealed significant alterations in the content of alkaline earth and alkaline cations. Specifically, the magnesium concentration exhibited a notable increase from 2.32 to 3.30, corroborating the active involvement of ion exchange mechanisms in the filtration process. The potassium content demonstrated a minor increment from 1.65 to 1.72, suggesting the maintenance of structural integrity and stability of the sorbent throughout the experimental period.

Consequently, the filtration technique employing zeolite and activated carbon-based sorbents emerges as a highly effective methodology for the removal of heavy metal ions from aqueous solutions. Zeolite, characterized by its unique crystal structure and exceptional ion exchange capacity, demonstrates superior efficiency in this context.

The most promising approach in the field of water purification is the integrated utilization of zeolites and activated carbon within filtration systems. This synergistic combination leverages the ion-exchange capabilities of zeolites and the adsorption properties of activated carbon, resulting in a multifaceted enhancement of water purification processes. The resultant synergistic effect manifests as deeper purification, a broader spectrum of contaminant removal and an increased resistance of the filtration systems to variations in wastewater composition.

Extensive analytical studies have demonstrated that zeolites constitute a highly effective, economically viable and environmentally benign sorption material for the removal of heavy metal ions from aqueous solutions. Continued research efforts focused on zeolite modification, optimization of filtration parameters and the integration of zeolites into complex technological frameworks hold the potential to significantly augment the efficiency of water treatment systems and expand their practical applicability. A comparison with data from the literature shows that in most studies, the degree of heavy metal removal by natural sorbents varies widely - from 10 to 90% - depending on experimental conditions (pH, contact time, initial concentration, particle size) [Zhang P. et al., 2023; Ola A., Walaa M.T., 2023]. At the same time, for low concentrations and static conditions similar to those in the present study, efficiency values often range from 10-20%, which is comparable to the results obtained. Unlike a number of studies [Zhang P. et al., 2023; Senila M., Cadar O., 2024], where the main focus is solely on reducing the metal concentration in the solution, this study employed a dual sorption control - by analyzing both the liquid and solid phases. This allows for a more reliable assessment of the sorption capacity of the materials and eliminates possible errors associated with the redistribution of the substance within the system.

Furthermore, the novelty of this work lies in the use of sorbents with comparable particle size distributions (1.25-2.5 mm), which allowed for a proper comparison of their effectiveness. In a number of studies, such a comparison is difficult due to differences in particle size and experimental conditions.

Thus, the results obtained not only confirm the findings in the literature regarding the ability of zeolites and activated carbon to adsorb heavy metals, but also supplement them with a quantitative assessment of cobalt accumulation within the sorbent structure. This provides a deeper understanding of the mechanism underlying the process and supports the potential of these materials for water purification.

References

Afzal I., Begum S., Iram S., Shabbir R., Shahat A., Javed T. (2024) Comparative analysis of heavy metals toxicity in drinking water of selected industrial zones in Gujranwala, Pakistan. *Scientific Report*, 14, 30639. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-024-82138-8 [Electronic resource]: URL: https://www.nature.com/articles/s41598-024-82138-8 (date of access: 15.12.2025).

Zhang P., Yang M., Lan J., Huang Y., Zhang J., Huang S., Yang Y., Ru J. (2023) Water Quality Degradation Due to Heavy Metal Contamination: Health Impacts and Eco-Friendly Approaches for Heavy Metal Remediation. *Toxics*, 11, 828. DOI: https://doi.org/10.3390/toxics11100828 [Electronic resource]: URL: https://www.mdpi.com/2305-6304/11/10/828 (date of access: 02.02.2026).

Mitra S., Chakraborty A., Tareq Abu., Emran T., Nainu F., Khusro A., Idris A., Khandaker M., Osman H., Alhumaydhi F., Simal-Gandara J. (2022) Impact of heavy metals on the environment and human health: Novel therapeutic insights to counter the toxicity. *Journal of King Saud University - Science*, 34, 101865. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jksus.2022.101865 [Electronic resource]: URL: https://jksus.org/impact-of-heavy-metals-on-the-environment-and-human-health-novel-therapeutic-insights-to-counter-the-toxicity/ (date of access: 02.02.2026).

Singh V., Ahmed G., Vedika S., Kumar P., Sanjay K.C., Sachchida N.R., Vamanu E., Kumar A. (2024) Toxic heavy metal ions contamination in water and their sustainable reduction by eco-friendly methods: isotherms, thermodynamics and kinetics study. *Sci Rep*, 14, 7595. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-024-58061-3 [Electronic resource]: URL: https://www.nature.com/articles/s41598-024-58061-3 (date of access: 02.02.2026).

Rind I.K., Memon N., Khuhawar M.Y., Soomro W.A., Lanjwani M.F. (2022) Modeling of cadmium (II) removal in a fixed bed column utilizing hydrochar-derived activated carbon obtained from discarded mango peels. *Sci Rep*, 12, 8001. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-022-11574-1 [Electronic resource]: URL: https://www.nature.com/articles/s41598-022-11574-1 (date of access: 03.02.2026).

Propolsky D., Romanovski V. (2025) Iron and manganese removal from groundwater: comprehensive review of filter media performance and pathways to polyfunctional applications Environ. *Sci.: Water Res. Technol.,* 2025, 11, 2499. DOI: https://doi.org/10.1039/D5EW00751H [Electronic resource]: URL: https://pubs.rsc.org/en/content/articlelanding/2025/ew/d5ew00751h#!divAbstract (date of access: 01.02.2026).

Ola A., Walaa M.T. (2023) Natural zeolites and zeolite composites for heavy metal removal from contaminated water and their applications in aquaculture Systems: A review. *Egyptian Journal of Aquatic Research*, 49, 431-443. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ejar.2023.11.004 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1687428523000778?via%3Dihub (date of access: 26.01.2026).

Bakhta S., Sadaoui Z., Bouazizi N., Samir B., Cosme J., Allalou O., Le Derfb F., Vieillard J. (2024) Successful removal of fluoride from aqueous environment using Al (OH)3@AC: column studies and breakthrough curve modeling. *RSC Adv*., Jan, 2, 14(1), 1-14. DOI: https://doi.org/10.1039/d3ra06697e [Electronic resource]: URL: https://pubs.rsc.org/en/content/articlepdf/2024/ra/d3ra06697e (date of access: 26.01.2026).

Raji Z., Karim A., Karam A., Khalloufi S. (2023) Adsorption of Heavy Metals: Mechanisms, Kinetics, and Applications of Various Adsorbents in Wastewater Remediation - A Review. *Waste,* 1, 775-805. DOI: https://doi.org/10.3390/waste1030046 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/373726165_Adsorption_of_Heavy_Metals_Mechanisms_Kinetics_and_Applications_of_Various_Adsorbents_in_Wastewater_Remediation-A_Review (date of access: 15.01.2026).

Fatemeh B., Ahad G. (2025) A comprehensive review on novel zeolite-based adsorbents for environmental pollutant. *Journal of Hazardous Materials Advances*, 17, 100617. DOI: https://doi.org/10.1016/j.hazadv.2025.100617 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/388390341_A_comprehensive_review_on_novel_zeolite-based_adsorbents_for_environmental_pollutant (date of access: 24.01.2026).

Senila M., Cadar O. (2024) Modification of natural zeolites and their applications for heavy metal removal from polluted environments: Challenges, recent advances, and perspectives. *Heliyon*, 10, e25303. DOI: https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e25303 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844024013343 (date of access: 08.12.2025).

Dosa M., Grifasi N., Galletti C., Fino D., Piumetti M. (2022) Natural Zeolite Clinoptilolite Application in Wastewater Treatment: Methylene Blue. *Zinc and Cadmium Abatement Tests and Kinetic Studies. Materials,* 15(22), 8191. DOI: https://doi.org/10.3390/ma15228191 [Electronic resource]: URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36431678/ (date of access: 12.12.2025).

Mkilima T., Zharkenov Y., Utepbergenova L., Abduova A., Sarypbekova N., Smagulova E., Abdukalikova G., Fazylov K., Zhumadilov I. (2024) Harnessing graphene oxide-enhanced composite metal-organic frameworks for efficient wastewater treatment. *Water Cycle,* 5. DOI: https://doi.org/10.1016/j.watcyc.2024.02.005 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652625011953?ref=pdf_download&fr=RR-2&rr=9cca01b2699de4c5 (date of access: 12.02.2026).

Cuomo M., König R., Zanardini E., Guardo A., Bianchi G., Ortona A., Principi P. (2024) Using zeolite filters to reduce activated carbon use in micropollutant removal from wastewater. *Journal of Water Process Engineering,* 56, 104298. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jwpe.2023.104298 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214714423008188?via%3Dihub (date of access: 27.01.2026).

Chen H., Hu Q., Huang H., Chen L., Zhang C., Jin Y., Zhang W. (2026) Adsorption and Removal of Emerging Pollutants from Water by Activated Carbon and Its Composites: Research Hotspots, Recent Advances, and Future Prospects. *Water*, 18(3), 300, 104298. DOI: https://doi.org/10.3390/w18030300 [Electronic resource]: URL: https://www.mdpi.com/2073-4441/18/3/300 (date of access: 29.01.2026).

Pet I., Sanad M.N., Farouz M., ElFaham M.M., El-Hussein A., El-sadek M.S., Randa A.A., Ioanid A. (2024) Review: Recent Developments in the Implementation of Activated Carbon as Heavy Metal Removal Management. *Water Conserv Sci,* 9, 62. DOI: https://doi.org/10.1007/s41101-024-00287-3 [Electronic resource]: URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s41101-024-00287-3 (date of access: 29.01.2026).

Табиғи су көздері мен сарқынды суларды тазарту технологияларында цеолиттер мен инновациялық табиғи сүзгі материалдарын пайдалану

[1]Д.Ибрагимқызы, [1]Л.М.Утепбергенова, [2]Нуриева Г.А.
[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Казақстан)
[2]Әзірбайжан сәулет және құрылыс университеті (Баку, Әзірбайжан)

Аңдатпа
Мақалада цеолиттер мен әртүрлі сүзгі материалдарын пайдалана отырып, табиғи және тұрмыстық ағынды суларды ауыр металдардан тазарту әдістері қарастырылған. Ауыр металдар су ортасының басты ластаушылары болып табылады, сондықтан оларды судан шығару қажеттілігі негізделген. Авторлар цеолиттердің физика-химиялық қасиеттерін, олардың ион алмасу және адсорбциялық сыйымдылықтарын, сондай-ақ белсендірілген көмір сияқты басқа толтыру тиімділігін қарастырады. Ауыр металл иондарын кетіруге арналған негізгі су тазарту технологиялары, соның ішінде сүзу, сіңіру және аралас әдістер талданады. Бұл технологиялардың су өңдеу және сарқынды суларды тазарту жүйелеріндегі қолдану салалары қарастырылады. Әртүрлі сүзгі материалдарының тиімділігінің салыстырмалы талдауы ұсынылған. Су тазарту сапасын жақсарту және су ресурстарының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында цеолиттер мен сүзгі орталарын қолдану перспективалары туралы қорытындылар жасалған.
Түйін сөздер: цеолиттер, ауыр металдар, су тазарту, сарқынды сулар, сүзгі материалдары, сорбция, су тазарту.

Использование цеолитов и инновационных природных фильтрующих материалов в технологиях очистки природной и сточной воды

[1]Д.Ибрагимкызы, [1]Л.М.Утепбергенова, [2]Нуриева Г.А.
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
[2]Азербайджанский университет архитектуры и строительства (Баку, Азербайджан)

Аннотация
В статье рассматриваются методы очистки природных и сточных вод от тяжелых металлов с использованием цеолитов и различных фильтрующих материалов. Дается характеристика тяжелых металлов как приоритетных загрязнителей водной среды и обосновывается необходимость их удаления из воды. Авторы рассматривают физико-химические свойства цеолитов, их ионообменные и сорбционные способности, а также эффективность применения других загрузочных материалов, таких как активированный уголь. Проанализированы основные технологии очистки воды, применяемые для удаления ионов тяжелых металлов, включая фильтрационные, сорбционные и комбинированные методы. Рассмотрены области применения данных технологий в системах водоподготовки и очистки сточных вод. Приводится сравнительный анализ эффективности различных фильтрующих материалов. Сделаны выводы о перспективности использования цеолитов и фильтрующих загрузок для повышения качества очистки воды и обеспечения экологической безопасности водных ресурсов.
Ключевые слова: цеолиты, тяжелые металлы, очистка воды, сточные воды, фильтрующие материалы, сорбция, водоподготовка.

Поступила в редакцию: 13.02.2026
Одобрена: 30.03.2026
Первая публикация на сайте: 30.03.2026

МРНТИ: 70.94.19 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.02

WATER SCARCITY AND WAYS TO OVERCOME IT IN AFRICA

*[1]E.A.TASHEVA, [1]S.T.TOXANBAYEVA
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)
*kallenelis67@gmail.com, toxanbayeva_st_1@enu.kz

Abstract
Water is the main source of life. Consequently, water scarcity leads to critical indicators in socio-economic aspects, the ecological situation and deterioration in public health. Water scarcity in developing countries in Africa is the result of natural factors, management issues, socioeconomic causes. The main area of water deficit is located in the arid and semi-arid (ASALs) zones of developing countries in Africa. For the sustainable development goals in developing countries, water resources are key to achieving the causal pathways of water stress in Africa. The solution to the problem of water scarcity lies in effective water resources management based on a program to increase literacy in the field of water use, the introduction of water-saving technologies and investment decisions. Achievements in combating water deficit contribute to poverty reduction (SDG 1), the elimination of hunger (SDG 2), the protection of health (SDG 3), and the preservation of aquatic and terrestrial ecosystems (SDG 14 and 15). The article reviews the factors contributing to water scarcity and possible ways to resolve this problem. Economic growth in developing African countries is currently unstable, and water policy is weak. In this condition, water stress in Africa is influenced by both physical structures and management strategies.
Keywords: water scarcity, Africa, ASAL, water management program, investment decision.

Introduction

Water scarcity represents one of the most critical socio-economic and environmental challenges across the African continent. Arid and Semi-arid areas are located all over Africa. They constitute

about 40% of the earth's surface and 66% of the total territory of Africa. The population living in these areas is approximately 200 million people [Okello C. et al., 2024]. These regions are characterized by low precipitation, high evaporation, and aridity. Population growth, inefficient water use, and water pollution have a significant impact on water scarcity. As a result, the health of population and the socio-economic sphere are deteriorating. The subject of this scientific article is relevant since water scarcity is not only an environmental problem but also a socio-economic one.

The scientific significance of the work includes an analysis of the problem, considering water scarcity comprehensively. The literature review used Web of Science, Scopus, and Elsiver, KKSON as they include contemporary research and represent scientific value. The results of the research are relevant to effective water management, scientific interests, the development of water literacy, and the creation of scientific publications.

The aim of the study is to reveal the problem of water scarcity in developing African countries, explore possible ways to solve it, and present an individual approach to resolving this problem.

Main body

This topic was chosen because of the relevance of water scarcity issues in Africa. In addition, there are practically no studies related to this topic in Kazakhstan. Existing studies are mainly focused on Central Asia. There are few studies that address the economic aspects of this topic. For example, there is an article by T.A.Kamaldzhanova entitled "The Contribution of the Analysis of Sustainable Sources of Funds to the Understanding of Poverty in the Developing World," which is published in the KKSON RK. Thus, this study fills a gap in the understanding of the global water problem and the analysis of water shortages in Africa. The data presented was dominated by institutional and governance issues. Many sources point to weak institutions, ineffective governance, and weak political will as factors hindering effective water management. The absence or inadequacy of legal and institutional frameworks, as well as a lack of coordination between sectors and regions, have hindered the adoption of comprehensive measures. In South Africa, in particular, the gap between the intentions enshrined in the National Water Resources Act and their actual implementation has caused a serious management failure. Market inefficiencies, high transaction costs, and weak competitive structures further complicated the allocation of water resources. Overall, the most appropriate solution is to improve water literacy. This strategic step should be reflected in both institutional and political matters.

It is necessary to expand effective practices for the implementation and updating of water collection technologies. In terms of policy, attention should be paid to attracting investment to the market. At present, technological solutions are at the stage of development, planning, and expansion. Climate sustainability projects are underway. Overall, the water literacy program should include: rational use and conservation of water; treatment and reuse of wastewater; raising awareness of water resource management among the population and politicians; integration into educational programs.

Literature review

Water scarcity in Africa and the impact of the problem

Water scarcity remains a critical challenge in Africa. As of 2022, approximately 400 million people in sub-Saharan Africa still lacked access to basic water supply services, and safely managed sanitation services only covered a small part of the population. The region faces serious constraints in water resources due to inadequate infrastructure, poor governance, and insufficient financial resources and incentives [Jin S. et al., 2025].

Fundamentally, water scarcity constitutes a multifaceted phenomenon driven by a complex interplay of anthropogenic and natural factors, further exacerbated by competition and the way different sectors have to make trade-offs. The complexity of the risks specific to each sector affected by water scarcity, as seen most clearly in the water-energy-food nexus, can create 'wicked' problems that make trade-offs ineffective for planning responses. Increased competition for water from agriculture, fishing, tourism, energy, and industry, for example, is being experienced and livelihoods systems across

Africa are being threatened. These challenges are likely to increase as demands for domestic, industrial and agricultural water are expected to rise sharply by up to 40% within the next decade [Leal Filho W. et al., 2022].

Obviously, competition for limited water resources in ASALs often leads to social and economic tensions. Communities and sectors such as agriculture, industry and domestic users compete for access to this scarce resource, sometimes resulting in conflict exacerbated by the abstraction and diversion of waterways.

Furthermore, the overuse and contamination of dwindling water sources can lead to a deterioration in water quality in these regions, posing significant health risks as populations rely on these compromised water sources for drinking, cooking, and sanitation.

This makes effective water management strategies critical, involving both local adaptations and broader policy implementations. Such strategies must include enhancing water use efficiency in agriculture, investing in water reclamation technology, and implementing strict water pollution regulations to ensure the available water meets the needs of people and ecosystems.

The sustainable management of water resources, as advocated by SDG 6, is therefore crucial and must encompass modern practices and traditional water conservation techniques. Consequently, water scarcity in ASALs is a prevalent and pivotal challenge that extends its repercussions beyond mere ecological disruptions to profound societal ramifications.

This is due to the fact that the freshwater available is often inadequate to meet human and environmental needs. The impact of water scarcity is pervasive, encompassing all facets of life, including agriculture and food production, as well as fundamental human needs. The ongoing presence of arid conditions has been demonstrated to intensify the aforementioned challenges, as water resources become increasingly strained or diminished. For instance, the predominant reliance on rain-fed agriculture in ASALs renders these systems particularly vulnerable to fluctuations in water availability, frequently giving rise to crop failures, livestock loss and a marked decline in food security. It is evident that such agricultural vulnerabilities have the potential to exacerbate malnutrition and deepen poverty. This emphaises the critical importance of sustainable water resource management.

Crop failures are becoming increasingly prevalent due to insufficient irrigation, resulting in diminished food security and elevated prices, particularly impacting the most vulnerable demographics. Competition for limited water resources in ASALs often leads to social and economic tensions. Communities and sectors such as agriculture, industry and domestic users compete for access to this scarce resource, sometimes resulting in conflict exacerbated by the abstraction and diversion of waterways. Furthermore, the overuse and contamination of dwindling water sources can lead to a deterioration in water quality in these regions, posing significant health risks as populations rely on these compromised water sources for drinking, cooking, and sanitation.

This makes effective water management strategies critical, involving both local adaptations and broader policy implementations. Such strategies must include enhancing water use efficiency in agriculture, investing in water reclamation technology, and implementing strict water pollution regulations to ensure the available water meets the needs of people and ecosystems. The sustainable management of water resources, as advocated by SDG 6, is therefore crucial and must encompass modern practices and traditional water conservation techniques [Okello C. et al., 2024].

Climate

The biggest impacts of climate change in southern Africa are on water resources. This is causing water supplies to be limited, and people to have to share less water and food. Water insecurity poses the greatest threat to the region's ability to meet its developmental targets and achieve the 2030 Global Agenda for Sustainable Development. Anticipated decreases of around 20% in annual precipitation in southern Africa by 2080 will reduce water resources and cause problems with hydropower generation and crop production.

Across the African continent, meteorological drought typologies manifest marked spatial variability, shaped by regional climatic patterns. In the northern part of the continent, particularly in the desert and semi-arid regions of the Sahara, prolonged droughts are commonplace, described by low levels of precipitation throughout the year. Droughts in the Sahel are both seasonal and interannual. The Sahel is in western Africa. Climate variability strongly influences these droughts. In contrast, occasional droughts, which are generally associated with anomalies in precipitation patterns, affect Central Africa, with its predominantly equatorial climate. The Horn of Africa is considered to be one of the most vulnerable regions on the continent, where recurrent and long-lasting droughts are experienced, reflecting the high irregularity of seasonal rainfall. In southern Africa, droughts tend to be seasonal or interannual, influenced by climate teleconnections. Conversely, in Eastern Africa, particularly in the highlands, droughts are seasonal and intermittent, closely tied to monsoon variability and regional atmospheric circulation [Pena-Angulo D. et al., 2025].

Water management

The world is facing increasing water scarcity. This has created a need for an appropriate WWT. This should be based on a circular economy (CE). This would be an improvement on the current linear treatment system. The latter is based on disposal for sustainability. This is the way to achieve sustainability. Adequate management of water resources and sustainable development (SD) are crucial to transforming the traditional system into sustainable, closed-loop wastewater management (WWM). The growing global demand for clean, safe and affordable drinking water has made adequate wastewater management (WWM) and recycling essential in order to mitigate environmental pollution and prevent the projected water crisis.

When WW is properly treated, it can be used for consumption and a variety of other purposes. Therefore, appropriate regulations must be put in place for water recovery. In countries such as North America and Australia, laws and regulations for WW assessment and remediation have already been developed [Onua M.A. et al., 2023]. At the same time, fifteen of the region's major river basins are considered to be transboundary, and a water resources dependency ratio of over 50% is observed in five countries, meaning that more than half of their total water requirements are met by water originating from outside their political boundaries. As well as water resources being spread out unevenly across southern Africa, the amount of water that falls as rain each year (MAP) is the lowest in the world compared to the amount of water that flows into rivers and streams each year (MAR) [Matchaya G. et al., 2019].

In such cases hydrological modelling can provide a system to address this knowledge gap. Through simulating water resource dynamics, hydrological modelling can inform our understanding of current water resources. It can also help us to forecast future hydrological scenarios [Hinton R., et al., 2025]. At the same time, geographic and climatic contexts explain substantial variation in solution appropriateness. Desalination emerges as a proposed solution for specific African countries projected to face severe water scarcity by 2050, including Uganda, Burundi, Nigeria, Somalia, Malawi, Eritrea, Ethiopia, Tanzania, Niger, Zimbabwe, and Sudan, which currently lack desalination infrastructure. Analysis of sources has shown the relevance of the water problem in Africa, while institutional solutions, management approaches, and climate adaptation measures remain insufficiently studied [Dhakal N. et al., 2022].

Social factor and water market

Recent estimates suggest that 10% of the world's population lives on less than $1.90 per day. Many countries in Africa, India and Mexico are below the poverty line. There is now a greater recognition that attention must be paid to the various factors and processes that either limit or enhance the ability of poor people to earn a living in an economically, environmentally and socially sustainable manner. The concept of sustainable living provides a consistent and comprehensive approach to tackling poverty. It should be noted that water scarcity in developing African countries is not only an environmental problem, but also a factor that exacerbates poverty and reduces the quality of life of

the population. Sustainable means of subsistence include natural, human, physical, and social capital. Water is a natural resource that is essential for humanity [Kamaldzhanova T.A., 2019].

The maps (Figures 1-3) illustrates public expenditure on water sectors across African nations through three distinct metrics. First, they present the absolute expenditure quantified in US dollars. Second, they display this spending as a proportion of total government expenditure. Finally, they access these financial commitments relative to each nation's gross domestic product (GDP). This helps us to see how money for water is used in developing countries on the continent and to check if the budget is right for the amount of water shortages and climate problems there are.

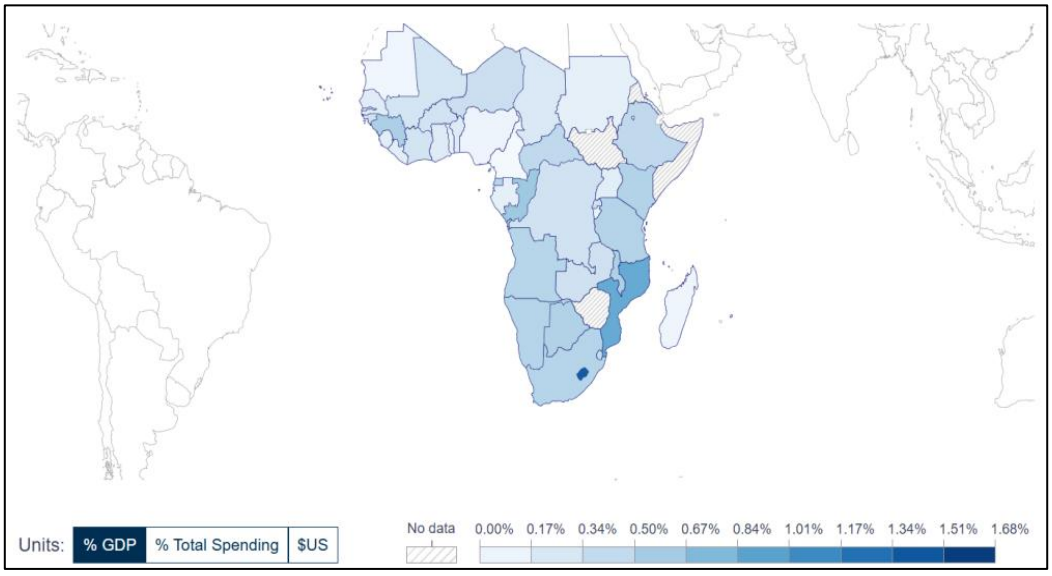

Figure 1. Estimated Annual Spending in the Water Sector (2017 USD) in Sub-Saharan Africa, shows in GDP (%)

The distribution of spending in absolute terms shows an extremely unequal picture, with significant differences between the haves and the have-nots. In most countries, low levels of investment in the water sector are seen, with only a limited number of countries with relatively larger economies generating significant volumes of investment. This shows that even when there is an objective need to develop water supply, irrigation and sanitation infrastructure, state financial capabilities are significantly limited. Another sign of problems in institutions is the presence of countries with missing or incomplete data.

This may show that budget accounting systems are weak, management is not open enough, and planning is done in a way that doesn't work well. A thorough examination of the percentage of government expenditure represented by the water sector reveals that in the majority of African countries, this metric shows considerable stability and rarely achieves levels that would suggest that the sector is a priority. Even in countries with a higher percentage of spending on water resources, it should be noted that this percentage is within the context of an overall limited budget. Therefore, an increased share of the water sector does not necessarily mean the sector receives the necessary funding; it often shows the need to divide limited resources between competing socio-economic areas. It is very important to look at how much money is spent on water compared to the size of the economy. This helps us understand how important it is to invest in water and how much it costs. In most countries under review, expenditure on the water sector continues to represent less than 1% of GDP, indicating systemic shortages of investment in the sector. Even in countries that have more, this number is still small compared to how much infrastructure is needed, how many people are growing, and how much climate change is affecting things. Low levels of spending are made worse by moderate or low shares in state budgets and GDP, creating a situation where there is often a lack of investment. This limits the chances to update water infrastructure, get more people access to clean water and toilets, and deal with climate change.

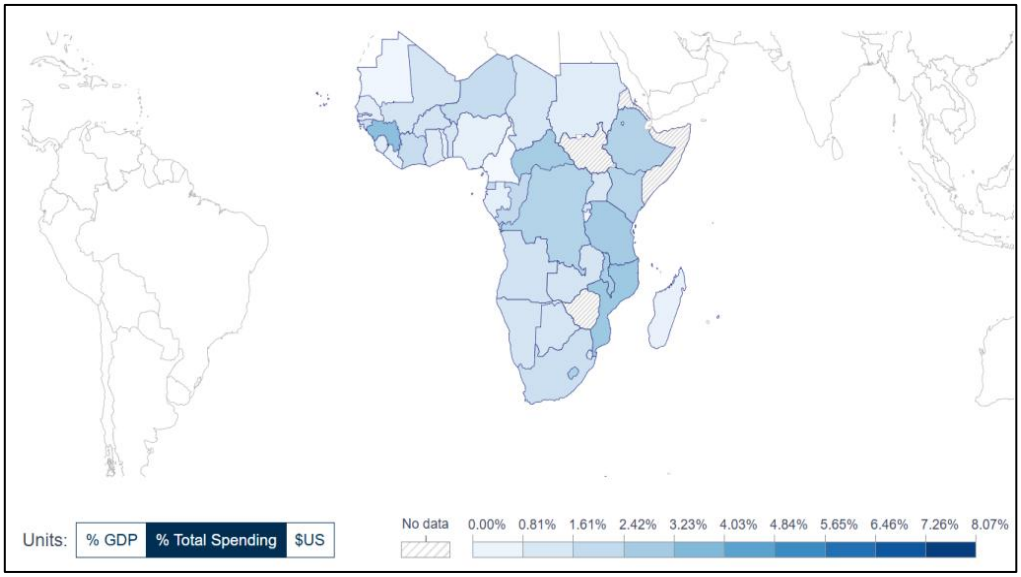

Figure 2. Estimated Annual Spending in the Water Sector (2017 USD) in Sub-Saharan Africa, shows in Total spending (%)

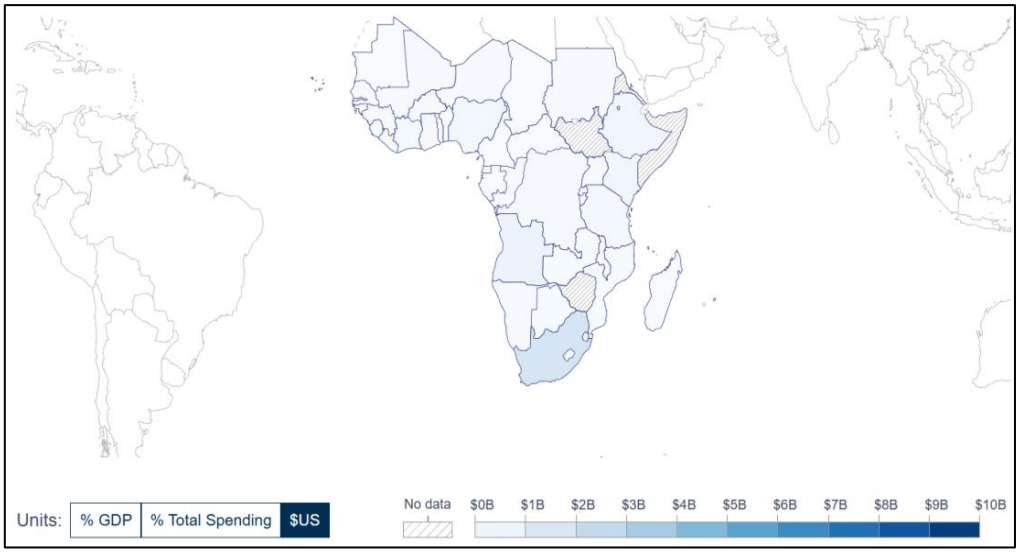

Figure 3. Estimated Annual Spending in the Water Sector (2017 USD) in Sub-Saharan Africa, shows in $US

The current situation is mostly because of limited money available in the country, a lot of reliance on help from other countries, problems with how things are run, and competition from other important areas for development, like healthcare, education, and making sure everyone has enough food. So, looking at map data shows that in most African countries that are still developing, there is not enough money for water, in general and compared to other things. This creates long-term risks to sustainable social and economic development, increases danger of droughts and water shortages, and makes it harder to achieve international sustainable development goals, particularly Sustainable Development Goal 6, which is all about making sure everyone has access to water and sanitation [Joseph G. et al., 2024].

Methodology and methods

The study uses a methodology for analyzing scientific literature on the topic. The main method is a literature review and a search for scientific sources in international databases such as Scopus, Web of Science, and Elsevier. The analysis mainly includes data from the last five years. A review of the

climate and landscape, water scarcity, and all aspects of the impact of water resources was conducted. Issues related to the application of SDG solutions to water were studied. Based on the literature database, the socio-economic component and causal relationships were examined. To illustrate the distribution of water scarcity across Africa, a map of water scarcity indicators was created using ArcGIS software based on data from the World Bank.

Results and discussion

The results obtained contribute to the achievement of SDGs, namely SDGs 1, 2, 3, 14, and 15. As a result, the study presents individual possible solutions for combating water scarcity.

The study revealed the following:
1. Causes of water scarcity and its consequences
2. The climatic nature of the territory and drought
3. Accessibility and financial factors, social factors affecting the water market
4. Strategic steps for water resource management
5. Possible solutions to the problem of water scarcity.

The results obtained largely confirm that there is a water shortage in Africa. Most studies agree that the causes of water shortages are inefficient water resource management, climate patterns, and pollution. With the growing demand for safe, clean drinking water, there is a need for wastewater treatment. Competition for water does not improve this situation. Based on all of the above, the authors propose solutions involving the implementation of broad policies, effective management, and investment in technology. However, social issues have been little studied. Opportunities for improving institutional infrastructure remain open.

Conclusion

The research allows us to make the following conclusions. Firstly, water scarcity in Africa is a widespread problem that has socio-economic and environmental consequences. Secondly, there is an urgent need to satisfy human needs and address hunger and poverty. The research also indicated that more attention should be paid to water resource management and improving the institutional framework. Investment needs to be increased and attracted. To ensure literacy, a water literacy program should be implemented, which can be presented in both the educational and political spheres. This program aims to improve the efficiency of water resource management and educate the population about water literacy, distribution, and reducing internal competition for water. Climatic characteristics also play a significant role in this issue. This leads to the need to make decisions regarding climate change and technology upgrades. In all contexts, strengthening institutional capacity is becoming a prerequisite for sustainable solutions.
This requires solutions to access issues, a balance between water supply and social objectives, and international financial support. The establishment of sound governance structures, legal frameworks, and capacity-building mechanisms allows for both the introduction of technologies and community-level management. Coordination between sectors and regions, synchronization of national strategies with regional efforts, and cooperation with multiple stakeholders create an opportunity for a variety of solutions. Without resolving fundamental institutional and governance challenges, including weak law enforcement, gaps in policy implementation, and limited political will, even well-designed technical solutions face challenges in implementation that prevent the realization of potential impacts.

References

Jin S., Yu J., Chen X., Wang H. (2025) Collaborative Governance of Transboundary Water Pollution in the Lake Victoria Basin Based on the Gray Water Footprint and Remote Sensing. *ACS EST Water,* 5, 3530-3532. DOI: https://doi.org/10.1021/acsestwater.5c00581 [Electronic resource]: URL: https://pubs.acs.org/doi/pdf/10.1021/acsestwater.5c00581?ref=article_openPDF (date of access: 22.01.2026).

Leal Filho W., Totin E., Franke J.A., Andrew S.M., Abubakar I.R., Azadi H., Nunn P.D., Ouweneel B., Williams P.A., Simpson N.P. (2022) The Global Adaptation Mapping Initiative Team.

Understanding responses to climate-related water scarcity in Africa. *Science of The Total Environment*, 806, 1, 1 February, 150420. DOI: https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.150420 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048969721054978 (date of access: 17.01.2026).

Okello C., Githiora Y.W., Sithole S., Owuor M.A. (2024) Nature-based solutions for water resource management in Africa's arid and semi-arid lands (ASALs): A systematic review of existing interventions. *Nature-Based Solutions*, 6, December, 100172. DOI: https://doi.org/10.1016/j.nbsj.2024.100172 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2772411524000636?via%3Dihub (date of access: 17.01.2026).

Pena-Angulo D., Tramblay Y., Vicente-Serrano S.M., Ekolu J., Dieppois B., El Kenawy A. (2025) Multidecadal changes in hydrological droughts across Sub-Saharan Africa. *Journal of Hydrology: Regional Studies*, 60, August, 102595. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ejrh.2025.102595 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214581825004203 (date of access: 17.01.2026).

Onua M.A., Ayelerua O.O., Oboirienb B., Olubambi P.A. (2023) Challenges of wastewater generation and management in sub-Saharan Africa: A Review. *Environmental Challenges*, 11, April, 100686. DOI: https://doi.org/10.1016/j.envc.2023.100686 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667010023000094 (date of access: 17.01.2026).

Matchaya G., Nhamo L., Nhlengethwa S., Nhemachena C. (2019) An Overview of Water Markets in Southern Africa: An Option for Water Management in Times of Scarcity. *Water, 11(5), 1006.* DOI: https://doi.org/10.3390/w11051006 [Electronic resource]: URL: https://www.mdpi.com/2073-4441/11/5/1006 (date of access: 22.01.2026).

Hinton R., Fridman D., Smilovic M., Willaarts B.A., Chunga B., Banda L., Macleod K., Troldborg M., Kalin R. (2025) Stakeholder-informed approach improves national modelling of water resources for a Sub-Saharan African basin. *Journal of Hydrology: Regional Studies*, 60, August 2025, 102574. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ejrh.2025.102574 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214581825003994?via%3Dihub (date of access: 17.01.2026).

Dhakal N., Salinas-Rodriguez S.G, Hamdani J., Abushaban A., Sawalha H., Schippers J.C., Kennedy M.D. (2022) Is Desalination a Solution to Freshwater Scarcity in Developing Countries? *Membranes (Basel),* 12(4), 381. DOI: 10.3390/membranes12040381 [Electronic resource]: URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9029386/ (date of access: 17.01.2026).

Kamaldzhanova T.A. (2019) Vklad analiza ustoychivykh istochnikov sredstv k sushchestvovaniyu v ponimanie bednosti v razvivayushchemsya mire. *Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo,* 86(2), 112-118. DOI: https://doi.org/10.26577/IRILJ.2019.v86.i2.012 [Electronic resource]: URL: https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/1015 (date of access: 22.01.2026).

Joseph G., Hoo Y.R., Wang Q., Bahuguna A., Andres L. (2024) Funding a Water-Secure Future: An Assessment of Global Public Spending (English). *Washington, D.C.: World Bank Group* [Electronic resource]: URL: https://fwsf.wbwaterdata.org/component1/water-supply (date of access: 26.01.2026).

Дефицит водных ресурсов и пути его преодоления в Африке

[1]Е.А.Ташева, [1]С.Т.Токсанбаева
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Аннотация
Вода является основным источником жизни. Следовательно, дефицит водных ресурсов приводит к критическим последствиям в социально-экономической сфере, ухудшению экологической обстановки и состояния общественного здоровья. Нехватка воды в развивающихся странах Африки обусловлена совокупностью природных факторов, проблем управления и социально-экономических причин. Основные зоны водного дефицита сосредоточены в аридных и семиаридных районах (ASALs)

развивающихся стран Африки. Для достижения целей устойчивого развития в развивающихся странах водные ресурсы являются ключевым фактором в формировании причинно-следственных механизмов водного стресса в Африке. Решение проблемы дефицита воды заключается в эффективном управлении водными ресурсами, основанном на реализации программ повышения грамотности в сфере водопользования, внедрении водосберегающих технологий и принятии инвестиционных решений. Достижения в борьбе с водным дефицитом способствуют сокращению бедности (ЦУР 1), ликвидации голода (ЦУР 2), защите здоровья населения (ЦУР 3), а также сохранению водных и наземных экосистем (ЦУР 14 и 15). В статье рассматриваются факторы, способствующие дефициту водных ресурсов, и возможные пути решения данной проблемы. Экономический рост в развивающихся странах Африки в настоящее время носит нестабильный характер, а водная политика остается недостаточно эффективной. В этих условиях водный стресс в Африке определяется как физическими факторами, так и стратегиями управления водными ресурсами.
Ключевые слова: дефицит водных ресурсов, Африка, аридные и семиаридные районы (ASAL), программа управления водными ресурсами, инвестиционные решения.

Африкадағы су тапшылығы және оны жеңу жолдары

[1]Е.А.Ташева, [1]С.Т.Токсанбаева
[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Аңдатпа
Су өмірдің негізгі көзі болып табылады. Демек, су ресурстарының тапшылығы әлеуметтік-экономикалық салада ауыр зардаптарға,экологиялық жағдайдың нашарлауына және қоғамдық денсаулық жағдайына әкеледі. Африканың дамушы елдеріндегі судың жетіспеушілігі табиғи факторлардың, басқару проблемаларының және әлеуметтік-экономикалық себептердің жиынтығына байланысты. Су тапшылығының негізгі аймақтары Африканың дамушы елдерінің құрғақ және семиаридті аймақтарында (ASALs) шоғырланған. Су тапшылығының себеп-салдарлық механизмдері Африка елдерінде тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізудің негізгі факторы болып табылады. Су тапшылығы мәселесін шешу үшін, су пайдалану саласындағы сауаттылықты арттыру бағдарламаларын іске асыру, су үнемдеу технологияларын енгізуге және инвестициялық шешімдер қабылдауға негізделген су ресурстарын тиімді басқарудан тұрады. Су тапшылығымен күрестегі жетістіктер кедейлікті азайтуға (ТДМ 1), аштықты жоюға (ТДМ 2), халықтың денсаулығын қорғауға (ТДМ 3), сондай-ақ су және құрлық экожүйелерін сақтауға (ТДМ 14 және 15) ықпал етеді. Мақалада су тапшылығына ықпал ететін факторлар және осы мәселені шешудің мүмкін жолдары қарастырылады. Қазіргі уақытта Африканың дамушы елдеріндегі экономикалық өсу тұрақсыз, ал су саясаты жеткіліксіз болып қала береді. Мұндай жағдайларда Африкадағы су стрессі физикалық факторлармен де, суды басқару стратегияларымен де анықталады.
Түйін сөздер: су тапшылығы, Африка, аридті және семиаридті аудандар (ASAL), суды басқару бағдарламасы, инвестициялық шешімдер.

Поступила в редакцию: 10.02.2026
Одобрена: 27.03.2026
Первая публикация на сайте: 28.03.2026

МРНТИ: 76.29.47 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.03

ПРОБЛЕМЫ НИЗКОЙ ВЫЯВЛЯЕМОСТИ РАССТРОЙСТВ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В КАЗАХСТАНЕ

*[1]Ж.Х.ЕСІМБЕКОВА, [1]Ж.М.НУРМАХАНОВА
[1]Казахский национальный медицинский университет С.Д.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)
*zhaniessim@gmail.com, nurzanna876@gmail.com

Аннотация
В статье рассматриваются вопросы выявления расстройств аутистического спектра (РАС) у детей

младшего возраста с использованием скринингового опросника M-CHAT в условиях первичного звена здравоохранения. Целью является оценка особенностей и ограничений раннего выявления расстройств аутистического спектра у детей младшего возраста с использованием стандартизированного скринингового теста M-CHAT. В рамках исследования определена распространенность положительных результатов скрининга РАС среди детей младшего возраста, проанализированы основные проблемы и барьеры внедрения и применения M-CHAT врачами первичного звена. Для анализа проблем выявляемости, проведен анализ обращений родителей и обсуждений на интернет-форумах и в социальных сетях, посвященных вопросам задержки развития и аутизма. На основе полученных данных разработаны практические рекомендации и предложен алгоритм оптимизации скрининга РАС в условиях поликлиники, направленный на повышение эффективности раннего выявления и улучшение маршрутизации пациентов.
Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, дети раннего и дошкольного возраста, ранняя диагностика, скрининговые тесты, проблемы выявляемости.

Введение

Расстройства аутистического спектра (РАС) представляют собой группу нейроразвитийных нарушений, характеризующихся дефицитом социальной коммуникации, ограниченными интересами и повторяющимися формами поведения. По данным Всемирной организации здравоохранения, распространенность РАС в мире неуклонно растет, что подчеркивает значимость раннего выявления и своевременного вмешательства [American Psychiatric Association, 2013]. По данным Всемирной организации здравоохранения, распространенность РАС в мире составляет в среднем один случай на 100-160 детей. В США данный показатель достигает одного случая на 31 ребенка, при этом мальчики болеют в 3-4 раза чаще, чем девочки [Морозева Т., Довня С., 2025].

В Республике Казахстан проблема ранней диагностики РАС остается актуальной. Согласно данным информационных систем «Электронный регистр диспансерных больных», на 1 марта 2025 года под динамическим наблюдением находятся 12 807 детей и подростков в возрасте 0-17 лет с диагнозом РАС [Кусаинова И., 2025].

Термин «аутизм» введен в 1911 году швейцарским психиатром Эйгеном Блейлером, характеризующийся замкнутостью, «уходом во внутренний мир», нарастающей социальной изоляцией и отгороженностью от окружающей реальности. Однако само понятие РАС предложено американским детским психиатром австрийского происхождения Лео Каннером и австрийским психиатром Ханс Аспергером. Они описывали детей с РАС, как детей с частичной или полной неспособностью формировать социальные контакты, а не активного ухода в мир фантазий [Remschmidt H., 2003]. В связи с вышеизложенным, перед родителями и медицинским работниками встал вопрос о возможностях реабилитации детей с РАС.

Современные исследования подтверждают высокую эффективность раннего вмешательства при РАС. В модели раннего социального взаимодействия (Early Social Interaction, SCI) результаты показали, что у детей, интенсивное вмешательство, начатое в 18 месяцев, демонстрировали более выраженные улучшения в развитии речи социальной коммуникации и навыков повседневной жизни по сравнению с детьми, у которых вмешательство начиналось позже, в 27 месяцев [Guthrie W. et al., 2023]. Данные результаты требуют разработки инструментов раннего выявления РАС. Одним из рекомендованных инструментов раннего выявления РАС в Казахстане является «Модифицированный скрининговый тест на аутизм для детей M-CHAT (Modified Checklist for Autism in Toddlers)». M-CHAT внедрен в практику оказания педиатрической помощи в Республике Казахстан и утвержден в рамках нормативно-правовых документов. В частности, применение M-CHAT регламентировано приказом Министра здравоохранения Республики Казахстан от 15 марта 2022 года № ҚР ДСМ-25 «Об утверждении стандарта организации оказания педиатрической помощи в Республике Казахстан», зарегистрированным в Министерстве юстиции Республики Казахстан 19 марта 2022 года № 27182. Указанный стандарт предусматривает проведение скрининга нарушений психического развития у детей раннего возраста с использованием стандартизированных

инструментов, включая M-CHAT, в условиях первичного звена здравоохранения [Приказ МЗ РК, 2022].

В странах с развитой системой здравоохранения, таких как США, Канада и Австралия, сформированы официальные рекомендации и практические подходы к раннему выявлению РАС у детей раннего возраста. В США Американская академия педиатрии (AAP) и Центры по контролю и профилактике заболеваний (CDC) рекомендуют включать скрининг на РАС в плановые профилактические осмотры у педиатра с обязательным использованием стандартизированных инструментов, таких как M-CHAT-R/F, в возрасте 18 и 24 месяцев для всех детей, а также регулярное наблюдение и разработку индивидуального плана дальнейшего обследования и вмешательства при выявлении признаков риска РАС. Это позволяет выявить детей с риском РАС до 2 лет и обеспечить более ранний доступ к коррекционной помощи и услугам поддержки для семей, что снижает возраст постановки диагноза и улучшает прогноз развития ребенка [Health Care Providers, 2025].

В Японии скрининг на расстройства аутистического спектра (РАС) проводится в рамках непременного профилактического осмотра здоровья у детей с первых дней жизни. Проверки проводятся в 4, 10 и 18 месяцев жизни. Рас среди в числе детей младшего возраста в японских анализах составляет 3%, что показывает эффективную диагностическую систему и высокую информативность среди специалистов и населения [Saito M., 2020]. В Канаде клиницисты и педиатры обязаны проводить постоянный мониторинг поведенческих особенностей и ранних признаков РАС в рамках общей оценки развития ребенка, используя стандартизованные шкалы и опросники (в том числе M-CHAT-R/F и другие инструменты) наряду с клиническими наблюдениями, а также направлять на углубленное обследование при наличии подозрительных признаков. Это подчеркивает важность ранней оценки и вовлечения многопрофильной команды специалистов в помощь детям с риском РАС [Zwaigenbaum L. и др., 2019]. А в Китае научное исследование выявило что распространенность РАС составляет 0.7% детей в возрасте 6-12 лет, что сравнимо с западными странами. Ряд факторов остаются нераспознанный. Это показывает о росте осведомленности и выявлении, но необходимости усиления раннего скрининга [Zhou H., 2022].

В Республике Казахстан проблема ранней диагностики РАС остается актуальной. Несмотря на наличие нормативных документов, регламентирующих скрининг нарушений психического развития у детей раннего возраста, на практике выявляемость РАС в условиях первичного звена здравоохранения остается низкой, что в свою очередь уменьшает возможности ребенка с РАС к социализации и адаптации в обществе.

Исследования были направлены на общую оценку возможностей и ограничения раннего выявления расстройств аутистического спектра у детей младшего возраста с применением модифицированного скринингового теста M-CHAT в условиях первичного звена здравоохранения. Эксперимент проводился с упором на диагностическую эффективность теста.

В процессе работы были проанализированы показатели выявляемости РАС при использовании модифицированного скринингового теста M-CHAT, а также сгруппированы основные барьеры ранней диагностики на основе контент-анализа публичных обсуждений в социальных сетях. При помощи полученных данных были сформированы алгоритмы оптимизации скрининга в амбулаторных-поликлинической практике направленный на повышение точности для определения РАС и улучшения дальнейшего клинико-диагностического сопровождения детей.

Материалы и методы исследования

Исследование проводилось на базе городских поликлиник города Алматы, Республики Казахстан. В работе использовались данные анкетирования родителей детей раннего возраста, медицинская документация.

За 2023-2025 годы ретроспективно проанализировано 3500 медицинских карт амбулаторного пациента (Форма № 052/у) одного амбулаторного участка городской поликлиники г.Алматы.

Критерии включения: пациенты от 3 до 5 лет (этот возрастной интервал определен, т.к. все дети до 24 месяцев в обязательном порядке должны были пройти скрининг на РАС), с документально подтвержденной РАС, подписавшие информированное согласие на участие в исследовании.

Критерии исключения: несогласие на участие в научном исследовании; дети младше 2 и старше 5 лет; дети, родители которых не понимают цель исследования; необходимость оперативного вмешательства; тяжелые и декомпенсированные заболевания, не позволяющие участвовать в исследовании; сопутствующие онкологические заболевания; сопутствующие неврологические и другие психические нарушения, препятствующие проведению исследования.

Всем пациентам проведен «Модифицированный скрининговый тест на аутизм для детей M-CHAT», который включает 20 вопросов касающиеся поведения ребенка, на которые отвечают родители. Ответы включают только две опции ответов – «Да» или «Нет». Этот тест направлен на выявление рисков РАС, а не на постановку диагноза.

Интерпретация результатов:

0-2 балла (низкий риск): риск минимален. Если ребенок младше 24 месяцев, рекомендуется повторить тест после достижения этого возраста.

3-7 баллов (средний риск): необходимо пройти дополнительное пошаговое интервью (M-CHAT-R/F) для уточнения.

8-20 баллов (высокий риск): требуется немедленное обращение к специалисту (диагностика РАС) [Приказ МЗ РК, 2022].

Выполнен контент-анализ публичных обсуждений РАС на популярных площадках социальных сетей, основанный на наиболее часто встречающихся темах в обсуждениях (Reddit, тематические форумы, родительские сообщества, русскоязычные Telegram-каналы).

По результатам полученных данных проведен статистический анализ, в последующем были разработаны методические рекомендации и алгоритм по оптимизации программ медикаментозной, физической и психологической коррекции психосоматических нарушений у данного контингента больных.

Тема исследования утверждена на заседании локального этического комитета университета, протокол № 8 от 15.10.2025 года. Учитывая, что перечисленные выше поликлиники, являются клиническими базами университета, исследование проводилось в рамках клинического договора между ними. Руководство поликлиники ознакомлено с ходом исследования и не имеет возражений в публикации результатов в открытой печати.

Результаты

За 2023-2025 годы ретроспективно проанализировано 3500 медицинских карт амбулаторного пациента (Форма № 052/у), средний возраст пациентов, составил 3,27±1,6 года. Из них выделено 168 (4,8%) пациентов с вновь выявленными рисками РАС по данным анализа анкетирования (рисунки 1-2).

В исследуемой группе представлены дети в возрасте от 3 до 5 лет. Численное распределение по возрастным категориям неравномерно, так детей в возрасте 3 лет в исследовании участвовало 49 (29,2%) человек, 4 года - 55 (32,7%) и в возрасте 5 лет - 64 (38,1%) ребенка. Распределение по полу было неравномерно, превалируем мужской пол - 118 (70,2%) было мальчиков и 50 (29,8%) девочек.

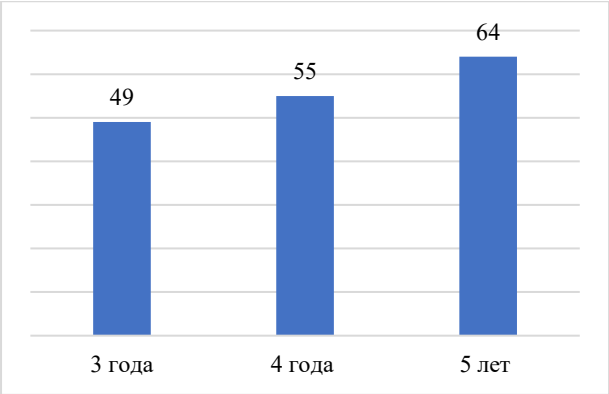

Рисунок 1. Распределение детей по возрасту (абс.)

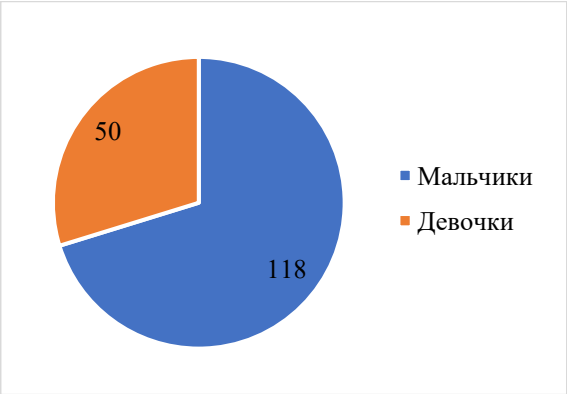

Рисунок 2. Распределение детей по полу (абс.)

По результатам модифицированного скринингового теста на аутизм M-CHAT: низкий риск имели 27 % детей, средний риск - 69 %, а высокий риск имели 4% детей от 3 до 5 лет (рисунок 3).

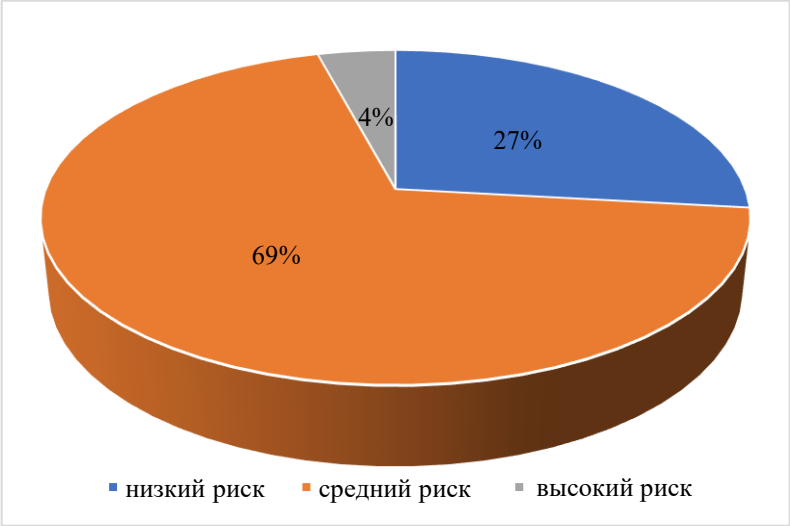

Рисунок 3. Структура уровней риска РАС по данным скрининговой оценки M-CHAT

Для выполнения второй задачи провели контент-анализ публичных популярных площадок социальных сетей (Reddit, тематические форумы, родительские сообщества, русскоязычные Telegram-каналы), где публично обсуждались основные проблемы, с которыми сталкиваются люди при выявлении РАС (рисунок 4). Это не статистика официальных исследований, а аналитическая оценка частоты упоминаний проблем (ориентировочное распределение основных проблем при выявлении РАС, %).

Распределение проблем выглядит следующим образом:

1. Позднее выявление из-за низкой осведомленности семьи ≈ 25-30% обсуждений. Чаще всего люди пишут, что не знали признаков, списывали особенности поведения на характер или возраст. Многие люди выявляют у себя элементы РАС только после изучения симптомов в сети (Reddit) зачастую спустя годы неосознанных трудностей. Это показывает, что ранние признаки часто незаметны самому человеку и окружающим, а диагноз ставится уже во взрослом возрасте. Так же часть аудитории уверены, что аутизм обязательно связан с умственной отсталостью, что неверно.

2. Сочетание симптомов с другими проблемами психического развития (СДВГ, тревожные расстройства) ≈ 15-20%. Часто упоминается как причина поздней или неверной интерпретации

признаков. Люди сообщают о сложностях в диагностике из-за перекрывающихся признаков РАС и других схожих состояний, что делает точное определение диагноза сложным без глубокого обследования.

Рисунок 4. Распределение проблем выявления РАС

3. Стереотипы о «классическом» аутизме, из-за чего легкие формы не узнаются ≈ 15%. Люди считают, что РАС = тяжелый аутизм, поэтому не замечают высокофункциональные варианты аутизма, при которых у человека сохранны или высоки когнитивные способности (IQ выше 70). Люди с РАС часто оцениваются по стереотипам, что затрудняет распознавание нестереотипных или «легких» проявлений. Это приводит к пропущенным признакам и ошибочному восприятию симптомов как «странностей» или личностных особенностей.

4. Недоступность профессиональной диагностики (очереди, стоимость, регион) ≈ 10-15%. В сетевых обсуждениях участники упоминают сложности в получении консультации профессиональных психиатров/психологов, особенно в странах с ограниченными ресурсами, что задерживает постановку диагноза. Это согласуется с профессиональными публикациями о том, что текущие регламенты не всегда обеспечивают своевременное выявление РАС в раннем возрасте.

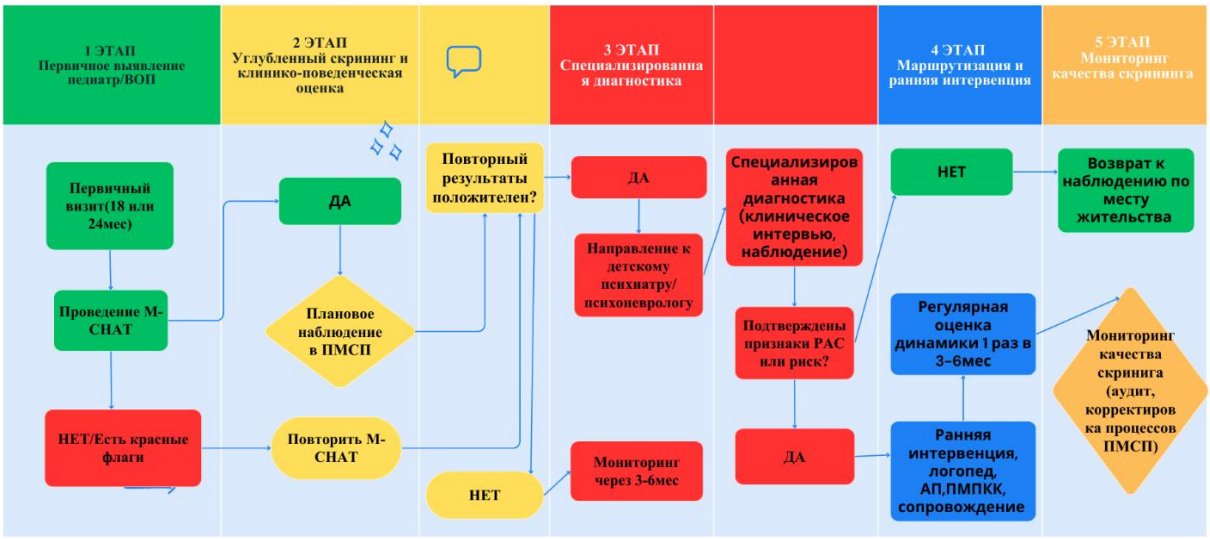
5. Стигматизация и страх диагноза ≈ 10-12%. Многие боятся обращения к специалистам из-за страха ярлыка или негативного отношения общества, слово «аутист» часто используется негативно, что вызывает у людей страх или сопротивление в отношении диагностики и осознания собственных признаков, особенности менталитета в Восточных странах. Это усиливает барьеры к обращению за обследованием.

6. Недостаточная подготовка педагогов и педиатров к раннему выявлению ≈ 8-10%. Участники пишут, что педагогический персонал и врачи часто «не видят» РАС или говорят, «перерастет».

7. Ошибочная интерпретация симптомов как особенностей личности ≈ 5-8%. Особенно типично у взрослых: социальная усталость, сложности в коммуникации воспринимались как интровертность.

8. Нехватка валидированных ранних скрининговых инструментов ≈ 3-5%. Чаще родители жалуются на позднюю доступность поведенческих методик. Существующие методы диагностики в основном поведенческие и позволяют выявить РАС преимущественно после 1,5-2 лет - к этому моменту многие развивают стратегии компенсации через школы развития и симптомы становятся менее очевидными. Такая специфика приводит к задержке диагностики и позднему началу поддержки.

Следующим этапом нашего исследования является разработка алгоритма оптимизации скрининга РАС в условиях поликлиники для повышения качества выявления и тактики дальнейшего ведения пациентов. На основании распространенности заболевания и установленных проблем раннего выявления РАС в ходе исследования, для оптимизации разработан алгоритм скрининга РАС (рисунок 5).

АП – анализ поведения.
ПМПК – психолого-медико-педагогическая консультационная комиссия.
ADOS-2 і CARS-2 популярные диагностические инструменты.

Рисунок 5. Алгоритм скрининга расстройств аутистического спектра

Дискуссия

Проведенное исследование показало, что в возрастной группе детей от 3 до 5 лет риски расстройства аутистического спектра выявлены у 4,8% пациентов. При этом установлено, что значительная часть детей попадает в поле диагностики уже после нормативного возрастного периода скрининга, что указывает на сохраняющиеся трудности раннего выявления РАС, несмотря на существующие регламентированные программы обследования.

Распределение по полу характеризовалось преобладанием мальчиков (70,2% против 29,8% девочек), что соответствует общепринятым эпидемиологическим данным о более высокой распространенности расстройства аутистического спектра среди лиц мужского пола [Zeidan J., 2022]. Данное соотношение подтверждает стабильность полового дисбаланса в структуре РАС и указывает на сохранение классического эпидемиологического профиля заболевания в условиях реальной клинической практики. Вместе с тем выявление значимой доли девочек с рисками РАС подчеркивает необходимость клинической настороженности и применения чувствительных скрининговых инструментов для своевременной идентификации менее типичных форм аутистических проявлений.

По данным M-CHAT, у большинства детей выявлен средний уровень риска (69%), при низкой доле высокого риска (4%). Это указывает на преобладание пограничных и стертых форм нарушений, при которых отсутствует выраженная клиническая симптоматика, но присутствуют ранние поведенческие и коммуникативные отклонения, требующие наблюдения, углубленной диагностики и поэтапного клинического сопровождения.

Контент-анализ социальных и информационных платформ показал, что трудности выявления РАС связаны не только с медицинскими причинами, но и с низкой осведомленностью семей, смешением симптомов с другими расстройствами развития, социальными стереотипами, недостаточной доступностью диагностики и дефицитом подготовки специалистов первичного звена. Это формирует несистемный и фрагментарный характер раннего выявления аутизма.

Полученные данные свидетельствуют о том, что ранняя диагностика РАС в условиях амбулаторной помощи сталкивается с совокупностью клинических и организационных ограничений, что снижает эффективность существующих подходов к скринингу. В этой связи разработка алгоритма оптимизации скрининга РАС для условий поликлиники является обоснованным этапом исследования. Его внедрение позволит стандартизировать процесс выявления рисков, улучшить маршрутизацию пациентов и обеспечить более раннее начало диагностических и коррекционных мероприятий.

В целом результаты исследования подтверждают, что повышение качества раннего выявления РАС возможно при системной интеграции скрининга в повседневную клиническую практику, использовании единых алгоритмов ведения и формировании согласованной модели взаимодействия между первичным звеном, специализированной помощью и семьей пациента.

Заключение

Таким образом, проведенное исследование показало, что в возрастной группе детей от 3 до 5 лет риски расстройства аутистического спектра выявляются у 4,8% пациентов, при этом значительная часть случаев диагностируется за пределами нормативного возрастного окна скрининга, что свидетельствует о недостаточной эффективности существующих моделей раннего выявления РАС.

Преобладание мальчиков в структуре выборки отражает классический эпидемиологический профиль расстройства аутистического спектра и подтверждает сохранение полового дисбаланса при выявлении РАС в клинической практике, одновременно указывая на необходимость повышения чувствительности диагностических подходов для своевременного выявления аутизма у девочек, особенно при атипичных и стертых клинических формах.

Превалирование средней категории риска по данным M-CHAT отражает доминирование пограничных форм нарушений развития, что требует не эпизодического скрининга, а системного динамического наблюдения и многоэтапной клинической оценки.

Выявленные клинические, организационные и социальные барьеры ранней диагностики РАС обосновывают необходимость перехода к алгоритмизированной модели скрининга, интегрированной в повседневную работу амбулаторного звена здравоохранения. Оптимизация системы раннего выявления РАС должна быть направлена на стандартизацию скрининговых процедур, повышение клинической настороженности специалистов первичного звена, обеспечение преемственности медицинской помощи, и формирование непрерывной модели сопровождения, обеспечивающей своевременную диагностику и раннее начало коррекционно-реабилитационных мероприятий.

Список использованных источников

American Psychiatric Association (2013) *American Psychiatric Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-5), (5th ed), Washington, DC [Электронный ресурс]: URL: https://psychiatryonline.org/doi/book/10.1176/appi.books.9780890425596 (дата обращения: 18.01.2026).

Морозева Т., Довня С. (2025) *Статистика аутизма в России и в мире* [Электронный ресурс]: URL: https://nakedheart.online/articles/statistika-autisma-v-rossii-i-mire (дата обращения: 18.01.2026).

Кусаинова И. (2025) *Число детей с аутизмом бьет рекорды: трехкратный рост за пять лет* [Электронный ресурс]: URL: https://inbusiness.kz/ru/news/chislo-detej-s-autizmom-bet-rekordy-trehkratnyj-rost-za-pyat-let (дата обращения: 18.01.2026).

Remschmidt H. (2003) *Autism: Clinical manifestations, causes, and treatment* (9-10). Moscow: Meditsina [Электронный ресурс]: URL: https://vk.com/doc242888316_440646918?hash=3KrnKJFP0uVFpEd3mNOEXAFIDkDlGfaOmqsdbjTD4n8 (дата обращения: 18.01.2026).

Guthrie W., Wetherby A.M., Woods J., Schatschneider C., Holland R.D., Morgan L., Lord C.E.,

(2023) The earlier the better: An RCT of treatment timing effects for toddlers on the autism spectrum. *Autism: The International Journal of Research and Practice*, 27(8), 2295-2309 [Электронный ресурс]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/13623613231159153: (дата обращения: 20.01.2026).

Приказ МЗ РК (2022) Об утверждении стандарта организации оказания педиатрической помощи в Республике Казахстан: *Приказ Министерства здравоохранения Республики Казахстан*, 15 марта, ДСМ-25 [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027182 (дата обращения: 20.01.2026).

Health Care Providers (2025) *Clinical Screening for Autism Spectrum Disorder* [Электронный ресурс]: URL: https://www.cdc.gov/autism/hcp/diagnosis/screening.html (дата обращения: 28.01.2026).

Saito M., Hirota T., Sakamoto Y., Adachi M., Takahashi M., Osato-Kaneda A., Kim Y.S., Leventhal B., Shui A., Kato S., Nakamura K. (2020) Prevalence and cumulative incidence of autism spectrum disorders and the patterns of co-occurring neurodevelopmental disorders in a total population sample of 5-year-old children. *Molecular Autism*, 11(1), 35 [Электронный ресурс]: URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7227343 (дата обращения: 30.01.2026).

Zwaigenbaum L., Brian J.A., Ip A. (2019) Early detection for autism spectrum disorder in young children. *Pediatrics and Child Health*, 24(7), 424-432 [Электронный ресурс]: URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6812305/ (дата обращения: 28.01.2026).

Zhou H., Xu X., Yan W., Zou X., Wu L., Luo X., Li T., Huang Y., Guan H., Chen X., Mao M., Xia K., Zhang L., Li E., Ge X., Li C., Li C., Zhang X., Zhou Y., Shih A., Fombonne E., Zheng Y., Han J., Sun Z., Jiang Y.-H., Wang Y. (2020) LATENT- NHC study team. Prevalence of autism spectrum disorder in China: A nationwide multi-center population-based study among children aged 6 to 12 years. *Neuroscience Bulletin*, 36(9), 961-971 [Электронный ресурс]: URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32607739/ (дата обращения: 30.01.2026).

Zeidan J., Fombonne E., Scorah J., Ibrahim A., Durkin M.S., Saxena S., Yusuf A., Shih A., Elsabbagh M. (2022) Global prevalence of autism: A systematic review update. *Autism Research*, 15(5), 778-790. DOI: https://doi.org/10.1002/aur.2696 [Электронный ресурс]: URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/aur.2696 (дата обращения: 30.01.2026).

References

American Psychiatric Association (2013) *American Psychiatric Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-5), (5th ed), Washington, DC [Electronic resource]: URL: https://psychiatryonline.org/doi/book/10.1176/appi.books.9780890425596 (date of access: 18.01.2026).

Morozeva T., Dovnya S. (2025) *Stastika autizma v Rossii i v mire* [Electronic resource]: URL: https://nakedheart.online/articles/statistika-autisma-v-rossii-i-mire (date of access: 18.01.2026).

Kuasainova I. (2025) *Chislo detei s autizmom b'et rekordy: trekhkratny rost za pyat' let* [Electronic resource]: URL: https://inbusiness.kz/ru/news/chislo-detej-s-autizmom-bet-rekordy-trehkratnyj-rost-za-pyat-let (date of access: 18.01.2026).

Remschmidt H. (2003) *Autism: Clinical manifestations, causes, and treatment* (9-10). Moscow: Meditsina [Electronic resource]: URL: https://vk.com/doc242888316_440646918?hash=3KrnKJFP0uVFpEd3mNOEXAFIDkDlGfaOmqsdbjTD4n8 (date of access: 18.01.2026).

Guthrie W., Wetherby A.M., Woods J., Schatschneider C., Holland R.D., Morgan L., Lord C.E., (2023) The earlier the better: An RCT of treatment timing effects for toddlers on the autism spectrum. *Autism: The International Journal of Research and Practice*, 27(8), 2295-2309 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/13623613231159153 (date of access: 20.01.2026).

Prikaz MZ RK (2022) Ob utverzhdenii standarta organizacii okazaniya pediatricheskoj pomoshchi v Respublike Kazahstan: *Prikaz Ministerstva zdravoohraneniya Respubliki Kazahstan*, 15 marta, DSM-25 [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027182 (date of access: 20.01.2026).

Health Care Providers (2025) *Clinical Screening for Autism Spectrum Disorder* [Electronic resource]: URL: https://www.cdc.gov/autism/hcp/diagnosis/screening.html (date of access: 28.01.2026).

Saito M., Hirota T., Sakamoto Y., Adachi M., Takahashi M., Osato-Kaneda A., Kim Y.S., Leventhal B., Shui A., Kato S., Nakamura K. (2020) Prevalence and cumulative incidence of autism spectrum disorders and the patterns of co-occurring neurodevelopmental disorders in a total population sample of 5-year-old children. *Molecular Autism*, 11(1), 35 [Electronic resource]: URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7227343 (date of access: 30.01.2026).

Zwaigenbaum L., Brian J.A., Ip A. (2019) Early detection for autism spectrum disorder in young children. *Pediatrics and Child Health*, 24(7), 424-432 [Electronic resource]: URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6812305/ (date of access: 28.01.2026).

Zhou H., Xu X., Yan W., Zou X., Wu L., Luo X., Li T., Huang Y., Guan H., Chen X., Mao M., Xia K., Zhang L., Li E., Ge X., Li C., Li C., Zhang X., Zhou Y., Shih A., Fombonne E., Zheng Y., Han J., Sun Z., Jiang Y.-H., Wang Y. (2020) LATENT- NHC study team. Prevalence of autism spectrum disorder in China: A nationwide multi-center population-based study among children aged 6 to 12 years. *Neuroscience Bulletin*, 36(9), 961-971 [Electronic resource]: URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32607739/ (date of access: 30.01.2026).

Zeidan J., Fombonne E., Scorah J., Ibrahim A., Durkin M.S., Saxena S., Yusuf A., Shih A., Elsabbagh M. (2022) Global prevalence of autism: A systematic review update. *Autism Research*, 15(5), 778-790. DOI: https://doi.org/10.1002/aur.2696 [Electronic resource]: URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/aur.2696 (date of access: 30.01.2026).

Қазақстанда аутизм спектрлі бұзылыстардың ерте анықтаудың қиындықтары

[1]Ж.Х.Есімбекова, [1]Ж.М.Нурмаханова
[1]С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті (Алматы, Қазақстан)

Аннотация
Бұл мақалада ерте жастағы балаларда аутизм спектрлі бұзылыстардың (АСБ) M-CHAT скринингтік құралын пайдалана отырып бастапқы медициналық-санитарлық көмек жағдайында ерте анықтау мәселелері зерттелеген. Зерттеудің негізгі мақсаты-стандартталған M-CHAT тестті қолдану арқылы ерте жастағы балаларда аутизм спектрлі бұзылыстарды ерте анықтаудың ерекшеліктері мен шектеулерін бағалау. Зерттеу барысыныда жас балалар арасында аутизм спектрлі бұзылыстарды скринингінің оң нәтижелерінің таралуы анықталды, сондай-ақ M-CHAT құралын жалпы тәжірибелік дәрігерлер, алғашқы медициналық көмек көрсететін мекемелердегі қолданудағы негізгі қиындықтар мен кедергілер талданды. Анықтау процесіндегі мәселелерді анықтау үшін ата аналардан алынған жауаптар, интернет формумдар, әлеуметтік желілердегі бастан кешкен тарихтары мен аутизм мәселелеріне арналған талқылаудар жүргізілді. Алынған нәтижелер негізінде практикалық ұсыныстар жасалып, поликлиникалық жағдайда аутизм спектрлі бұзылыстарды скринингін оңтайландыруға арналған алгоритм ұсынды. Бұл алгоритм науқастарды бағыттау жүйесін жітілдіруге және ерте анықтаудың тиімділігін арттыруға бағытталған.
Түйін сөздер: аутизм спектрлі бұзылыстар, ерте жастағы балалар, ерте диагностика, скрининг тест, анықтау проблемалары.

The problem of low detection of autism spectrum disorders in Kazakhstan

[1]Zh.Kh.Yessimbekova, [1]Zh.M.Nurmakhanova
[1]S.Zh.Asfendiyarov Kazakh National Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Abstract
This article examines the identification of autism spectrum disorders (ASD)in young children using the M-CHAT screening questionnaire in primary care settings. The aim is to evaluate the characteristics and limitations of early detection of autism spectrum disorders in young children using the standardized M-CHAT screening test. The study determined the prevalence of positive ASD screening results among young children and analyzed the main challenges and barriers to the implementation and use of M-CHAT by primary care physicians. To analyze detection issues, parental inquiries and discussion on online forums and social media dedicated to developmental delays and autism spectrum were analyzed. Based on the data obtained, practical

recommendations were developed an algorithm for optimizing ASD screening in a clinic setting was proposed, aimed at increasing the effectiveness of early detection and improving patient routing.
Keywords: autism spectrum disorders, young children, early diagnosis, screening tests, detection.

Поступила в редакцию: 05.02.2026
Одобрена: 30.03.2026
Первая публикация на сайте: 30.03.2026

МРНТИ: 06.71.63 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.04

МЕМЛЕКЕТТІК ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АУДИТ

*[1]А.КАСЕНОВА, [1]Б.А.АЛИБЕКОВА
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)
*kasenovaayazhan@gmail.com, alibekova_ba@enu.kz

Аңдатпа
Қазақстанда экологиялық аудит - қоршаған ортаны қорғау мен тұрақты дамуды қамтамасыз етудегі маңызды құралдардың бірі. Экологиялық аудит кәсіпорындардың қоршаған ортаға тигізетін әсерін бағалап, заңнамалық талаптарға сәйкестігін тексеру, сондай-ақ экологиялық қауіпсіздікті арттыруға бағытталған ұсыныстарды әзірлеуге бағытталған. Бұл қоршаған ортаға әсерді азайтуға, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға және тұрақтылықты қамтамасыз етуге жол береді. Экологиялық мәселелердің экономика, әлеуметтік саясат және мемлекеттік басқару салаларымен тығыз байланысы бар екені айқын. Мемлекет басшысы Қ.К.-Ж.Тоқаев өз жолдауында экологиялық аудиттің маңыздылығын ерекше атап өтті. Ірі кәсіпорындарға бес жыл сайын аудит жүргізуді міндеттеу қажеттілігі көтерілді. Аталған шара өндіріс орындарының жауапкершілігін арттырып, қоршаған ортаға тигізетін залалды азайтуға бағытталған. Мемлекеттік аудит тиімді болу үшін оның стандарттарын халықаралық тәжірибеге сай жетілдіру қажет. Қазіргі таңда Қазақстанда экологиялық аудиттің заңнамалық негізі бар, алайда оны жүзеге асыруда нақты стандарттар мен әдістемелердің жетіспеушілігі байқалады. Сол себепті, бұл саланы дамыту үшін халықаралық тәжірибені зерттеп, озық экологиялық бақылау әдістерін енгізу маңызды. Экологиялық мониторингі күшейту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау шараларын жетілдіру - еліміздің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Мемлекеттік экологиялық аудит механизмдерін жетілдіру арқылы Қазақстан экологиялық басқару сапасын арттыруды және ресурстарды оңтайлы пайдалануды көздейді. Бұл орайда, Қытайдың тәжірибесі экологиялық аудитті енгізу мен дамытуда маңызды үлгі бола алады. Қытай өзінің экологиялық жағдайын жақсарту мақсатында мемлекеттік аудитті белсенді түрде енгізіп, саясатты тиімді жүзеге асыруда табысты қадамдар жасап келеді. Мақалада Қазақстандағы экологиялық аудиттің қазіргі жағдайына талдау жасалып, оның маңыздылығы мен тиімділігін арттыру жолдары қарастырылады.
Түйін сөздер: экологиялық аудит, мемлекеттік аудит, қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстар, тиімділік.

Кіріспе

Экологиялық аудит – қоршаған ортаны қорғау саласындағы маңызды басқару және бақылау құралы. «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне экологиялық аудит мәселелері бойынша толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» заңына сәйкес, экологиялық қателерді анықтау мен бағалауға, олардың қоршаған ортаны қорғау саласындағы нормалар мен ережелерді, экологиялық талаптарды, табиғи ресурстарды пайдалану мен молайту жөніндегі есептілікті жасаудың, белгіленген стандарттармен қоршаған ортаны басқару және олардың қызметінің экологиялық қауіпсіздігінің деңгейін арттыру жөніндегі нұсқамаларды әзірлеу жүйесінің сәйкестігін жасаудың дұрыстығын қоса, сақтауды белгілеуге бағытталған қоршаған ортаға әсерін көрсететін аудит өткізілетін субъектілердің шаруашылық және өзге де қызметін тәуелсіз тексеру [ҚР Заңы, 2004]. Осыған сәйкес, экологиялық аудит экологиялық саясатты

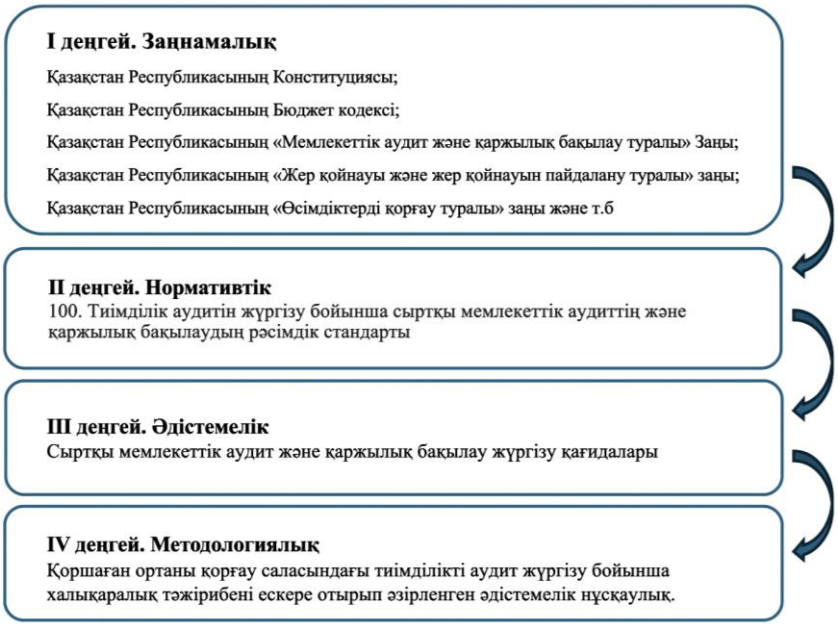
тиімді жүзеге асыру және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету үшін маңызды құрал болып табылады. Экологиялық аудит тек заңнамалық талаптарды орындау құралы ғана емес, сонымен бірге тұрақты даму мен экологиялық қауіпсіздік қамтамасыз етудің маңызды механизмі болып табылады.

Жүйенің тиімділігі артып, оны кеңінен қолдану қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың табысты жүзеге асырылуына ықпал етеді. Қазақстанда экологиялық аудитті дамыту, оны мемлекеттік бақылаумен біріктіру арқылы қоршаған ортаға теріс әсерді төмендетуге, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға және тұрақтылықты қамтамасыз етуге қол жеткізуге болады. Экологиялық дағдарыстар мен табиғи ресурстардың сарқылуы, климаттың өзгеруі және қауіпсіздіктің деңгейі - бұлар тек экология саласында ғана емес, сонымен қатар экономика, әлеуметтік саясат және мемлекеттік басқару деңгейінде де маңызды болып отыр.

Экологиялық аудиттің міндеті - шаруашылық және өзге де қызмет субъектілерінің қоршаған ортаны қорғау саласындағы нормативтік-құқықтық талаптарды сақтауын тәуелсіз бағалау және қауіпсіздік саласында тиісті ұсыныстар мен шаралар әзірлеу. Экологиялық аудит саласында жұмыс істейтін аудиторлар мен экологиялық аудиторлық ұйымдар белгілі бір міндеттерді орындауы керек. Олардың міндеттері экологиялық аудиттің сапалы және тиімді жүргізілуіне ықпал етеді.

Бұл міндеттер мыналардан тұрады:
- аудит өткізілетін объектінің экологиялық аспектілеріне қатысты қажетті ақпаратты жинау;
- және кәсіпорынның жағдайымен тікелей танысу;
- экологиялық есептілікті тексеру және өндірістік өлшемдердің сәйкестігін бағалау;
- мониторинг деректерді тексеру үшін зертханалық өлшеулер ұйымдастыру;
- экологиялық қауіп-қатерлерді бағалау және сәйкессіздік туралы хабарлау;
- экологиялық аудит нәтижелерінің құпиялылығын сақтау;
- заңнаманың бұзылулары туралы уәкілетті мемлекеттік органға хабарлау.

Жоғарыда аталған міндеттер экологиялық аудиттің сапалы жүргізілуін және қоршаған ортаға зиянды әсерлердің азаюын қамтамасыз етуге бағытталған. Экологиялық аудиттің тиімді жүргізілуі үшін аудиторлар мен аудиторлық ұйымдар өздерінің міндеттерін толық және сапалы орындауы тиіс. Осы міндеттер экологиялық аудиттің сапалы жүргізілуін және қоршаған ортаға зиянды әсерлердің азаюын қамтамасыз етуге бағытталған (1-сурет).

1-сурет. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік экологиялық аудитті құқықтық реттеу жүйесінің деңгейлері [Алибекова Б.А. және т.б., 2021].

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік экологиялық аудитті құқықтық реттеу жүйесі белгілі бір деңгейде қалыптасқанымен, оны жетілдіру қажеттілігі байқалады. Экологиялық аудиттің заңнамалық негізі мен процедуралық стандарттары әзірленгені көрінеді, алайда олар экологиялық тиімділік аудитін толық қамти алмайды. Аудитті ұйымдастыру мен өткізу бойынша алгоритмдер бекітілгенімен, экологиялық аудиттің ерекшеліктеріне сай келетін арнайы процессуалдық стандарттардың жоқтығы байқалады. Сондықтан экологиялық аудитті жетілдіру мақсатында халықаралық тәжірибені жан-жақты зерделеу қажет.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Ірі өндіріс орындарында жақын тұратын жұрттың наразылығы» күшейіп барады. Ірі өндіріс орындары экологияға зардап келтіріп, денсаулыққа зиян келтіріп жатқанын айтып, шағымдануда. Жұмысшылардың өндірісте мертігуі және қазаға ұшырауы көп болып кетті. Үкімет кәсіпорындардың технологиялық және ахуалын, денсаулық сақтау жүйесін жақсарту үшін батыл шаралар қабылдауы қажет. Сондықтан ірі өндіріс кәсіпорындары 5 жыл сайын технологиялық және экологиялық аудит жасауы керек» - деп атап өткен болатын [Тоқаев Қ., 2024].

Осыған орай, Қазақстанның экономикалық бағдары аясында экономикалық мемлекеттік аудитті жүйелі түрде енгізу – елдің экономикалық тұрақтылығын нығайтып, өндіріс саласындағы қауіпсіздікті арттырудың негізгі тетігіне айналады. Жолдауында «жасыл» экономиканы дамыту мәселесі көтерілді. Халықаралық сарапшылардың мәліметтеріне сәйкес, әлемдегі инвестициялардың үштен бірі жаңартылған энергетика жобаларына бағытталуда. Соңғы жылдары жаңа «Экология Кодексі» қабылданып 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы әзірленді. Соңғы бес жылда жаңартылған энергия көздерінің жалпы өндіріс көлеміндегі үлесі 5 пайызға артты [Тоқаев Қ., 20240].

Қазақстандағы экологиялық аудиттің маңыздылығы жылдан жылға артып келеді, өйткені қазіргі уақытта экология саласындағы жаңа стратегиялық бағдарламалар мен жобалар белсенді түрде іске асырылуда. Мемлекеттік аудит экологиялық саясаттың жүзеге асырылуын тексеріп, оның нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. Аудит барысында анықталған мәселелер мен кемшіліктер бағдарламалардың сапасын жақсартуға, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды сақтау шараларын тиімді жүзеге асыруға ықпал етеді.

Әдістер

Қазіргі таңда экологиялық қауіпсіздік мәселесі Қазақстан үшін аса өзекті болып отыр. Қоршаған ортаның ластануы, қалдықтарды тиімді басқару жүйесінің болмауы және жобаларды қаржыландырудағы кемшіліктер - бұл шешуді қажет ететін маңызды проблемалар. Жоғары аудиторлық палатаның (ЖАП) отырысында Экология және табиғи ресурстар министрлігі мен оған бағынысты ұйымдардың «Қоршаған орта сапасын арттыру» стратегиялық бағыты бойынша жүргізілген аудиттің қорытындылары осы саланың бірқатар осал тұстары айқындады [ҚР ЭТРМ, 2023].

Аудит нәтижелері көрсеткендей, елімізде қалдықтарды басқарудың толыққанды интеграцияланған жүйесі жоқ. Қатты тұрмыстық қалдықтардың басым бөлігі бақылаусыз полигондарға жөнелтіледі, мұндай қауіпсіздікке айтарлықтай қатер төндіреді. Сонымен қатар, иесіз қауіпті қалдықтарды басқарудағы нормативтік-құқықтық реттеудің әлсіздігі олардың заңсыз жойылуына немесе қоршаған ортаға кері әсер етуіне алып келіп отыр. Мұндай мәселелерді шешу үшін экологиялық заңнаманы жетілдіріп, бақылау механизмдерін күшейту қажет. Тексеріс барысында парниктік газдар шығарындыларына квоталарды жоспарлау мен көміртегі бірліктерінің саудасы жүйесінде де бірқатар кемшіліктер анықталды. Осы саладағы мемлекеттік реттеу механизмдерінің әлсіздігі Қазақстанның халықаралық міндеттемелерін орындауына кедергі келтіруі мүмкін.

Экологиялық жобаларды қаржыландырудың ашық тетігінің болмауы да өзекті мәселе болып отыр. Аудит деректері бойынша, 15 бағыттың ішінде тек 2 бағытқа ғана бөлінген. Сонымен

қатар, өндірушілер мен импорттаушылардың кеңейтілген міндеттемелер жүйесі тиімді жұмыс істемейді, өйткені олардың нақты саны туралы ақпарат жоқ, ал кәдеге жарату төлемдерінің жұмсалуына тиісті бақылау жасалмайды (1-кесте).

1-кесте

2023 жылғы «Қоршаған орта сапасын арттыру» стратегиялық бағыты бойынша тексеру нәтижелері

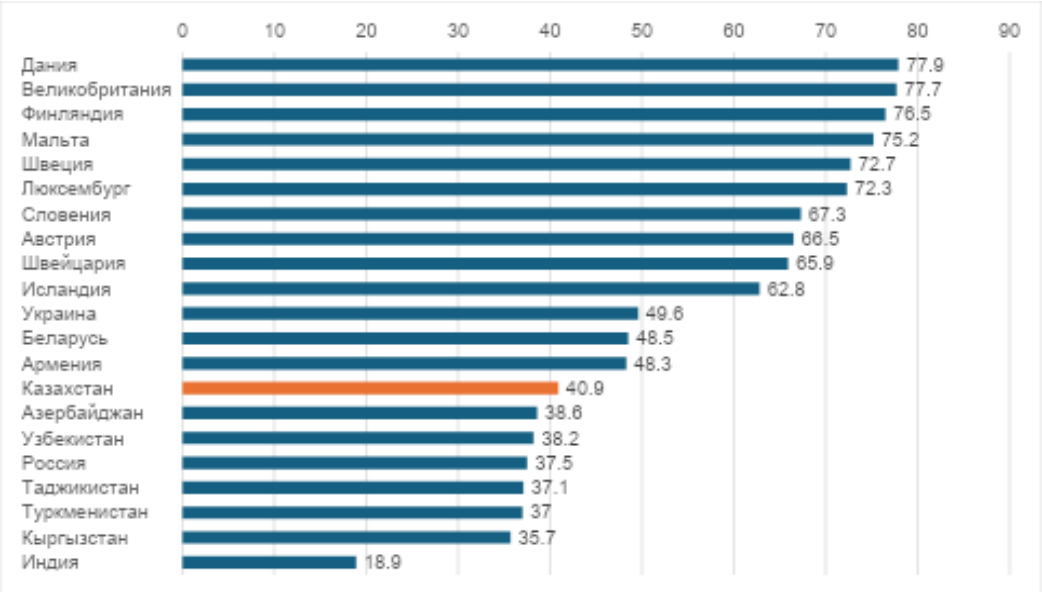
Бұзушылық түрі	Сомасы (млн, теңге)
Қаржылық бұзушылықтар	277
Тиімсіз жоспарлау	2581,10
Тиімсіз пайдалану	2425,70
Жіберіп алған пайда	4677,40

[ҚР ЭТРМ, 2023].

Аталған көрсеткіштер Қазақстандағы экологиялық басқару жүйесінің тиімділігінің төмендігін және экологиялық ресурстарды пайдалану барысында орын алатын жүйелі кемшіліктерді айқын көрсетеді және басқаруды жетілдірудің, экологиялық аудиттің маңыздылығын арттырудың және қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану қажеттілігінің негізделген дәлелі болып табылады. Жоғары аудиторлық палата (ЖАП) жүргізген тексеру нәтижесінде 20 жүйелік кемшілік анықталып, қаржылық бұзушылықтардың жалпы сомасы 277 млн теңге анықталды. «Қоршаған орта сапасын арттыру» стратегиялық бағыты бойынша жүргізілген қорытынды талдау нәтижелері бойынша Министрлік қызметінің тексерілген бағыттарындағы негізгі мәселелер ретінде қалдықтарды тиімді басқармау және қоршаған ортаның ластануы атап өтілді. Нәтижесінде, қоршаған ортаның ластануы мен ұрлық жағдайлары орын алып, мұндай зиянды салдарды жою үшін, Қазақстанның басқару жүйесінде орын алып отырған кемшіліктерді жою және жақсарту мақсатында халықаралық тәжірибені тиімді қолдану қажет. Ең алдымен, заңнамалық базаны жетілдіріп, қалдықтарды басқарудың біріңғай жүйесін енгізу, көміртегі бірліктері саудасын ұйымдастыруға ашықтықты қамтамасыз ету, сондай-ақ экологиялық жобаларды қаржыландыру механизмдерін жақсарту қажет. Мемлекеттік аудит нәтижелерінің қорытындылары осы бағыттағы өзгерістердің негізі болуға тиіс.

Бұл орайда, 2022-2024 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасының Жоғары аудиторлық палатасының төрағасы қызметін атқарған Наталья Годунова: «Қоршаған ортаның ластануы, климаттың өзгеруі азық-түлік қауіпсіздігі тәуекелдерін төмендетуде аудиттің маңыздылығы артып келе жатқан қазіргі уақытта, тәжірибе алмасу – экологиялық аудит әдіснамасын жетілдірудің ажырамас бөлігі», - деп атап өткен болатын [АЗОСАИ, 2023]. Экологиялық аудит кәсіпорындардың талаптарға сәйкестігін бағалау мен тәуекелдерді азайту үшін маңызды құрал болып табылады. Аудит арқылы табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру, қалдықтарды басқару жүйесін оңтайландыру және парниктік газдар шығарындыларын төмендету мүмкіндігі қамтамасыз етіледі. Осындай процесте ұлттық және халықаралық тәжірибені біріктіру, үздік практикаларды қолдану, сонымен қатар жаңа технологиялар мен құралдарды енгізу маңызды.

2022 жылғы экологиялық тиімділік индексі бойынша елдер рейтингінде Қазақстан 178 елдің арасында 92 орынды иеленіп, 40,9 индексті көрсетті [World population review, 2022]. Көрсетілген индекс елдің экология саласындағы тиімділік көрсететін маңызды көрсеткіш болып табылады, яғни индекс мәні жоғары болған сайын, елдің экологиялық саясаттың жүзеге асырылу деңгейі мен қоршаған ортаға әсерді азайту бойынша жүргізіліп жатқан шаралардың нәтижелері тиімді болып саналады. Экологиялық тиімділік индексі экожүйелердің тұрақтылығы, қоршаған орта сапасы, климаттың өзгеруі мен оның ықпалына қатысты көрсеткіштерді ескереді, осы экологиялық мониторинг пен бағалауды жүргізуде маңызды рөл атқарады (2-сурет).

2-сурет. 2022 жылғы экологиялық тиімділік индексі бойынша елдер рейтингі [World population review, 2022]

Рейтингтің жоғарғы орнын Дания, Ұлыбритания және Финляндия сияқты экологиялық мәселелерді тиімді шешіп, тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізген елдер иеленді. 2022 жылы Дания әлемдегі ең жасыл ел ретінде танылып, жалпы ұпайы 77,9 құрады [World population review, 2022]. Соның нәтижесінде жетістік елдің парниктік газдар шығарындыларын азайтуға бағытталған тиімді саясаты мен климаттың өзгеруіне қарсы белсенді әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Рейтингтің төменгі шенінде Индия орналасқан және экологиялық жағдайлардың нашарлығын көрсетеді.

Қазақстан Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдері арасында негізгі көрсеткіштер бойынша орташа деңгейде орналасқан. Елімізде экологиялық мәселелерді шешу жолындағы жетістіктер мен кемшіліктердің арақатынасын көрсетеді. Қоршаған ортаның қазіргі жағдайы мен экологиялық ахуалдың тұрақсыздығын ескере отырып, Қазақстан үшін экологиялық мониторингі күшейту, табиғат ресурстарын ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау шараларын жетілдіру аса маңызды болып отыр. Қазақстанға саясатты жаңғырту және іске асыруды, сондай-ақ экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты даму мақсаттарын жүзеге асыру үшін қосымша күш-жігер жұмсауды талап етеді. Экологиялық тиімділікті арттыру үшін мемлекеттік, қоғамдық және жеке секторлардың ынтымақтастығын күшейту қажет, бұл еліміздің экологиялық жағдайын жақсартуға және халықаралық деңгейде экологиялық міндеттемелерді орындауға ықпал етеді.

Нәтижелер мен пікір алмасу

2023 жылы Қазақстан бойынша қоршаған ортаны қорғауға арналған шығындардың жалпы сомасы 610 285 222 теңгені құрады. Осындай көрсеткіш өңірлер арасындағы экологиялық мәселелердің шешілуі мен олардың қаржыландыру деңгейінің әртүрлілігін айқын көрсетеді. Шығындардың көп бөлігі Ақмола, Атырау және Павлодар облысына тиесілі болды және жалпы көлемінің 45,3% құрады. Үш өңір табиғат қорғау қызметіне 276,3 миллиард теңге бағыттап, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды [Қоршаған орта статистикасы, 2023]. Сонымен қатар, Алматы және Жетісу облыстарында бөлінген қаражат көлемі салыстырмалы түрде аз болды, бұл аймақтарда экологиялық шаралардың ауқымы шектеулі немесе қаржыландырудың басқа бағыттарына басымдық берілгенін көрсетеді. Мұндай төмен деңгейдегі шығындар кейбір аймақтардың экологиялық мәселелерді шешу үшін жеткіліксіз назар аударғанын немесе ресурстардың шектеулі болғанын білдіруі мүмкін. Жалпы алғанда, бөлінген қаражаттың өңірлер бойынша әркелкі бөлінуі экологиялық проблемалардың әртүрлігіне, олардың жергілікті деңгейлегі басымдығына, сондай-ақ

өңірлердің экологиялық және қаржылық мүмкіндіктеріне байланысты екенін көрсетеді. Осылайша, деректер экологиялық саясатты жетілдіру және ресурстарды тиімді бөлу қажеттілігін алға тартады.

Дүниежүзілік қоршаған ортаны қорғау күні қарсаңында Ұлттық статистика бюросы экологияға қатысты маңызды деректерді жариялады. Қазақстан Республикасының экологиялық жағдайы соңғы жылдары айтарлықтар өзгерістерге ұшырап, табиғатты қорғау бағытында бірқатар оң нәтижелерге қол жеткізілді. Өзгерістерді талдау үшін статистикалық деректерге негізделген негізгі көрсеткіштерді қарастырайық.

Қоршаған ортаны қорғауға жұмсалатын шығындар жылдан жылға өсіп келеді. 2018 жылы шығындар 302 миллиард теңге болса, 2022 жылы 445 миллиард теңгеге жетіп, 47,1% артты [ҚР қоршаған ортаны қорғау, 2019-2023]. Көрсетілген өсім қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану үшін қабылданған мемлекеттік шаралардың тиімділігін көрсетеді. Инвестициялар экологиялық инфрақұрылымды дамытуға, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және табиғат қорғау бағдарламаларын жүзеге асыруға бағытталған және де өз кезегінде экологиялық жағдайлардың жақсаруына әсер етті. Қазақстанда қоршаған ортаға қатысты қабылданған шаралар, атап айтқанда экологиялық шығындардың артуы, орман ресурстарын қалпына келтіру, су қызметтеріне қолжетімділіктің жақсаруы, атмосфераның ластануын төмендету және қалдықтарды өндеудің артуы экологиялық жағдайдың жақсарып келе жатқанын көрсетеді. Алайда, орман өрттерінің көбеюі, су ресурстарын тиімді пайдалану және қалдықтарды басқару мәселелері әлі өзекті. Тиісінше бағыттар бойынша мемлекеттік және қоғамдық күш-жігерді біріктіру арқылы экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік бар.

2023 жылы Қазақстанда табиғатты қорғау қызметіне жұмсалған жалпы шығындардың құрылымы әртүрлі бағыттыр бойынша бөлінді. Ең үлкен жаңартылған энергия көздері саласындағы қызметке тиесілі болды, бұл бағытқа жалпы шығындардың 33,2% бағытталды [Қоршаған орта статистикасы, 2023]. Осы тұрғыдан көрсеткіш Қазақстанның экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін баламалы энергия көздерін дамытуға ерекше назар аударғанын көрсетеді. Қалдықтармен жұмыс істеу саласы да маңызды орын алды, оған шығындардың 21,6% бөлінді. Демек осы бағыттағы қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру және қалдықтардың қоршаған ортаға әсерін азайту бойынша жүргізіліп жатқан шаралардың қажеттілігін айқындайды. Сонымен қатар, атмосфералық ауаны қорғау және климаттың өзгеру мәселелерін шешу де басым бағыттардың бірі болып табылады. Тиісті мақсатқа шығындардың 20% жұмсалған, бұл климаттың өзгеруіне қарсы күрес және ауа сапасын жақсарту шараларына айтарлықтай көңіл бөлінгенін көрсетеді. Аталмыш құрылым табиғатты қорғау қызметінің стратегиялық бағыттарын және олардың еліміздің саясатының басымдықтарына сәйкес келетінін көрсетеді. Қаржыны тиімді бөлу экологиялық мәселелерді шешуге жән тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

Дамыған елдердің экологиялық саясаттағы, табиғи ресурстарды басқарудағы және экологиялық аудитті жүргізудегі озық тәжірибелері Қазақстанға қоршаған ортаны қорғау жүйесін жетілдіруге және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді. Халықаралық жоғары қаржылық бақылау органдарының ұйымы (ИНТОСАИ) экологиялық аудит бойынша арнайы нұсқаулық жариялады. Бұл құжат Қытайдағы табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны қорғауға бағытталған аудиттің басталуына негіз болды. Сонымен қатар 20 конференцияда экологиялық аудиттің негізгі бағыттары айқындалды. Экологиялық аудит табиғи ресурстардың активтері мен міндеттемелері арасында баланс сақталып жүргізілуі тиіс. Бірақ бұл процесс нақты жағдайларға байланысты шектелуі мүмкін. Алғашқы қадам ретінде табиғи ресурстардың балансының дайындалуы ұсынылады, кейіннен негізгі лауазымды тұлғалардың табиғи ресурстармен байланысты активтері тексерілуі тиіс [Lei J., 2020].

Мысалы Қытайдағы табиғи ресурстар балансы (Natural Resources Balance Sheet, NRBS) - бұл елдің экологиялық және экономикалық саясатында ерекше орын алатын бірегей концепция.

Қытай – әлемдегі халқы ең көп мемлекет, соның негізінде оның урбанизация қарқыны жоғары болуына тікелей әсер етеді. Жылдам өсіп келе жатқан қалалар мен ауқымды инфрақұрылымдық жобалар табиғи ресурстарға үлкен жүктеме түсіреді, қоршаған ортаны қорғау мәселесін аса өзекті екенін айқындайды. Дегенмен, Қытай үкіметі тұрақтылық пен табиғи ресурстарды тиімді басқару саласында озық әдістерді енгізіп, қоршаған ортаны жақсарту бойынша кешенді саясат жүргізуде. NRBS табиғи ресурстардың мөлшері мен құны туралы кешенді есеп болып табылады. Ол белгілі бір аймақтағы табиғи ресурстарды пайдалану деңгейі мен олардың экологиялық ортаға әсерін белгілі бір уақыт кезеңінде сипаттайды. Осыған байланысты жүйе табиғи ресурстардың қолжетімділігі, олардың сапасы мен құнын анықтауға мүмкіндік беріп, экологиялық және экономикалық даму арасындағы тепе-теңдікті сақтауға негіз болады. Қытайда табиғи ресурстарға меншік құқығы негізінен мемлекеттік деңгейде болғандықта, NRBS жүйесін жүргізу және бақылау барлық басқару деңгейлеріндегі мемлекеттік органдарды тиімді басқару арқылы тұрақтылыққа қол жеткізу. NRBS жүйесінің артықшылығы - экологиялық басқару көрсеткіштерін мемлекеттік қызметкерлердің қызметін бағалау жүйесіне енгізу мүмкіндігі. Қытай үкіметі экологиялық өркениет деңгейін бағалау үшін арнайы индикаторлар жүйесін әзірлейді және төрт негізгі аспектісін қамтиды: Қоршаған ортаның жай-күйі мен табиғи ресурстардың сақталу деңгейі, жасыл технологиялар мен тұрақты өндіріс жүйелерін дамыту көрсеткіштері, халықтың экологиялық сауаттылығы мен мәдениет деңгейі, табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны қорғауға бағытталған мемлекеттік саясат пен реттеу тетіктерінің тиімділігі. Бұл көрсеткіштер әрбір қаладағы өркениеттің даму деңгейі бағаланады. Бағалау үшін энтропиялық салмақ әдісіне негізделген TOPSIS моделі қолданылады, бұл қалалардың экологиялық даму деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді [Zhu L. et al., 2024].

Қытайдағы экологиялық басқару негізінен үкімет белгілеген экологиялық нормаларға сүйенеді. Сондықтан билік бұқаралық ақпарат құралдарының назарын аудару бағытында жетекші рөл атқаруы тиіс. Үкімет қоршаған ортаны қатты ластайтын кәсіпорындарды НИОКР технологияларының мүмкіндіктерін жақсартуға ынталандыруы қажет. Қаржылық қолдау жоғары деңгейде ластайтын кәсіпорындарға берілуі керек, бұл оларды өздерінің GTI көрсеткіштерін жақсартуға ынталандырады. Қытай билігі GTI кәсіпорындарына салық жеңілдіктері мен субсидиялар сияқты қаржылай қолдау көрсетуі қажет [Qin L. et al., 2024].

Қорытынды

Қорытындылай келе, экологиялық аудит қоршаған ортаны қорғау және тұрақты даму саласындағы маңызды құрал ретінде қалыптасып, дамып келеді. Мемлекеттік экологиялық аудит қоршаған ортаға теріс әсерді азайту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында маңызды рөл атқарады. Экологиялық аудит жүйесін жетілдіру және оны халықаралық стандарттармен үйлестіру басқарудың тиімділігін арттырып, саясаттың сапасын жақсартуға ықпал етеді. Халықаралық тәжірибе экологиялық аудиттің кәсіби құжаттар мен әдістемелерін дамытуға зор үлес қосады, бұл өз кезегінде мемлекеттік аудиттің сапасын арттырып, оның халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мемлекеттік аудиттің маңыздылығы Қытай сияқты экономикалық тұрғыдан қуатты елдерде жоғары көрініс табуда. Осы орайда, экологиялық заңнаманы күшейту, бақылау механизмдерін жетілдіру және экологиялық жағдайдың мониторингін жүргізу мәселелері қарастырылуда. Экологиялық аудитті тиімді жүзеге асыру арқылы біз қоршаған орта мен экономикалық өзара үйлесімді даму жолында нақты қадамдар жасай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

ҚР Заңы (2004) Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне экологиялық аудит мәселелері бойынша толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы: *Қазақстан Республикасының Заңы*, 8 желтоқсан, 1285 [Электрондық ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P040001285_ (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Алибекова Б.А., Бейсенова Л.З., Ракаева А.Н. (2021) Экологический аудит: *Учебное пособие*.

Нур-Султан: ЕНУ им.Л.Н.Гумилева.

Тоқаев Қ. (2024) Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары: Мемлекет басшысы Қ.Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы, *Ақорда*, 2 қыркүйек [Электрондық ресурс]: URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333 (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

ҚР ЭТРМ (2023) Қоршаған орта сапасын арттыру: Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі мен оның ведомстволық бағыныстағы ұйымдарының стратегиялық бағыты бойынша *қорытындысы*, 19 маусым [Электрондық ресурс]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/press/news/details/576166?lang=kk (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

АЗОСАИ (2023) *Астанада АЗОСАИ экологиялық аудит жөніндегі жұмыс тобы өз жұмысын бастады,* 23 тамыз [Электрондық ресурс]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/press/news/details/607340?lang=kk (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

World population review (2022) [Электрондық ресурс]: URL: https://worldpopulationreview.com/country-rankings/greenest-countries (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Қоршаған орта статистикасы (2023) *Қоршаған орта статистикасы: Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғауға жұмсалған шығындар туралы* [Электрондық ресурс]: URL: https://stat.gov.kz/industries/environment/stat-eco/publications/182817/?sphrase_id=77994 (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны қорғау (2019-2023) *Ұлттық статистика бюросы* [Электрондық ресурс]: URL: https://stat.gov.kz/upload/iblock/5c4/6to1fxoyzmidzyp0c749l4tlbp4oo9fi/%D0%A1-05-%D0%93-2019-2023%20(%D2%9B%D0%B0%D0%B7).pdf (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Lei J. (2020) Reforming the natural resource auditing system from the ecological civilization perspective. *Chinese Journal of Population, Resources and Environment*, 18, 2, маусым, [Электрондық ресурс]: URL: https://doi.org/10.1016/j.cjpre.2019.01.001 (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Zhu L., Wang Y., Guo S. (2024) Can the natural resource balance sheet system promote ecological civilization? Empirical evidence from panel data of prefecture-level cities in China. *Heliyon*, 10, 13, 15 шілде, e33463 [Электрондық ресурс]: URL: https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33463 (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Qin L., Feng Y., Wang R., Wang Y. (2024) Impact of the National Ecological Civilization Construction Demonstration Zone on corporate ESG: Evidence from China. *Ecological Indicators*, 166, September, 112463 [Электрондық ресурс]: URL: https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2024.112463 (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

References

KR Zany (2004) Kazakstan Respublikasynyn kejbir zan aktilerine ekologiyalyk audit maseleleri bojynsha tolyktyrular men ozgerister engizu turaly: *Kazakstan Respublikasynyn Zany*, 8 zheltoksan, 1285 [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P040001285_ (date of access: 05.02.2025).

Alibekova B.A., Bejsenova L.Z., Rakaeva A.N. (2021) Ekologicheskij audit: *Uchebnoe posobie*. Nur-Sultan: ENU im.L.N.Gumileva.

Tokaev K. (2024) Adiletti Kazakstannyn ekonomikalyk bagdary: Memleket basshysy K.K.Tokaevtyn Kazakstan halkyna zholdauy, *Akorda*, 2 kyrkujek [Electronic resource]: URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333 (date of access: 05.02.2025).

KR ETRM (2023) Korshagan orta sapasyn arttyru: Kazakstan Respublikasy Ekologiya zhane tabigi resurstar ministrligi men onyn vedomstvolyk bagynystagy ujymdarynyn strategiyalyk bagyty bojynsha *korytyndysy*, 19 mausym [Electronic resource]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/press/news/details/576166?lang=kk (date of access: 05.02.2025).

AZOSAI (2023) *Astanada AZOSAI ekologiyalyk audit zhonindegi zhumys toby oz zhumysyn bastady*, 23 tamyz [Electronic resource]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/press/news/details/607340?lang=kk (date of access: 05.02.2025).

World population review (2022) [Electronic resource]: URL: https://worldpopulationreview.com/country-rankings/greenest-countries (date of access: 05.02.2025).

Korshagan orta statistikasy (2023) *Korshagan orta statistikasy: Kazakstan Respublikasynda korshagan ortany korgauga zhumsalgan shygyndar turaly* [Electronic resource]: URL: https://stat.gov.kz/industries/environment/stat-eco/publications/182817/?sphrase_id=77994 (date of access: 05.02.2025).

Kazakstan Respublikasyndagy korshagan ortany korgau (2019-2023) *Ulttyk statistika byurosy* [Electronic resource]: URL: https://stat.gov.kz/upload/iblock/5c4/6to1fxoyzmidzyp0c749l4tlbp4oo9fi/%D0%A1-05-%D0%93-2019-2023%20(%D2%9B%D0%B0%D0%B7).pdf (date of access: 05.02.2025).

Lei J. (2020) Reforming the natural resource auditing system from the ecological civilization perspective. *Chinese Journal of Population, Resources and Environment*, 18, 2, mausym, [Electronic resource]: URL: https://doi.org/10.1016/j.cjpre.2019.01.001 (date of access: 05.02.2025).

Zhu L., Wang Y., Guo S. (2024) Can the natural resource balance sheet system promote ecological civilization? Empirical evidence from panel data of prefecture-level cities in China. *Heliyon*, 10, 13, 15 shilde, e33463 [Electronic resource]: URL: https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33463 (date of access: 05.02.2025).

Qin L., Feng Y., Wang R., Wang Y. (2024) Impact of the National Ecological Civilization Construction Demonstration Zone on corporate ESG: Evidence from China. *Ecological Indicators*, 166, September, 112463 [Electronic resource]: URL: https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2024.112463 (date of access: 05.02.2025).

Государственный экологический аудит

[1]А.Касенова, [1]Б.А.Алибекова
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Аннотация

В Казахстане экологический аудит является одним из важнейших инструментов обеспечения охраны окружающей среды и устойчивого развития. Экологический аудит направлен на оценку воздействия предприятий на окружающую среду, проверку соблюдения требований законодательства и разработку рекомендаций по повышению экологической безопасности. Это позволяет снизить негативное воздействие на окружающую среду, эффективно использовать природные ресурсы и обеспечить устойчивое развитие. Очевидно, что экологические проблемы тесно связаны с экономикой, социальной политикой и государственным управлением. В своем выступлении Глава государства К.К.-Ж.Токаев подчеркнул важность проведения экологического аудита. Был поднят вопрос о необходимости обязать крупные предприятия проводить аудит каждые пять лет. Данная мера направлена на повышение ответственности производственных объектов и снижение ущерба, наносимого окружающей среде. Для того чтобы государственный аудит был эффективным, его стандарты необходимо усовершенствовать в соответствии с международной практикой. В настоящее время в Казахстане существует законодательная база для проведения экологического аудита, однако отсутствуют конкретные стандарты и методики его внедрения. Поэтому для развития этой отрасли важно изучать международный опыт и внедрять передовые методы контроля за состоянием окружающей сред. Усиление экологического мониторинга, рациональное использование природных ресурсов и совершенствование мер по охране окружающей среды являются одними из важнейших задач, стоящих перед нашей страной. Совершенствуя механизмы государственного экологического аудита, Казахстан стремится повысить качество управления охраной окружающей среды и оптимизировать использование ресурсов. В этом отношении опыт Китая может послужить важным примером внедрения и развития экологического аудита. Китай активно проводит государственные проверки с целью улучшения экологической ситуации и добивается успехов в эффективной реализации политики. В статье анализируется современное состояние экологического аудита в Казахстане и рассматриваются пути повышения его значимости и эффективности.

Ключевые слова: экологический аудит, государственный аудит, охрана окружающей среды, природные ресурсы, эффективность.

State environmental audit

[1]A.Kassenova,[1]B.A.Alibekova
[1]L.N.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Abstract
In Kazakhstan environmental audit is one of the most important tools for ensuring environmental protection and sustainable development. Environmental audit is aimed at assessing the impact of enterprises on the environment, checking compliance with legal requirements and developing recommendations to reduce environmental impact, efficiently utilize natural resources and ensure sustainable development. It is obvious that environmental problems are closely related to the economy, social policy and public administration. In his speech, the Head of State K.Tokayev emphasized the importance of environmental audits. He raised the issue of the need to oblige large enterprises to conduct an audit every five years. This measure is aimed at increasing the responsibility of production facilities and reducing environmental damage. In order for the state audit to be effective, their standards need to be improved in accordance with international practice. Currently, Kazakhstan has a legislative framework for environmental auditing, but there are no specific standards or methodologies for its implementation. Therefore, for the development of this sector, it is important to study international experience and introduce advanced methods of environmental control. Strengthening environmental monitoring, ensuring the efficient use of natural resources and improving environmental protection measures are among the most important tasks facing our country. By improving the mechanisms of state environmental audit, Kazakhstan seeks to improve the quality of environmental management and optimize the use of resources. In this regard, China's experience can serve as an important example of the introduction and development of environmental audits. China actively conducts state audits to improve environmental conditions and has achieved significant success in the effective implementation of its environmental policies. The article analyzes the current state of environmental audit in Kazakhstan and explores ways to enhance its significance and effectiveness.
Keywords: environmental audit, state audit, environmental protection, natural resources, efficiency.

Поступила в редакцию: 19.01.2026
Одобрена: 12.03.2026
Первая публикация на сайте: 25.03.2026

Әлеуметтік және қоғамдық ғылымдар
Социальные и общественные науки
Social and Public Sciences

МРНТИ: 14.23.09 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.05

ВОСПИТАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ ХУДОЖЕСТВЕННУЮ ЛИТЕРАТУРУ

*[1]А.С.БАЙГУЖИНА, [1]Г.Г.ЖУСУПБЕКОВА
[1]Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова
(Кокшетау, Казахстан)
*Asselya.free@gmail.com, g.g.zhussupbek@shokan.edu.kz

Аннотация
В статье рассматривается роль художественной литературы как эффективного инструмента воспитания национальных ценностей у детей старшей дошкольной группы (5-6 лет). Анализируются особенности восприятия литературных произведений дошкольниками, а также влияние литературы на их когнитивное, эмоциональное и нравственное развитие. Исследование опирается на произведения детских писателей Казахстана, России, Узбекистана и Украины, отражающие культурное наследие этих народов. Выбор обусловлен исторической и социальной спецификой Казахстана, где проживают крупные диаспоры указанных этносов. Рассматриваются ключевые ценности, передаваемые через литературу: честность, уважение к старшим, любовь к культуре и ответственность. Исследование подчеркивает, что художественная литература не только передает культурное наследие, но и формирует личностные качества ребенка, развивая его способность к анализу, сопереживанию и осознанию своего места в обществе. Выводы статьи могут быть полезны педагогам и родителям, стремящимся создать гармоничную образовательную среду, воспитывающую уважительное отношение к культурному разнообразию.
Ключевые слова: национальные ценности, художественная литература, детская литература, воспитание дошкольников, межкультурное взаимодействие.

Введение

В современном мире, где глобализация стирает культурные границы, возникает парадоксальная ситуация: чем больше люди сближаются, тем острее ощущается потребность сохранить свою уникальность. Как же передать эту уникальность детям? Ответ прост, но в то же время сложен: через искусство, а особенно через художественную литературу. Ведь именно книги становятся проводниками традиций, обычаев и моральных принципов, которые формируют у ребенка чувство принадлежности к своей культуре. Литература не просто рассказывает о прошлом _ она помогает осмыслить настоящее и подготовиться к будущему. Особенно важно, что произведения детских писателей делают это доступным и интересным для маленьких читателей. Через увлекательные истории, ярких героев и захватывающие сюжеты дети погружаются в мир национальных ценностей, даже не осознавая, насколько глубоко эти ценности проникают в их сознание.

Что определяется термином «национальные ценности»? Это духовные, исторические и моральные принципы, которые отражают уникальность народа, его традиции, обычаи и мировоззрение. Они являются основой национальной идентичности и занимают особое место в формировании личности, помогая человеку осознать свою принадлежность к определенной этнической группе и культуре [Когачевская Т.И., 2018]. В Республике Казахстан формирование национальных ценностей отражается в государственной политике и нормативных документах. Государственная программа «Рухани жаңғыру» подчеркивает важность сохранения культурного наследия и воспитания молодого поколения на основе традиционных ценностей казахского народа [Ұлттық рухани жаңғыру, 2021]. Кроме того,

президент Казахстана К.-Ж.К.Токаев неоднократно акцентировал внимание на необходимости укрепления национальной идентичности. В одном из своих выступлений он отметил: «Национальные ценности - это фундамент нашего общества. Они формируют духовный стержень нации и помогают сохранить единство в условиях глобальных вызовов» [Токаев К.-Ж.К., 2023].

Цель исследования - изучить возможности воспитания национальных ценностей у детей старшей дошкольной группы через произведения детских писателей. Гипотеза исследования заключается в том, что разработка и внедрение методических рекомендаций по увеличению культурного разнообразия в использовании детской литературы позволит эффективнее воспитывать национальные ценности у детей. С целью выявления текущей практики использования художественной литературы в воспитании национальных ценностей у детей будет проведен опрос среди воспитателей. Он позволит оценить, как воспитатели применяют литературу в образовательном процессе, а также выявить возможные проблемы.

В ходе данного исследования планируется изучить возрастные особенности детей 5-6 лет, чтобы понять, какие формы работы с текстами будут наиболее эффективны. Также будет проведен обзор произведений казахских, русских, узбекских и украинских детских писателей, которые отражают в себе национальные ценности. Выбор данных этносов обусловлен рядом факторов. Во-первых, эти народы объединяет общая полувековая история. Казахстан, Россия, Узбекистан и Украина являлись частью одного государства под названием СССР. Из этого пункта вытекает следующий: в Республике Казахстан проживают крупные диаспоры русских, узбеков и украинцев, что подчеркивает важность изучения их культурного наследия в воспитании детей.

Основная часть

Дети старшей дошкольной группы (5-6 лет) находятся на важном этапе психического и эмоционального развития. Этот этап характеризуется стремительными изменениями в когнитивной, эмоциональной и социальной сферах [McLeod S., 2024]. В этом возрасте дети активно развивают навыки восприятия, мышления, речи и общения, что делает их особенно восприимчивыми к внешним воздействиям. Они уже воспринимают сложные сюжеты и понимают причинно-следственные связи. Это значит, что дошкольники уже могут анализировать события и действия героев и делать выводы после того, как вместе с воспитателем прочитали сказку или повесть. Их внимание становится устойчивым, а способность к концентрации увеличивается, и это создает благоприятные условия для работы с литературными произведениями [Изотова Э.И., 2017].

Эмоциональная сфера также претерпевает значительные изменения. Дети начинают осознавать свои чувства и эмоции, учатся сопереживать другим, становятся более восприимчивыми к моральным урокам, которые содержатся в художественных произведениях. Литература становится для ребенка не только источником знаний. Теперь это средство формирования эмоционального интеллекта, которое помогает ему лучше понимать себя и других.

По мнению многих психологов дошкольный возраст является первой ступенью в развитии будущего читательского таланта, но при этом дошкольники не являются активными читателями, скорее их нужно воспринимать как активных слушателей [McLeod S., 2024]. Потому, что именно в этом возрасте дети учатся сострадать героям, радоваться и огорчаться вместе с ними. Полюбившиеся образы остаются с детьми надолго. Ребенок пытается быть похожим не только на окружающих его взрослых, но и на книжных героев.

Дети с раннего возраста способны научиться воспринимать художественное произведение. При чтении сказок педагог отражает характер персонажа интонацией и мимикой, передает их особенности, пользуется эмоциональными и выразительными средствами языка. В свою очередь дошкольники, при прослушивании художественной литературы обучаются

сострадать героям, учатся ощущать внутренний мир человека, и взаимоотношения в окружающем мире [Изотова Э.И., 2017].

Литература играет большую роль в представлении моральных ориентиров у старших дошкольников. Через сказки, рассказы и стихи дети знакомятся с такими базовыми ценностями, как добро, справедливость, честность, уважение к старшим и любовь к родине. Литературные произведения предоставляют детям модели поведения, которые они смогут использовать в реальной жизни [Юрьева В.К., 2023]. Например, герои сказок часто сталкиваются с моральными дилеммами, преодолевают трудности и демонстрируют положительные качества человека, такие как смелость, доброта и ответственность. Эти образы становятся для дошкольников примерами для подражания. Точно так же в сказках и рассказах дети могут увидеть героев, которые сделали неверный выбор или повели себя плохо, а затем поплатились за это. Это тоже служит детям примером того, как, например, правильно расставлять приоритеты или вести себя соответственно. Литература позволяет детям эмоционально проживать ситуации, которые они еще не встречали в своей жизни, и помогает формировать собственные представления о том, что такое хорошо и что такое плохо.

Переходя к практическому применению произведений детской литературы в воспитательном процессе, стоит отметить, что их использование должно быть органично вплетено в повседневную деятельность детей. Для эффективного воспитания национальных ценностей у детей дошкольного возраста воспитатель должен использовать разнообразные методики, которые учитывают возрастные особенности детей и их интерес к игровым и творческим видам деятельности. Взаимодействие с литературными произведениями не должно ограничиваться пассивным восприятием. Это должен быть живой процесс, способствующий формированию у детей эмоциональной привязанности к национальной культуре и осознанию ее ценности. Использование интерактивных методов и различных видов игры в работе с литературой позволит детям «прожить» сюжет рассказа, примерить на себя роли героев и лучше усвоить моральные уроки.

Использование литературы в воспитательном процессе позволяет воспитателю применять разнообразные педагогические методы: обсуждение текстов, инсценировки, ролевые игры, рисунки главных героев или пейзажей по описанию, тематические игры, решение загадок. Такие активные формы работы помогают ребятам лучше понять содержание произведений и применить полученные знания в реальной жизни. Например, через инсценировку сказки ребенок может примерить на себя роль героя, что способствует лучшему усвоению моральных уроков [Юрьева В.К., 2023].

Литературный обзор

Основа понимания роли литературы в воспитании детей заложена в концепции культурно-исторического развития, предложенной Л.С.Выготским. Его идеи, впоследствии развиваемые Д.Б.Элькониным и А.Л.Венгером, помогли раскрыть как через художественное слово ребенок осваивает культуру, учится мыслить и воспринимать мир [McLeod S., 2024].

Д.Б.Эльконин подчеркивал, что литература является единственным способом передачи моральных норм и правил поведения. Он считал, что через нее дети учатся понимать мир и свое место в нем, а также развивают способность к символическому мышлению [Божович Е.Д., 2014]. А.Л.Венгер, в свою очередь, акцентировал внимание на роли литературы в развитии нравственного сознания и эмоциональной сферы ребенка [Венгер Л.А., 1986]. ГА.Бердалиева анализирует проблему формирования интереса к чтению у детей дошкольного возраста. Автор подчеркивает необходимость создания психолого-педагогических условий для развития мотивации к чтению в дошкольных образовательных учреждениях [Berdalieva G., 2020]. Эти исследования подтверждают, что раннее приобщение к литературе способствует развитию интереса к чтению и культурным ценностям.

Важным ориентиром для исследования стала Концепция развития образования Республики

Казахстан на 2023-2029 годы. Ориентирование на национальные ценности, сохранение культурного наследия и воспитание уважительного отношения к традициям своего народа – одни из ключевых направлений дошкольного образования нашего времени [Концепция, 2023].

Проблема мультикультурного образования также имеет глубокие исторические корни. Она связана с межличностными отношениями как важнейшим аспектом взаимодействия людей. Впервые этот вопрос был упомянут в трудах древнегреческих философов [Геродот, 2016], развит в работах мыслителей средневековья [Абеляр, 1995], Нового времени и эпохи Просвещения [Коменский, 2003], а также детализирован в трудах зарубежных исследователей [Дистервег, 1956; Ушинский, 2013].

Я.Э.Гюль и Г.Рахимова рассматривают проблему формирования национальной идентичности через призму этнопедагогики, которая является мостом между традиционными ценностями и современным образованием [Gül Y.E., 2021]. Л.Николаева и Л.Попова исследуют состояние этнокультурного образования дошкольников в северо-восточных регионах России и подчеркивают важность сохранения культур и языков коренных народов Сибири и Дальнего Востока. Данные авторы в своих работах подтверждают, что этнокультурное образование в дошкольных учреждениях играет ключевую роль в сохранении национальной идентичности и культурного наследия [Nikolaeva L. et al., 2021].

Работа Л.Б.Воробьевой и З.В.Митченко посвящена анализу псковских сказок как элемента фольклорного дискурса. Авторы подчеркивают, что сказки играют ключевую роль в передаче традиционных семейных ценностей и культурных норм. Тем самым они подтверждают, что литература – это важный элемент педагогики и формирования национальной идентичности [Воробьева Л.Б., Митченко З.В., 2022].

Таким образом мы можем утверждать, что литература является одним из основных элементов воспитания национальных ценностей и формирования межкультурного понимания у детей дошкольного возраста. Тем не менее, для эффективного использования литературы в процессе воспитания необходимы методические рекомендации, направленные на расширение культурного разнообразия и интеграцию произведений разных этнических групп.

Методология

Формирование национальных ценностей у детей дошкольного возраста – это многогранный процесс, который требует грамотного педагогического подхода. Как уже было сказано, художественная литература способна пробуждать эмоции, формировать моральные ориентиры и передавать культурные традиции. Произведения детских писателей занимают особое место в системе воспитания детей, так как они богаты сюжетами, которые передают моральные уроки и культурные ценности.

Чтобы лучше понять, как литература помогает воспитывать эти ценности у детей, сначала будут рассмотрены ключевые национальные ценности казахского, русского, узбекского и украинского народов. Для этого в ходе исследования будет проведен анализ официальных документов, регламентирующих дошкольное образование в Казахстане, России, Украине и Узбекистане: государственные стандарты, концепции и программы воспитания.

Затем будет проанализировано, как эти ценности отражаются в произведениях детских писателей. Будет проведен анализ художественных произведений казахских, русских, узбекских и украинских авторов. Выбор произведений популярных авторов из разных стран обусловлен необходимостью охватить широкий спектр культурных и литературных традиций. Популярность данных авторов свидетельствует об их значимости для литературного процесса и влиянии на читательскую аудиторию. Произведения будут изучены с позиции их содержания, сюжетных линий, характеров героев и ключевых идей, отражающих нравственные, культурные и патриотические ценности:

Казахские авторы: Бердибек Сокпакбаев, Кадыр Мырзалиев, Сапаргали Бегалин, Зира Наурызбаева.

Русские авторы: Лев Толстой, Сергей Михалков, Константин Паустовский.
Узбекские авторы: Алишер Навои, Куддус Мухаммади, Захриддин Мухаммед Бабур.
Украинские авторы: Тарас Шевченко, Всеволод Нестайко, Владимир Рутковский, Михаил Цыба.

С целью актуализации исследования и отражения текущей ситуации в детских садах будет проведен опрос. Целевой аудиторией опроса являются воспитатели старшей группы с русским языком обучения в дошкольных организациях.

Анкета включает следующие вопросы:
1. Как часто вы используете литературу детских авторов в работе?
2. Насколько важно, по вашему мнению, воспитание национальных ценностей у дошкольников через художественную литературу?
3. Перечислите детских авторов, произведения которых вы чаще всего используете в работе с целью воспитания национальных качеств у детей.
4. Какие национальные ценности чаще всего отражены в детской литературе, которую вы используете?

Опрос будет проводиться в форме анкетирования, данные будут проанализированы с использованием платформы Google Формы для выявления ключевых тенденций и проблем.

Результаты опроса воспитателей

Анкетирование воспитателей проведено, чтобы оценить нынешнюю ситуацию с использованием в дошкольных учреждениях и иметь представление о том, какие ценности и с помощью какой литературы воспитатели прививают детям. Опрос, проведенный среди 43 воспитателей русскоговорящих групп старшего возраста, показал, что большинство из них активно используют литературу детских авторов в воспитании национальных ценностей. При этом выбор авторов остается ограниченным: чаще всего упоминаются русские и казахские авторы, при этом произведения узбекских и украинских авторов практически не используются. Результаты опроса показали, что 74% (32 человека) используют произведения Корнея Чуковского, а 65% (28 человек) – Самуила Маршака. Казахские авторы, такие как Абай Кунанбаев и Ыбырай Алтынсарин, упоминаются реже – 30% и 28% соответственно. При этом произведения узбекских и украинских авторов практически не используются, что свидетельствует о недостатке разнообразия в выборе литературы.

Что касается национальных ценностей, отраженных в литературе, воспитатели чаще всего отмечали доброту и честность (86%), уважение к старшим (81%) и любовь к родине (70%).

Данное анкетирование позволило нам оценить, какие национальные ценности чаще всего воспитываются через литературу, а также определить проблемы и ограничения, такие как недостаток разнообразия в выборе авторов.

Результаты

Анализ нормативно-правовых документов

В Республике Казахстан национальные ценности, подлежащие формированию у дошкольников, определены в Государственном общеобязательном стандарте дошкольного воспитания и обучения от 3 августа 2022 года № 348. К основным ценностям относят уважение к старшим, гостеприимство, любовь к родине и смелость, семейные узы, коллективизм и бережное отношение к природе [ГОСО РК, 2022].

В Российской Федерации национальные ценности, подлежащие формированию у дошкольников, определены Федеральном государственном образовательном стандарте дошкольного образования (ФГОС ДО от 17 октября 2013 года № 1155). Русская культура традиционно основывается на таких ценностях, как патриотизм, коллективизм, трудолюбие, уважение к старшим и доброта. Эти ценности отражаются в литературе, подчеркивая связь с землей, природой, семьей и общиной [Приказ МОН РФ, 2013].

Государственная учебная программа дошкольного образовательного учреждения «Первый шаг» («Илк қадам») (Протокол № 4 от 7 июля 2018 года) является обязательным базовым документом для всех дошкольных образовательных учреждений. Она направлена на всестороннее развитие детей с учетом национальных ценностей, культуры и традиций Узбекистана. К основным ценностям относят уважение к духовным традициям, семейным ценностям, трудолюбие, гостеприимство, любовь к родной земле. Эти ценности передаются через религиозные праздники, народные ремесла, детскую литературу [Государственная учебная программа, 2018].

Закон Украины «О дошкольном образовании» (от 11 июля 2001 года №2628-III) определяет правовые, организационные и финансовые основы функционирования системы дошкольного образования. Согласно статье 7 этого закона, задачами дошкольного образования являются, в частности, воспитание у детей любви к Украине, уважительного отношения к семье, уважения к народным традициям и обычаям, государственному и родному языку, национальным ценностям Украинского народа, а также ценностям других наций и народов. Эти ценности отражают историческое развитие украинского народа, его связь с землей и природой, а также важность семьи и общины [Закон Украины, 2001].

Анализ произведений детских авторов

Казахстан

- Бердибек Сокпакбаев («Меня зовут Кожа»): подчеркивает важность уважения к старшим, честности и ответственности [Сокпакбаев Б., 2022];
- Кадыр Мырзалиев («Дала Дидары», «Ақ отау»): отражает темы уважения к старшим, семейных уз и гостеприимства [Мурзалиев К., 1968; Мурзалиев К., 1987];
- Сапаргали Бегалин («Молодой охотник», «Еж Есена», «Сеид»): герои его рассказов учат детей жить в гармонии с природой и любить свою родину [Бегалин С., 1950];
- Зира Наурызбаева («Приключения Бату и его друзей»): знакомит детей с казахской мифологией и традициями, поднимая темы семейных ценностей и уважения к старшим [Калаус Л., Наурзбаева З., 2022; Тарасов С., 2003].

Россия

- Лев Толстой («Филипок», «Акула»): учит трудолюбию, мужеству и взаимопомощи [Толстой Л.Н., 2002];
- Сергей Михалков («Дядя Степа», «Как старик корову продавал»): отражает образ честного и справедливого человека, учит уважению к труду [Михалков С., 2023];
- Константин Паустовский («Солнечный зайчик», «Золотая Роза»): учит ценить красоту природы, радоваться простым вещам и быть верным свои идеалам [Паустовский К., 2025].

Узбекистан

- Алишер Навои («Лев и Дуррож», «Один голубь», «Два преданных друга»): обращает внимание на патриотизм, честность и гостеприимство [Навои А., 1983];
- Бабур («Бабур и голубь», «Бабурнаме», «Сад Бабура»): подчеркивает важность справедливости, равенства и трудолюбия [Бабур З.М., 1982];
- Куддус Мухаммади («Песня о хлопке», «Хлопок», «Как зимуют птицы»): воспитывает трудолюбие, доброту и заботу о природе [Мухаммади К., 1982].

Украина

- Тарас Шевченко («Садок вишневий коло хати»): учит любить родину и ценить простые радости жизни [Шевченко Т., 1977];
- Всеволод Нестайко («Тореадоры из Васюковки»): показывает важность дружбы и справедливости [Нестайко В., 2023];
- Владимир Рутковский («Джуры»): прививает чувство патриотизма и коллективизма [Рутковский В., 2007].

Дискуссия

Анализ произведений казахских, русских, узбекских и украинских детских писателей показал, что ключевые национальные ценности являются универсальными и находят отражение в литературе каждого из рассматриваемых этносов. Однако способы их передачи могут отличаться: в казахских произведениях акцент делается на коллективизм и гармонию с природой, в русской литературе - на справедливость и честность, в узбекских текстах преобладают мотивы трудолюбия и семейных традиций, а в украинской - любовь к родной земле и коллективизм.

Данные опроса воспитателей помогли выявить тенденции в выборе литературных произведений для работы с детьми. Анализ ответов показал, что в практике воспитателей детского сада преобладают произведения русских и казахских авторов, в то время как литература узбекских и украинских этносов используется значительно реже. Этот факт может свидетельствовать как о недостаточной представленности данных произведений в образовательных программах и методических рекомендациях, так и о возможных трудностях в доступе к многонациональной литературе. Вопрос заслуживает дальнейшего изучения, поскольку ограниченный спектр литературы может сужать диапазон передаваемых национальных ценностей.

Ограничением данного исследования является относительно небольшая выборка респондентов, что может влиять на степень репрезентативности данных. Тем не менее, полученные результаты дают общее представление о текущей ситуации в дошкольном образовании и позволяют обозначить ключевые направления для дальнейшего изучения.

Выявленные тенденции подтверждают гипотезу исследования: разработка и внедрение методических рекомендаций, направленных на увеличение культурного разнообразия в детской литературе, позволит эффективнее воспитывать национальные ценности у дошкольников. Для этого необходимо организовать семинары для воспитателей, где они смогут познакомиться с произведениями авторов различных этносов. Кроме того, создание библиотечного фонда многонациональной литературы и разработка методических материалов с готовыми сценариями занятий упростят интеграцию таких произведений в образовательный процесс. Обмен опытом между воспитателями позволит выявлять лучшие практики и преодолевать возможные затруднения. Таким образом, расширение спектра используемой литературы станет важным шагом в формировании национальных ценностей у детей старшего дошкольного возраста.

Заключение

Проведенное исследование подтвердило, что художественная литература – это важный компонент в воспитании национальных ценностей в детском саду. Через произведения детских авторов дети знакомятся с ключевыми моральными принципами: уважение к старшим, любовь к родине, трудолюбие и доброта. Результаты опроса показали, что в образовательной практике преобладают произведения русских и казахских авторов, в то время как литература узбекских и украинских этносов используется редко. Это указывает на необходимость расширения спектра используемой литературы, чтобы обеспечить более полное знакомство детей с культурным разнообразием.

Художественная литература передает национальные ценности и способствует развитию эмоционального интеллекта, критического мышления и чувства принадлежности к своей культуре. Воспитатели, используя интерактивные методы работы с текстами, помогают детям глубже понять прочитанное и применить полученные знания в реальной жизни. При этом рекомендуется учитывать многонациональный контекст Казахстана для более эффективного воспитания национальных ценностей.

Таким образом, художественная литература способна заложить основу нравственного и культурного развития детей. А расширение доступа к литературе разных народов,

проживающих на территории нашей страны, поможет воспитателям эффективно использовать произведения разных культур в процессе воспитания. Это позволит сохранить культурное наследие, воспитать в детях уважительное отношение к культурному разнообразию и помочь им с определением национальной идентичности.

Список использованных источников

Когачевская Т.И. (2018) Национальные ценности как основа духовно-нравственного воспитания детей и подростков. *Научно-методическое сопровождение повышения квалификации педагогов: опыт, проблемы, перспективы:* Сборник тезисов IV Республиканской научно-практической конференции, Могилев, 3 мая, 154-156 [Электронный ресурс]: URL: https://libr.msu.by/handle/123456789/15803 (дата обращения: 11.01.2025).

Ұлттық рухани жаңғыру (2021) Об утверждении национального проекта «Ұлттық рухани жаңғыру»: *Постановление Правительства Республики Казахстан*, 12 октября, 724 [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000724 (дата обращения: 15.01.2025).

Токаев К.-Ж.К. (2022) Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество: *Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана*, Астана, 1 сентября [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K22002022_2/info (дата обращения: 15.01.2025).

McLeod S. (2024) Vygotskiy's Theory Of Cognitive Development. *SimplyPsychology, Psychology, Child Psychology*, August 9 [Электронный ресурс]: URL: https://www.simplypsychology.org/vygotsky.html (дата обращения: 09.01.2025).

Изотова Э.И. (2017) Роль художественной литературы во всестороннем развитии детей дошкольного возраста. *Символ науки,* 03-3, 111-113 [Электронный ресурс]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-hudozhestvennoy-literatury-vo-vsestoronnem-razvitii-detey-doshkolnogo-vozrasta (дата обращения: 09.01.2025).

Юрьева В.К. (2023) Роль художественной литературы на современном этапе обучения и воспитания детей дошкольного возраста. *Технологии, образование, наука: современные теории и прикладные исследования:* Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции, 14 ноября, Белгород, ООО АПНИ, 82-85 [Электронный ресурс]: URL: https://apni.ru/article/7447-rol-khudozhestvennoj-literaturi-na-sovremenno (дата обращения: 21.01.2025).

Божович Е.Д. (2014) Проблематика развития речи ребенка и обучения чтению в трудах Д.Б.Эльконина. *Культурно-историческая психология,* 10(1), 26-33 [Электронный ресурс]: URL: https://psyjournals.ru/journals/chp/archive/2014_n1/67601 (дата обращения: 09.01.2025).

Венгер Л., Агаева Е., Венгер Н. (1986) *Развитие познавательных способностей в процессе дошкольного воспитания*. Москва: Педагогика, 224 [Электронный ресурс]: URL: https://psychlib.ru/mgppu/vrp-1986/rpv-001.htm#$p1 (дата обращения: 09.01.2025).

Berdalieva G. (2020) Psychological and pedagogical conditions of formation of reading interests in children of preschool age. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences,* 8, 4 [Электронный ресурс]: URL: https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/04/Full-Paper-PSYCHOLOGICAL-AND-PEDAGOGICAL-CONDITIONS-OF-FORMATION-OF-READING-INTERESTS-IN-CHILDREN-OF-PRESCHOOL-AGE.pdf (дата обращения: 21.01.2025).

Концепция развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023-2029 годы (2023) *Постановление Правительства Республики Казахстан*, 28 марта, 249 [Электронный ресурс]: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249 (дата обращения: 15.01.2025).

Геродот (2020) *История. Серия: Исторические технологии*, пер. Ф.Г.Мищенко. Москва: Академический Проект, 599 [Электронный ресурс]: URL: https://www.labirint.ru/books/756537/ (дата обращения: 08.03.2025).

Абеляр П. (1995). *Теологические трактаты*, пер. с лат. С.С.Неретиной. Москва: Гнозис, 413 [Электронный ресурс]: URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_srednevekovaja/abeljar_p_teo_logicheskie_traktaty/8-1-0-3029 (дата обращения: 08.03.2025).

Коменский Я. (2003) *Панпедия: Искусство обучения мудрости*. Москва: УРАО, 319.

Дистервег А. (1956) *Избранные педагогические сочинения*. Москва: Министерство просвещения РСФСР, 374.

Ушинский К.Д. (2013). *О народности в общественном воспитании*. СПб.: Лань, 53.

Gül Y.E. (2021) Ethnic motif in modern education: ethnopedagogy. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi,* 2(1), 44-58 [Электронный ресурс]: https://www.bugudergisi.com/DergiTamDetay.aspx?ID=46 (дата обращения: 21.01.2025).

Nikolaeva L., Popova L., Maximova E., Nikolaeva A., Andreeva L. (2021) Ethnocultural education of preschool children in the North-Eastern region of Russia: problems and ways of improving. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education; Gurgaon* [Электронный ресурс]: https://www.proquest.com/docview/2623612573?pqorigsite=gscholar&fromopenview=true&sourcetype=Scholarly%20Journals (дата обращения: 21.01.25) .

Воробьева Л.Б., Митченко З.В. (2022) Социокультурный феномен детства в аспекте этнопедагогики. *Самарский научный вестник, 11, 1* [Электронный ресурс]: https://snv63.ru/2309-4370/article/view/108358/81888 (дата обращения: 11.01.2025).

ГОСО РК (2022) Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования: *Приказ Министра просвещения Республики Казахстан*, 3 августа, 348 [Электронный ресурс]: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031 (дата обращения: 15.01.2025).

Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования (2013) *Приказ Министерства образования и науки России*, 17 октября, 1155, редакция 08.11.2022 [Электронный ресурс]: URL: https://sh-trubichinskaya-r49.gosweb.gosuslugi.ru/netcat_files/30/50/FGOS_doshkol_nogo_obrazovaniya.pdf (дата обращения: 22.01.2025).

Илк қадам (2018) *Государственная учебная программа для дошкольных образовательных учреждений*. Представительство Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Узбекистане, Ташкент, 72 [Электронный ресурс]: URL: https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3766/file/%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%20%D0%A0%D0%A3%D0%A1.pdf (дата обращения: 15.01.2025).

О дошкольном образовании (2001) *Закон Украины*, 11 июля, 2628-III [Электронный ресурс]: URL: https://prg.kz/document/?doc_id=30793212 (дата обращения: 22.01.2025).

Соқпақбаев Б. (2022) *Менің атым Қожа*. Астана: ОФ Мазмұндама, 172.

Мурзалиев К. (1968) *Белая юрта*: Стихи, пер. А.Сендыка. Алма-Ата: Жазушы. 96.

Мурзалиев К. (1987) *Красная книга*: Книга стихов. Алма-Ата: Жазушы. 296.

Бегалин С. (1950) *Сатжан*: Рассказы, пер. А.Маркова. Москва-Ленинград: Детгиз, 64.

Калаус Л., Наурзбаева З. (2022) *Бату мен достарының жұлдыздар елі Айдалаға саяхаты*. Алматы: Steppe & World Publishing, 295.

Тарасов С. (2023) Вечные ценности в произведениях Зиры Наурызбаевой. *Костанайские новости,* 1 сентября [Электронный ресурс]: URL: https://kstnews.kz/80243-2/ (дата обращения: 15.01.2025).

Толстой Л.Н. (2002) *Детям*. Москва: ЭКСМО, 64.

Михалков С.В. (2023) *Лучшие сказки и повести для детей.* Москва: АСТ (Малыш), 224.

Паустовский К. (2025) *Рассказы* [Электронный ресурс]: https://nukadeti.ru/skazki/paustovskij (дата обращения: 18.02.2025).

Навои А. (1983) *Избранное* (комплект из 2 книг). Ташкент: Издательство ЦК Компартии Узбекистана, 544.

Бабур З.М. (1982) *Бабур*. В двух книгах. Ташкент: Издательство ЦК Компартии Узбекистана.

Мухаммади К. (1982) *Серебристый тополь*: Стихи. Дополненное переиздание. Москва: Детская литература, 63.
Шевченко Т. (1977) *Избранное*. Москва: Московский рабочий, 295.
Нестайко В. (2023) *Тореадоры из Васюковки*. М: Престиж Бук, 432.
Рутковский В. (2007) *Джуры козака Швайки*. Киев: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 432 [Электронный ресурс]: https://www.livelib.ru/book/1000492497-dzhuriharakterniki-volodimir-rutkivskij (дата обращения: 18.02.2025).

References

Kogachevskaya T.I. (2018) Nacionalnye cennosti kak osnova duhovno-nravstvennogo vospitaniya detej i podrostkov. *Nauchno-metodicheskoe soprovozhdenie povysheniya kvalifikacii pedagogov: opyt, problemy, perspektivy*: Sbornik tezisov IV Respublikanskoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Mogilev, 3 maya, 154-156 [Electronic resource]: URL: https://libr.msu.by/handle/123456789/15803 (date of access: 11.01.2025).
Ob utverzhdenii nacionalnogo proekta «Ulttyk ruhani zhangyru» (2021) *Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazahstan*, 12 oktyabrya, 724 [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000724 (date of access: 15.01.2025).
Tokaev K.K. (2022) Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaya naciya. Blagopoluchnoe obshestvo: *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana*, Astana, 1 sentyabrya [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K22002022_2/info (date of access: 15.01.2025).
McLeod S. (2024) Vygotskiy's Theory Of Cognitive Development. *SimplyPsychology, Psychology, Child Psychology*, August 9 [Electronic resource]: URL: https://www.simplypsychology.org/vygotsky.html (date of access: 09.01.2025).
Izotova E.I. (2017) Rol hudozhestvennoj literatury vo vsestoronnem razvitii detej doshkolnogo vozrasta. *Simvol nauki*, 03-3, 111-113 [Electronic resource]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-hudozhestvennoy-literatury-vo-vsestoronnem-razvitii-detey-doshkolnogo-vozrasta (date of access: 09.01.2025).
Yureva V.K. (2023) Rol hudozhestvennoj literatury na sovremennom etape obucheniya i vospitaniya detej doshkolnogo vozrasta. *Tehnologii, obrazovanie, nauka: sovremennye teorii i prikladnye issledovaniya*: Sbornik nauchnyh trudov po materialam mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, 14 noyabrya, Belgorod, OOO APNI, 82-85 [Electronic resource]: URL: https://apni.ru/article/7447-rol-khudozhestvennoj-literaturi-na-sovremenno (date of access: 21.01.2025).
Bozhovich E.D. (2014) Problematika razvitiya rechi rebenka i obucheniya chteniyu v trudah D.B.Elkonina. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*, 10(1), 26-33 [Electronic resource]: URL: https://psyjournals.ru/journals/chp/archive/2014_n1/67601 (date of access: 09.01.2025).
Venger L., Agaeva E., Venger N. (1986) *Razvitie poznavatelnyh sposobnostej v processe doshkolnogo vospitaniya*. Moskva: Pedagogika, 224 [Electronic resource]: URL: https://psychlib.ru/mgppu/vrp-1986/rpv-001.htm#$p1 (date of access: 09.01.2025).
Berdalieva G. (2020) Psychological and pedagogical conditions of formation of reading interests in children of preschool age. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8, 4 [Electronic resource]: URL: https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/04/Full-Paper-PSYCHOLOGICAL-AND-PEDAGOGICAL-CONDITIONS-OF-FORMATION-OF-READING-INTERESTS-IN-CHILDREN-OF-PRESCHOOL-AGE.pdf (date of access: 21.01.2025).
Koncepciya razvitiya doshkolnogo, srednego, tehnicheskogo i professionalnogo obrazovaniya Respubliki Kazahstan na 2023-2029 gody (2023) *Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazahstan*, 28 marta, 249 [Electronic resource]: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249 (date of access: 15.01.2025).
Gerodot (2020) *Istoriya. Seriya: Istoricheskie tehnologii*, per. F.G.Mishenko. Moskva: Akademicheskij Proekt, 599 [Electronic resource]: URL: https://www.labirint.ru/books/756537/ (date of access: 08.03.2025).

Abelyar P. (1995). *Teologicheskie traktaty*, per. s lat. S.S.Neretinoj. Moskva: Gnozis, 413 [Electronic resource]: URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_srednevekovaja/abeljar_p_teo_logicheskie_traktaty/8-1-0-3029 (date of access: 08.03.2025).

Komenskij Ya. (2003) *Panpediya: Iskusstvo obucheniya mudrosti*. Moskva: URAO, 319.

Disterveg A. (1956) *Izbrannye pedagogicheskie sochineniya*. Moskva: Ministerstvo prosvesheniya RSFSR, 374.

Ushinskij K.D. (2013). *O narodnosti v obshestvennom vospitanii*. SPb.: Lan, 53.

Gul Y.E. (2021) Ethnic motif in modern education: ethnopedagogy. *BUGU Dil ve Egitim Dergisi*, 2(1), 44-58 [Electronic resource]: https://www.bugudergisi.com/DergiTamDetay.aspx?ID=46 (date of access: 21.01.2025).

Nikolaeva L., Popova L., Maximova E., Nikolaeva A., Andreeva L. (2021) Ethnocultural education of preschool children in the North-Eastern region of Russia: problems and ways of improving. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education; Gurgaon* [Electronic resource]: https://www.proquest.com/docview/2623612573?pqorigsite=gscholar&fromopenview=true&sourcetype=Scholarly%20Journals (date of access: 21.01.25)

Vorobeva L.B., Mitchenko Z.V. (2022) Sociokulturnyj fenomen detstva v aspekte etnopedagogiki. *Samarskij nauchnyj vestnik*, 11, 1 [Electronic resource]: https://snv63.ru/2309-4370/article/view/108358/81888 (date of access: 11.01.2025).

GOSO RK (2022) Ob utverzhdenii gosudarstvennyh obsheobyazatelnyh standartov doshkolnogo vospitaniya i obucheniya, nachalnogo, osnovnogo srednego i obshego srednego, tehnicheskogo i professionalnogo, poslesrednego obrazovaniya: *Prikaz Ministra prosvesheniya Respubliki Kazahstan*, 3 avgusta, 348 [Electronic resource]: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031 (date of access: 15.01.2025).

Ob utverzhdenii federalnogo gosudarstvennogo obrazovatelnogo standarta doshkolnogo obrazovaniya (2013) *Prikaz Ministerstva obrazovaniya i nauki Rossii*, 17 oktyabrya, 1155, redakciya 08.11.2022 [Electronic resource]: URL: https://sh-trubichinskaya-r49.gosweb.gosuslugi.ru/netcat_files/30/50/FGOS_doshkol_nogo_obrazovaniya.pdf (date of access: 22.01.2025).

Ilk қadam (2018) *Gosudarstvennaya uchebnaya programma dlya doshkolnyh obrazovatelnyh uchrezhdenij*. Predstavitelstvo Detskogo fonda OON (YuNISEF) v Uzbekistane, Tashkent, 72 [Electronic resource]: URL: https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3766/file/%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%20%D0%A0%D0%A3%D0%A1.pdf (date of access: 15.01.2025).

O doshkolnom obrazovanii (2001) *Zakon Ukrainy*, 11 iyulya, 2628-III [Electronic resource]: URL: https://prg.kz/document/?doc_id=30793212 (date of access: 22.01.2025).

Sokpakbaev B. (2022) *Menin atym Kozha*. Astana: OF Mazmundama, 172.

Murzaliev K. (1968) *Belaya yurta*: Stihi, per. A.Sendyka. Alma-Ata: Zhazushy. 96.

Murzaliev K. (1987) *Krasnaya kniga*: Kniga stihov. Alma-Ata: Zhazushy. 296.

Begalin S. (1950) *Satzhan*: Rasskazy, per. A.Markova. Moskva-Leningrad: Detgiz, 64.

Kalaus L., Naurzbaeva Z. (2022) *Batu men dostarynyn zhuldyzdar eli Ajdalaga sayahaty*. Almaty: Steppe & World Publishing, 295.

Tarasov S. (2023) Vechnye cennosti v proizvedeniyah Ziry Nauryzbaevoj. *Kostanajskie novosti*, 1 sentyabrya [Electronic resource]: URL: https://kstnews.kz/80243-2/ (date of access: 15.01.2025).

Tolstoj L.N. (2002) *Detyam*. Moskva: EKSMO, 64.

Mihalkov S.V. (2023) *Luchshie skazki i povesti dlya detej*. Moskva: AST (Malysh), 224.

Paustovskij K. (2025) *Rasskazy* [Electronic resource]: https://nukadeti.ru/skazki/paustovskij (date of access: 18.02.2025).

Navoi A. (1983*) Izbrannoe* (komplekt iz 2 knig). Tashkent: Izdatelstvo CK Kompartii Uzbekistana, 544.

Babur Z.M. (1982) *Babur*. V dvuh knigah. Tashkent: Izdatelstvo CK Kompartii Uzbekistana.
Muhammadi K. (1982) *Serebristyj topol*: Stihi. Dopolnennoe pereizdanie. Moskva: Detskaya literatura, 63.
Shevchenko T. (1977) *Izbrannoe*. Moskva: Moskovskij rabochij, 295.
Nestajko V. (2023) *Toreadory iz Vasyukovki*. M: Prestizh Buk, 432.
Rutkovskij V. (2007) *Dzhury kozaka Shvajki*. Kiev: A-ba-ba-ga-la-ma-ga, 432 [Electronic resource]: https://www.livelib.ru/book/1000492497-dzhuriharakterniki-volodimir-rutkivskij (date of access: 18.02.2025).

Көркем әдебиет арқылы мектеп жасына дейінгі балаларда ұлттық құндылықтарды тәрбиелеу

[1]А.С.Байгужина, [1]Г.Г.Жусупбекова
[1]Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті (Көкшетау, Қазақстан)

Аңдатпа
Мақалада көркем әдебиеттің мектепке дейінгі жастағы балаларда (5-6 жас) ұлттық құндылықтарды тәрбиелеудің тиімді құралы ретіндегі рөлі қарастырылады. Мектеп жасына дейінгі балалардың әдеби шығармаларды қабылдау ерекшеліктері, сондай-ақ әдебиеттің олардың танымдық, эмоционалдық және моральдық дамуына әсері талданады. Зерттеу Қазақстан, Ресей, Өзбекстан және Украина балалар жазушыларының осы халықтардың мәдени мұраларын бейнелейтін шығармаларына негізделген. Таңдау аталған этностардың ірі диаспоралары тұратын Қазақстанның тарихи және әлеуметтік ерекшелігіне байланысты. Әдебиет арқылы берілетін негізгі құндылықтар қарастырылады: адалдық, үлкендерге құрмет, мәдениетке деген сүйіспеншілік және жауапкершілік. Зерттеу көркем әдебиет мәдени мұраны жеткізіп қана қоймай, баланың жеке қасиеттерін қалыптастырады, оның қоғамдағы орнын талдау, эмпатия және түсіну қабілетін дамытады. Мақаланың қорытындылары мәдени әртүрлілікке құрметпен қарауға тәрбиелейтін үйлесімді білім беру ортасын құруға ұмтылатын тәрбиешілер мен ата-аналарға пайдалы болуы мүмкін.
Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, көркем әдебиет, балалар әдебиеті, мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу, мәдениетаралық өзара іс-қимыл.

Fostering national values in preschool children through literature

[1]A.S.Bayguzhina, [1]G.G.Zhussupbekova
[1]Sh.Ualikhanov Kokshetau University (Kokshetau, Kazakhstan)

Abstract
The article examines the role of literature as an effective tool for educating national values in children of the senior preschool group (5-6 years old). The article analyzes the peculiarities of perception of literary works by preschoolers, as well as the influence of literature on their cognitive, emotional and moral development. The research is based on the works of children's writers from Kazakhstan, Russia, Uzbekistan and Ukraine, reflecting the cultural heritage of these peoples. The choice is determined by the historical and social specifics of Kazakhstan, where large diasporas of these ethnic groups live. The article examines the key values transmitted through literature: honesty, respect for elders, love of culture and responsibility. The study emphasizes that fiction not only conveys cultural heritage, but also forms the personal qualities of a child, developing his ability to analyze, empathize and realize his place in society. The conclusions of the article can be useful for teachers and parents who seek to create a harmonious educational environment that promotes respect for cultural diversity.
Keywords: national values, literature, children's literature, preschool education, intercultural interaction.

Поступила в редакцию: 01.02.2025
Одобрена: 25.03.2025
Первая публикация на сайте: 30.09.2025

МРНТИ: 14.25.05 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.06

ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

*[1]Е.И.ПЕРСИКОВА, [1]С.А.ОДИНЦОВА
[1]Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А.Букетова
(Караганда, Казахстан)
*Persikovaekaterina365@gmail.com, osa630818@gmail.com

Аннотация
В данной статье рассматривается потенциал цифровых образовательных ресурсов в формировании нравственных качеств у младших школьников в условиях современной образовательной среды. Авторы проанализировали теоретические подходы современных исследователей к проблеме нравственного воспитания обучающихся, а также раскрыли педагогическую ценность цифровых образовательных ресурсов в учебно-воспитательном процессе начальной школы. Актуальность исследования обусловлена процессом цифровизации образования, трансформирующими методами обучения и воспитания, значимостью младшего школьного возраста, являющегося важным периодом в становлении ценностных ориентаций и нравственного поведения. В рамках исследования проведен опрос среди учителей начальных классов, направленный на выявление практик использования цифровых образовательных ресурсов в учебной деятельности и определение их роли в нравственном воспитании младших школьников. По результатам педагогического исследования получены выводы, которые подтверждают, что цифровые образовательные ресурсы выступают эффективными средствами в формировании нравственных качеств младших школьников, при условии их ценностной направленности и методически продуманной организации образовательного процесса.
Ключевые слова: формирование, младшие школьники, нравственные качества, цифровые образовательные ресурсы.

Введение

В эпоху глобальной цифровизации образование выступает ключевым фактором в формировании гармонично развитой личности. Нравственное воспитание является важным вектором в области образования, реализующееся в условиях педагогического процесса, в единстве учебной, внеучебной и социальной деятельности, обеспечивающее формирование ценностно-смысловых ориентиров личности, развитие нравственных качеств, социальной ответственности обучающихся и устойчивость воспитательных результатов [Luo H.Y., 2024].

Казахстан активно внедряет цифровые технологии в учебный процесс, что отражено в государственной политике. В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об образовании» предусматривается создание цифровой инфраструктуры, включая онлайн-платформы и цифровые образовательные ресурсы, призванные не только способствовать получению знаний, но и формированию личностных качеств у обучающихся [ЗРК, 2007]. Особое внимание уделяется младшим школьникам (6-10 лет), психика которых характеризуется эмоциональной отзывчивостью и восприимчивостью к воспитательным воздействиям. В связи с этим проблема исследования, касающаяся использования цифровых образовательных ресурсов как средства формирования нравственных качеств у младших школьников, приобретает особую актуальность. В итоге цифровизация не только обновляет систему образования, но и помогает воспитать поколение, осознающее общечеловеческие ценности и ценности многонационального казахстанского общества, обладающее устойчивыми нравственными ориентирами в информационном пространстве.

Целью научного исследования является комплексный анализ применения цифровых ресурсов в образовательном процессе, направленный на формирование нравственных качеств младших школьников, с учетом возрастных особенностей и современных требований цифровой

трансформации образования. В исследовании рассматриваются преимущества и ограничения цифровых образовательных ресурсов (ЦОР), а также результаты анкетирования среди учителей начальных классов по выявлению уровня информированности о возможностях применения ЦОР в процессе формирования нравственных качеств у обучающихся начальной школы и рекомендации по совершенствованию данного процесса.

Основная часть

Образовательная система Казахстана, активно интегрирует цифровые технологии. Так, Правительство РК в Постановлении от 28.03.2023 года № 269 утвердило концепцию цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023-2029 годы, ориентированную на внедрение цифровых технологий в систему образования, использование цифровых образовательных ресурсов, повышение цифровой компетентности учителей и обучающихся, направленную на повышение качества обучения, обеспечение безопасного и этичного использования цифровых технологий [Концепция, 2023]. Внедрение таких платформ, как BilimLand и Kundelik.kz, а также перспективных ИИ-репетиторов в рамках инициативы «Қазақ Digital Mektebi», открывает новые возможности для обучения.

Практический аспект применения цифровых образовательных ресурсов приобретает особое значение в педагогическом процессе начальной школы, поскольку позволяет разрабатывать интерактивные образовательные сценарии в игровой форме с применением видеоматериалов и онлайн-заданий, в рамках которых младшие школьники усваивают фундаментальные моральные принципы: уважение к старшим, ценность дружбы, ответственность за свои поступки и заботу об окружающей среде. Кроме того, использование цифровых инструментов и мобильных приложений обеспечивает снижение деструктивного влияния, включая кибербуллинг и вредоносный контент, направлено на формирование у подрастающего поколения киберкультуры и навыков кибергигиены.

Система образования в РК строится на принципах гуманистической направленности, в рамках которых человек является высшей ценностью, а их реализация осуществляется также посредством использования цифровых технологий, направленных на формирование критического мышления, ответственного отношения к информации и противодействие негативному онлайн-поведению. В начальной школе это выражается в применении интерактивных образовательных форматов, в том числе анимационных фильмов, виртуальных игр, обеспечивающих наглядное и доступное представление нравственных ценностей (доброта, честность, трудолюбие, уважение, сострадание и милосердие), что способствует более глубокому эмоциональному усвоению и закреплению этих качеств.

В соответствии с положениями государственного общеобязательного стандарта начального образования закреплены базовые ценности, к которым относятся казахстанский патриотизм и гражданская ответственность, уважение, сотрудничество, труд и творчество, открытость, образование в течение всей жизни [Приказ МП РК, 2022]. Реализация данных ценностей осуществляется в рамках учебного предмета «Литературное чтение», на уроках которого обучающиеся учатся понимать нравственные нормы, проявлять эмпатию, уважать национальную культуру и культурное многообразие, беречь природу, а также оценивать поступки с точки зрения морали на основе художественных произведений. В системе начального образования акцентируется неразрывная связь обучения и воспитания, направленная на формирование нравственных качеств в учебной и внеучебной деятельности обучающихся посредством эмоционального восприятия, мотивации и практического усвоения ценностей на основе применения цифровых образовательных ресурсов, проявляющиеся в ответственном отношении к информационной среде и уважительном взаимодействии с другими, что способствует развитию толерантности и гуманизма.

К цифровым образовательным ресурсам относятся электронные учебные материалы и цифровые инструменты, которые педагог использует в образовательном процессе начальной

школы, обеспечивающие передачу, усвоение, осмысление учебного содержания, формирование не только предметных компетенций, но и личностных результатов обучающихся, в том числе нравственных качеств и ценностных ориентиров, в рамках реализации воспитательных и образовательных целей (таблица 1).

Таблица 1

Педагогические параметры цифровых образовательных ресурсов

Критерий	Цифровые образовательные ресурсы
Сущность	Эффективная поддержка образовательного процесса электронными материалами для достижения учебно-воспитательных целей.
Форма	Контент (текст, видео, аудио, интерактивные ситуации, цифровые кейсы и др.).
Принципы	Целенаправленность, интерактивность, доступность и мобильность, мультимедийность, адаптивность.
Назначение	Трансляция ценностных ориентиров, передача знаний.
Функции	Информационная, обучающая, воспитательная, адаптивная.
Пример	Электронные учебники, презентации, видеоуроки, подкасты, тексты.

В научно-педагогической литературе выделяются следующие нравственные качества – ответственность, взаимопомощь, честность, справедливость, доброжелательность, эмпатия, толерантность, дисциплинированность и др. В контексте воспитания младших школьников особое значение имеют:
- уважительное отношение к старшим и сверстникам;
- ответственность за свои поступки;
- готовность к взаимопомощи и взаимодействию;
- способность различать добро и зло;
- соблюдение моральных и поведенческих норм.

Цифровые образовательные ресурсы играют ведущую роль в формировании учебной мотивации обучающихся. Электронные книги и аудиоверсии литературных шедевров превращают уроки литературного чтения в захватывающее путешествие, наполненное яркими впечатлениями. Это, в свою очередь, способствует формированию устойчивого интереса обучающихся к чтению и стимулирует их к живому диалогу, а цифровые образовательные ресурсы расширяют возможности доступа к различным видам учебного контента. Педагоги имеют в своем распоряжении такие инструменты, как анимационные адаптации литературных произведений, интерактивные упражнения для проверки понимания прочитанного, электронные справочники и визуальные материалы. Цифровые образовательные ресурсы, благодаря своей визуальной привлекательности и интерактивности являются мощным инструментом в формировании нравственных качеств младших школьников. Они обеспечивают возможности для проектирования учебного, воспитательного, интерактивного сценария, создания мультимедийных презентаций, видео, интерактивных заданий и цифровых сказок, ориентированных на формирование нравственных качеств младших школьников. На основе активное взаимодействие с этими материалами у обучающихся развивается способность различать правильные и неправильные поступки, осознавать их последствия, проявлять сочувствие к героям литературных произведений, что способствует формированию таких нравственных качеств, как эмпатия, чувство справедливости, ответственность и уважение к окружающим. Цифровые технологии становятся мощным инструментом для организации эффективной совместной и проектной деятельности обучающихся. Работа над общими интерактивными заданиями и учебными проектами активно развивает у школьников коммуникативные навыки, умение работать в команде, находить компромиссы и ценить идеи.

В процессе такой деятельности закладываются нравственные ориентиры, включая социальную ответственность, толерантность, готовность к взаимопомощи и уважительное отношение к своим одноклассникам. Более того, ЦОР позволяют реализовать

индивидуальный подход, когда обучающиеся получают свободу работать в комфортном для себя темпе, пересматривать материал по мере необходимости и выбирать задания, соответствующие их потребностям и возможностям, тем самым не только повышает самооценку детей младшего школьного возраста, но и прививает им любовь к процессу обучения.

На уроках литературного чтения в начальной школе цифровые образовательные ресурсы становятся мощным инструментом для формирования нравственных качеств, но только при грамотном подходе учителя. Так, при чтении и слушании в аудиоформате художественных произведений о дружбе, доброте, отзывчивости, ответственности обучающиеся глубже погружаются в эмоциональный сюжет содержание произведения. Цифровые инструменты открывают новые возможности для работы с литературными произведениями, помогая моделировать ситуации, требующие нравственного выбора. Через электронные задания, открытые вопросы, онлайн-дискуссии и игровые ситуации, младшие школьники активно осмысливают нравственное содержание текстов. Анализируя поступки героев, обучающиеся учатся применять полученные знания в жизни, получают представление о нормах поведения и ответственности за свои поступки. В этом случае цифровые образовательные ресурсы не просто дополняют урок, а усиливают его воспитательный эффект, способствуя накоплению младшими школьниками нравственного опыта. Важно помнить, что именно учитель фокусирует внимание обучающихся на моральных аспектах произведения и помогает им осознать, принять заложенные в тексте ценности.

Несмотря на неоспоримые достоинства, ЦОР не лишены недостатков, одним из главных угроз является избыток визуальной информации, который может привести к снижению интереса к обучению, т.е. сформироваться пассивное отношение к получению знаний у обучающихся возможно в процессе преобладания мультимедийных элементов. Также существует риск уменьшения живого общения, если урок сводится к работе с экраном, то сокращается время для обсуждений, диалогов и совместного анализа, что критически важно для формирования нравственных ориентиров у младших школьников. Дополнительным ограничением является зависимость от технических аспектов: сбои оборудования, проблемы с доступом к сети или недостаточная цифровая подготовка учителя могут подорвать результативность обучения.

Литературный обзор

В рамках данной проблематики применение педагогами цифровых инструментов и мультимедийных ресурсов, включая образовательные приложения и видеоматериалы, обеспечивают условия для методически продуманной организации учебной деятельности младших школьников, стимулирования познавательного интереса обучающихся и оптимизации процесса усвоения содержания учебного предмета. Доступ к ЦОР, как правило, осуществляется посредством интерактивных досок или персональных компьютеров, что не только облегчает трансляцию знаний, но и способствует развитию когнитивной активности обучающихся, формированию навыков анализа, обобщения и самостоятельного познания, что в совокупности обеспечивает эффективность образовательного процесса способствует достижению планируемых как учебных, так и воспитательных результатов [Alberola-Mulet I. et al., 2021].

Вместе с тем использование ЦОР не исчерпывается только задачами передачи и усвоения знаний, они имеют широкий спектр применения в педагогическом процессе и могут рассматриваться как интеграция образовательных и воспитательных целей. Так, в ряде исследований рассматриваются особенности применения Интернет-ресурсов на уроках английского языка в общеобразовательной школе. Авторы предлагают интерактивные доски – «Miro.com, Padlet», игровые онлайн-тренажеры – Kahoot!, Quizizz, LearningApps, Wizer.me, выступающие в качестве дополнительного педагогического инструмента, обеспечивающего повышение мотивации и развитие языковых компетенций обучающихся [Сазонова Ю., Рахимбаева Б., 2025]. Учитель, применяя на уроке аутентичные тексты, видеоматериалы,

интерактивные заданиям на иностранном языке, имеет возможность актуализировать ценностно-смысловое содержание обучения, знакомить с этическими установками различных народов.

Современные цифровые технологии при их интеграции с педагогическими методами в соответствии с возрастными особенностями обучающихся стимулируют развитие языковых и литературных навыков у детей младшего возраста. Ученые подчеркивают, что необходимо внедрять образовательные ресурсы в гибкой и сбалансированной форме, дополнять традиционными формами обучения, а не заменять их, также не перегружать визуальными эффектами [Liu S. et al., 2024].

Актуальность применения цифровых образовательных ресурсов, Интернет-ресурсов возрастает в условиях дистанционного обучения, так как обеспечивают непрерывность образовательного процесса, расширяют возможности взаимодействия между педагогом и обучающимися, способствуют реализации учебных и воспитательных задач, создавая пространство для общения и формирования личностных качеств. В частности, в исследовании представлена классификация образовательных платформ с описанием их дидактических и воспитательных возможностей в условиях онлайн-обучения, а также особенности использования в казахстанских школах [Abildina S.K. et al., 2023]. Реализация воспитательного потенциала цифровых образовательных ресурсов в подобных условиях актуализирует обращение к проблеме формирования нравственных качеств личности обучающихся, поскольку именно они выступают важным показателем эффективности воспитательной деятельности в образовательной среде.

Нравственные качества – устойчивые индивидуальные черты личности, которые определяют ее моральные ориентиры, отношение к себе, другим людям, обществу и миру в целом, проявляющиеся в поведении, поступках и выборе между добром и злом. Нравственные качества у младших школьников – не что иное, как набор стабильных характеристик личности, которые формируются в результате их взаимодействия с обществом и образовательной средой. Эмоциональная сфера играет значимую роль в становлении нравственности, поскольку именно через нее происходит усвоение ценностных ориентаций и личностных смыслов. В рассматриваемом аспекте исследователи сосредотачивают внимание на самотрансцендентных эмоциях (например, восхищения, благодарности, сострадания) как ценном инструменте стимулирования и укрепления морального характера у школьников, способствующем смещению фокуса с индивидуальных потребностей на заботу о других и более глубокому пониманию окружающего мира [Guzman L., Keltner D., 2025].

Нравственное воспитание, по мнению K.Kristjánsson, находится в стадии активной трансформации, характеризующейся быстрыми, а не линейными изменениями. Автор указывает на важность пересмотра задач нравственного воспитания с точки зрения современных глобальных изменений, подчеркивая необходимость актуализации моральной составляющей в условиях цифровизации общества [Kristjánsson K., 2025].

И.П.Ильинская активно занимается изучением формирования нравственных качеств младших школьников в условиях цифровизации образования. В своей работе она подчеркивает, что в погоне за цифровыми технологиями, их внедрением и развитием как средством получения качественного образования зачастую ускользает главная цель и суть педагогического процесса – развитие личности, нравственного потенциала. Исследователь отмечает, что чрезмерное увлечение цифровыми технологиями, направленное на повышение качества образования, может привести к забвению основной цели педагогики – формированию личности и ее духовно-нравственных качеств. Кроме того, она предупреждает, что по мере интеграции человека в цифровую среду, крайне важно сохранить его человеческую и личностную идентичность, не позволяя допустить размывания границ между живым, эмоциональным человеком и бездушным цифровым образом [Ilinskaya I.P., 2024].

По мнению А.М.Сабитовой, в эпоху цифровизации в обществе, культуре и технологиях,

нравственное воспитание становится актуальным. Автор подчеркивает, что современный мир стремительно трансформируется, затрагивает все сферы жизнедеятельности, включая образование. В связи с этим перед школой встает сложная задача не только сохранения своей социальной значности, как общественного института, но и поиска инновационных формы и методов воспитательной и образовательной работы, адекватных современным вызовам. Она исследует потенциал информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в контексте духовно-нравственного воспитания и указывает на то, что нынешнее поколение детей растет в цифровой среде, поэтому призывает учителей адаптироваться к меняющимся образовательным условиям и владевать современными цифровыми инструментами. Исследователь видит в ИКТ инструмент для повышения эффективности и доступности обучения, расширения способов взаимодействия и придания воспитательной работе большей наглядности и привлекательности для младших школьников [Сабитова А., 2024].

Анализ источников, позволяет констатировать, что на этапе модернизации системы образования, произошли значительные изменения, которые определили приоритетные направления, связанные с формированием нравственных ориентиров личности обучающихся на основе применения цифровых ресурсов и интернет-технологий в образовательном процессе.

Методы

Для решения поставленных целей нами были использованы теоретические и эмпирические методы: анализ нормативных документов в области образования РК и научно-педагогической литературы по проблеме исследования, синтез, обобщение, систематизация, опросный метод (анкетирование) и мониторинг полученных результатов.

На первом этапе исследования изучалось состояние проблемы применения цифровых образовательных ресурсов в образовательной практике и их влияние на формирование нравственных качеств обучающихся.

На втором этапе проведено анкетирование среди учителей начальной школы города Караганды с целью выявления педагогических представлений и обобщения накопленного опыта использования цифровых образовательных ресурсов как средства формирования нравственных качеств у младших школьников. В исследовании приняли участие 50 респондентов.

Результаты

Для сбора эмпирических данных была разработана анкета из 14 вопросов, реализованная в формате Google Forms и адресованная учителям начальной школы. Анализ ответов на вопрос о наиболее часто используемых цифровых образовательных ресурсов в работе с младшими школьниками показал, что особое предпочтение отдается мультимедийным презентациям и видеоматериалам (59,2%), что объясняется их эффективностью в обеспечении наглядности и визуализации, существенно важных для детей младшего школьного возраста; популярны интерактивные доски и онлайн-сервисы (24,5%); доля респондентов, использующих игровые ресурсы и приложения, составляет 10,2%; образовательные платформы, электронные учебники и онлайн-курсы используются наименьшим количество респондентов (6,1%), что, вероятно, обусловлено возрастными особенностями обучающихся начальной школы и потребностью в постоянном контроле со стороны учителя.

Анализ целей применения цифровых образовательных ресурсов показал, что приоритетным направлением для большинства респондентов (90%) является повышение учебной мотивации школьников. Наряду с этим педагоги отмечают значимость цифровых инструментов для развития коммуникативных навыков (52%), формирования нравственных качеств личности (46%) и организации коллективной учебной деятельности обучающихся (44%). В тоже время индивидуализация обучения с использованием ЦОР остается менее востребована (20%), что свидетельствует о наличии нереализованного педагогического потенциала в этой области.

В ходе обработки ответа на вопрос «Какие нравственные качества, на ваш взгляд, формируются наиболее эффективно с помощью ЦОР?» был выявлен устойчивый интерес учителей начальных классов к воспитательному потенциалу цифровых средств в работе с обучающимися. По мнению респондентов, наиболее результативными направлениями являются формирование взаимопомощи (60%), ответственности (58%), честности (46%). В меньшей степени, но также достаточно выраженно, отмечаются результаты в формировании уважения к другим (36%), доброжелательности (34%), справедливости (30%). Полученные данные свидетельствуют о том, что ЦОР могут выступать действенным средством формирования нравственных качеств у младших школьников при педагогически продуманной организации образовательного процесса.

Наиболее распространенным видом деятельности в формировании нравственных качеств у младших школьников, как показало исследование, является просмотр и обсуждение видеоматериалов (52% респондентов), что свидетельствует о востребованности визуальных форм работы, позволяющих наглядно демонстрировать нравственные ситуации, стимулировать эмоциональный отклик и организовать обмен мнениями о поступках и ценностных ориентирах. На втором месте по частоте использования занимает работа с интерактивными заданиями (26%), что указывает на стремление учителей сочетать цифровые технологии с активными формами обучения, способствующие вовлечению обучающихся в осмысленную деятельность и развитие нравственного выбора в учебных ситуациях. На третьем месте располагается обсуждение ситуаций и кейсов, являющиеся не распространенным видом деятельности в учебном процессе (12%), возможно объясняющееся методической сложностью организации данной работы с младшими школьниками, необходимостью методического сопровождения и подготовки соответствующих материалов. Наименьшая доля респондентов использует ЦОР во внеурочной (6%) и проектной деятельности (4%), что требует методического осмысления и развития. Отсюда следует, что потенциал кейсовой, внеурочной и проектной деятельности реализуется в ограниченной степени, поскольку педагоги используют ЦОР преимущественно в репродуктивно-обсуждаемых и интерактивных формах деятельности.

Анализ ответов учителей по частоте использования ЦОР с целью формирования нравственных качеств младших школьников показал, что 40% педагогов проводят целенаправленную и систематическую работы по реализации воспитательных задач, 32% применяют несколько раз в неделю, что также указывает на регулярный характер их применения, а 16% опрошенных отметили эпизодическое использование. Лишь малая доля респондентов применяет цифровые ресурсы несколько раз в месяц (10%) или крайне редко (2%), что может быть связано с ограниченными техническим возможностями или с индивидуальными методическими предпочтениями учителя.

В рамках исследования изучались наиболее результативные формы работы с цифровыми ресурсами для формирования нравственных качеств у младших школьников. Педагогический опыт показывает, что ключевую роль играют формы учебной деятельности, предполагающие активное взаимодействие обучающихся. Наиболее популярными оказались работа в парах и групповая работа (70% респондентов). Это подтверждает то, что совместная деятельность является фундаментом для развития таких качеств, как взаимопомощь, уважение к мнению других, ответственность и навыки компромисса. Значительная часть педагогов (62%) указало коллективное обсуждение как значимый инструмент для развития диалога и совместного анализа нравственных ситуаций. Индивидуальная работа с цифровыми ресурсами (38%) может быть полезна для формирования личной ответственности и самооценки; самостоятельное освоение материала (22%) менее востребовано, что объясняется потребностью младших школьников в педагогическом руководстве и совместной деятельности.

В ходе исследования были не только определены успешные стратегии использования цифровых технологий для нравственного развития младших школьников, но и

проанализированы основные препятствия, с которыми сталкиваются учителя. Самой серьезной проблемой, по мнению $^{2}/_{3}$ опрошенных (66%), является ограниченность учебного времени, что затрудняет интеграцию воспитательных задач в структуру урока, перегруженного учебным материалом. Другой существенной трудностью, отмеченной 64% респондентов, стали технические сложности, свидетельствующие о инфраструктурных и организационных проблемах, препятствующих эффективному применению ЦОР в учебно-воспитательном процессе. 42% учителей отметили недостаточный уровень цифровой грамотности, что диктует необходимость регулярного повышения квалификации в сфере цифровых технологий. Треть опрошенных (32%) указали на нехватку качественных цифровых материалов, ориентированных на задачи нравственного воспитания, что подчеркивает потребность в создании и систематизации таких ресурсов. Лишь небольшая часть учителей (10%) упомянула отсутствие методических рекомендаций, что может быть связано как с наличием достаточных базовых инструкций, так и с недостаточной информированностью о существующих разработках.

Нами была проанализирована оценка педагогами реакции младших школьников на применение цифровых средств в нравственном воспитании, результаты которых свидетельствуют об их позитивном восприятии младшими школьниками. Так, почти половина опрошенных учителей (48%) отметили стабильный интерес младших школьников к цифровым ресурсам; 40% педагогов указали на активное включение обучающихся в обсуждение нравственных вопросов при работе с цифровыми материалами. Указанные данные подчеркивают высокий потенциал цифровых ресурсов в плане мотивации и вовлечения младших школьников в воспитательную деятельность. При этом лишь 8% респондентов считают интерес выборочным, а 4% - нейтральным. Отсутствие ответов, связанных с возникновением затруднений (0%), позволяет заключить, что цифровые ресурсы не вызывают отрицательной реакции и в целом воспринимаются младшими школьниками позитивно.

Полученные данные подтверждают, что ЦОР выступают не только как эффективное дидактическое средство, но и как значимый инструмент нравственного воспитания обучающихся. Анализ эмпирических данных выявил, что большинство учителей активно интегрируют цифровые ресурсы в свою профессиональную деятельность, отдавая предпочтение мультимедийным материалам, интерактивным заданиям и визуальным формам предоставления информации. Применение цифровых ресурсов носит систематический и целенаправленный характер, что свидетельствует о глубоком понимании педагогами их воспитательного потенциала. Приоритетными целями использования цифровых технологий являются повышение учебной мотивации, развитие коммуникативных навыков, организация совместной деятельности в формирование нравственных качеств. Настоящее исследование предоставило комплексный анализ особенностей применения цифровых ресурсов в учебно-воспитательном процессе начальной школы, а также позволило определить их вклад в становление нравственных качеств младших школьников.

Дискуссия

Теоретический анализ научных публикаций подтверждает, что в условиях цифровизации образования ЦОР становятся неотъемлемым компонентом учебно-воспитательного процесса и при целенаправленном педагогическом подходе не только повышают эффективность обучения, но и обладают значительным потенциалом в формировании нравственных качеств у младших школьников.

Цифровые образовательные ресурсы расширяют возможности уроков за счет интерактивности, наглядности и эмоциональной насыщенности, что способствует усвоению нравственных норм и ценностей, развитию эмпатии, чувства ответственности, уважения к окружающим и способности к моральному выбору.

Особую значимость цифровые инструменты приобретают в рамках гуманитарного цикла учебных предметов, в частности, на уроках литературного чтения в системе начального

образования. Работа с художественным текстом в цифровом формате способствует более глубокому постижению нравственного содержания произведений и формированию у младших школьников ценностного отношения к миру и человеческим поступкам.

Мониторинг результатов, полученных в процессе исследования деятельности педагогов по применению цифровых образовательных ресурсов в учебно-воспитательном процессе, свидетельствует об их высокой педагогической значимости в формировании таких нравственных качеств у младших школьников, как взаимопомощь, ответственность, доброжелательность, честность, уважение к другим. Особая эффективность в формировании данных качеств наблюдается в условиях совместной деятельности, парной и групповой работы, а также коллективного обсуждения нравственных ситуаций, что подчеркивает необходимость использования цифровых инструментов не изолированно, а в контексте активного, педагогически организованного образовательного процесса.

Заключение

Исходя из вышеизложенного следует сделать вывод о том, что цифровые технологии не следует рассматривать как самостоятельное средство воспитательного воздействия, они также не способны заменить целенаправленную, систематическую деятельность учителя, но при этом требуют научно обоснованного осмысления с позиций педагогической целесообразности, ценностной направленности их применения, а также с учетом возрастных и психологических особенностей детей младшего школьного возраста, предполагающего опору на наглядность, эмоциональную отзывчивость и разнообразные формы учебной деятельности, реализуемые под педагогическим руководством. Кроме того, эффективность использования цифровых образовательных ресурсов в процессе нравственного воспитания младших школьников находится в прямой зависимости от качества цифрового контента и уровня профессиональной подготовки учителя. При соблюдении данных условий цифровые образовательные ресурсы становятся эффективным средством, ориентированным на всестороннее и гармоничное развитие личности младшего школьника с учетом современных образовательных требований и приоритетов нравственного воспитания.

Список использованных источников

Luo H.Y. (2024) Reflections on school moral education in the age of artificial intelligence. *Open Access Library Journal,* 11, Article e12700 [Электронный ресурс]: URL: https://www.researchgate.net/publication/387262320_Reflections_on_School_Moral_Education_in_the_Age_of_Artificial_Intelligence (дата обращения: 12.01.2026).

ЗРК (2007) Об образовании: *Закон Республики Казахстан*, 27 июля, 319-III [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (дата обращения: 09.01.2026).

Концепция (2023) Об утверждении Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023-2029 годы: *Постановление Правительства РК,* 28 марта, 269 [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269 (дата обращения: 08.01.2026).

Приказ МП РК (2022) Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования: *Приказ Министра просвещения РК*, 3 августа, 348 [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031 (дата обращения: 08.01.2026).

Alberola-Mulet I., Iglesias-Martínez M.J., Lozano-Cabezas I. (2021) Teachers' beliefs about the role of digital educational resources in educational practice: A qualitative study. *Education Sciences*, 11(5), 239. DOI: https://doi.org/10.3390/educsci11050239 [Электронный ресурс]: URL: https://www.mdpi.com/2227-7102/11/5/239 (дата обращения: 10.01.2026).

Сазонова Ю., Рахимбаева Б. (2025) Использование обучающих интернет-ресурсов в процессе преподавания иностранных языков в общеобразовательной школе. *East-West. Eurasian Scientific and Methodological Journal for master and doctoral students*, 1(5), 138-150

[Электронный ресурс]: URL: https://journal.e-asj.com/index.php/easj/article/view/22 (дата обращения: 20.01.2026).

Liu S., Reynolds B. L., Thomas N., Soyoof A. (2024) The use of digital technologies to develop young children's language and literacy skills: A systematic review. *SAGE Open,* 14, 1. DOI: https://doi.org/10.1177/21582440241230850 [Электронный ресурс]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/21582440241230850 (дата обращения: 12.01.2026).

Abildina S.K., Aidarbekova K.A., Mukhametzhanova A.O. (2023) Opportunities to use educational resources in the context of distance learning. *Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика,* 1(109), 160-168. DOI: https://doi.org/10.31489/2023ped1/160-168 [Электронный ресурс]: URL: https://pedagogy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/pedagogy-vestnik/article/view/329 (дата обращения: 22.01.2026).

Guzman L., Keltner D. (2025) Beyond the self: Self-transcendent emotions for moral character development in the classroom. *Educational Psychologist*. Advance online publication. DOI: https://doi.org/10.1080/03057240.2025.2586786 [Электронный ресурс]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057240.2025.2586786 (дата обращения: 12.01.2026).

Kristjánsson K. (2025). Recent developments in the field of moral education – and some prompts for authors, old and new. *Journal of Moral Education*, 54(4), 519-525. DOI: https://doi.org/10.1080/03057240.2025.2577606 [Электронный ресурс]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057240.2025.2577606 (дата обращения: 12.01.2026).

Ilinskaya I.P. (2020) Primary school student's spiritual and moral education and digitalization of education: The search for consensus. *Proceedings IFTE-2020*, 827-838. DOI: https://doi.org/10.3897/ap.2.e0827 [Электронный ресурс]: URL: https://ap.pensoft.net/article/22341/ (дата обращения: 14.01.2026).

Сабитова А.М. (2024) Духовно-нравственное воспитание младших школьников с использованием информационно-коммуникационных технологий. *Молодой ученый,* 19(518), 451-452 [Электронный ресурс]: URL: https://moluch.ru/archive/518/113885 (дата обращения: 15.01.2026).

References

Luo H.Y. (2024) Reflections on school moral education in the age of artificial intelligence. *Open Access Library Journal*, 11, Article e12700 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/387262320_Reflections_on_School_Moral_Education_in_the_Age_of_Artificial_Intelligence (date of access: 12.01.2026).

ZRK (2007) Ob obrazovanii: *Zakon Respubliki Kazahstan*, 27 iyulya, 319-III [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (date of access: 09.01.2026).

Koncepciya (2023) Ob utverzhdenii Koncepcii cifrovoj transformacii, razvitiya otrasli informacionno-kommunikacionnyh tekhnologij i kiberbezopasnosti na 2023-2029 gody: *Postanovlenie Pravitel'stva RK*, 28 marta, 269 [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269 (date of access: 08.01.2026).

Prikaz MP RK (2022) Ob utverzhdenii gosudarstvennyh obshcheobyazatel'nyh standartov doshkol'nogo vospitaniya i obucheniya, nachal'nogo, osnovnogo srednego i obshchego srednego, tekhnicheskogo i professional'nogo, poslesrednego obrazovaniya: *Prikaz Ministra prosveshcheniya RK*, 3 avgusta, 348 [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031 (date of access: 08.01.2026).

Alberola-Mulet I., Iglesias-Martínez M.J., Lozano-Cabezas I. (2021) Teachers' beliefs about the role of digital educational resources in educational practice: A qualitative study. *Education Sciences*, 11(5), 239. DOI: https://doi.org/10.3390/educsci11050239 [Electronic resource]: URL: https://www.mdpi.com/2227-7102/11/5/239 (date of access: 10.01.2026).

Sazonova Yu., Rahimbaeva B. (2025) Ispol'zovanie obuchayushchih internet-resursov v processe prepodavaniya inostrannyh yazykov v obshcheobrazovatel'noj shkole. *East-West. Eurasian*

Scientific and Methodological Journal for master and doctoral students, 1(5), 138-150 [Electronic resource]: URL: https://journal.e-asj.com/index.php/easj/article/view/22 (date of access: 20.01.2026).

Liu S., Reynolds B. L., Thomas N., Soyoof A. (2024) The use of digital technologies to develop young children's language and literacy skills: A systematic review. *SAGE Open*, 14, 1. DOI: https://doi.org/10.1177/21582440241230850 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/21582440241230850 (date of access: 12.01.2026).

Abildina S.K., Aidarbekova K.A., Mukhametzhanova A.O. (2023) Opportunities to use educational resources in the context of distance learning. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Pedagogika*, 1(109), 160-168. DOI: https://doi.org/10.31489/2023ped1/160-168 [Electronic resource]: URL: https://pedagogy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/pedagogy-vestnik/article/view/329 (date of access: 22.01.2026).

Guzman L., Keltner D. (2025) Beyond the self: Self-transcendent emotions for moral character development in the classroom. *Educational Psychologist*. Advance online publication. DOI: https://doi.org/10.1080/03057240.2025.2586786 [Electronic resource]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057240.2025.2586786 (date of access: 12.01.2026).

Kristjánsson K. (2025). Recent developments in the field of moral education – and some prompts for authors, old and new. *Journal of Moral Education*, 54(4), 519-525. DOI: https://doi.org/10.1080/03057240.2025.2577606 [Electronic resource]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057240.2025.2577606 (date of access: 12.01.2026).

Ilinskaya I.P. (2020) Primary school student's spiritual and moral education and digitalization of education: The search for consensus. *Proceedings IFTE-2020*, 827-838. DOI: https://doi.org/10.3897/ap.2.e0827 [Electronic resource]: URL: https://ap.pensoft.net/article/22341/ (date of access: 14.01.2026).

Sabitova A.M. (2024) Duhovno-nravstvennoe vospitanie mladshih shkol'nikov s ispol'zovaniem informacionno-kommunikacionnyh tekhnologij. *Molodoj uchenyj*, 19(518), 451-452 [Electronic resource]: URL: https://moluch.ru/archive/518/113885 (date of access: 15.01.2026).

Цифрлық білім беру ресурстары бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру құралы ретінде

[1]Е.И.Персикова, [1]С.А.Одинцова
[1]академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(Қарағанды, Қазақстан)

Аңдатпа
Бұл мақалада қазіргі білім беру ортасы жағдайында бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудағы цифрлық білім беру ресурстарының әлеуеті қарастырылады. Авторлар білім алушыларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселесіне қатысты заманауи зерттеушілердің теориялық көзқарастарын талдап, сондай-ақ бастауыш мектептің оқу-тәрбие үдерісіндегі цифрлық білім беру ресурстарының педагогикалық құндылығын ашып көрсетеді. Зерттеудің өзектілігі білім беруді цифрландыру үдерісімен, оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің трансформациялануымен, сондай-ақ құндылық бағдарлар мен адамгершілік мінез-құлықтың қалыптасуындағы маңызды кезең болып табылатын бастауыш мектеп жасының маңыздылығымен айқындалады. Зерттеу аясында бастауыш сынып мұғалімдері арасында сауалнама жүргізіліп, оқу үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарын қолдану тәжірибелерін анықтау және олардың бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тәрбиесіндегі рөлін айқындау көзделді. Педагогикалық зерттеу нәтижелері цифрлық білім беру ресурстары құндылықтық бағдарға ие болып, оқу үдерісіне әдістемелік тұрғыдан негізделген түрде енгізілген жағдайда, бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда тиімді құрал ретінде қызмет ететінін растайды.
Түйін сөздер: қалыптастыру, бастауыш сынып оқушылары, адамгершілік қасиеттер, цифрлық білім беру ресурстары.

Digital educational resources as a means of forming moral qualities in primary school students

[1]E.I.Persikova, [1]S.A.Odintsova
[1]academician E.A.Buketov Karaganda National Research University (Karaganda, Kazakhstan)

Abstract
This article examines the potential of digital educational resources in the formation of moral qualities among primary school students within the context of a modern educational environment. The authors analyze contemporary theoretical approaches to the problem of learners' moral education and reveal the pedagogical value of digital educational resources in the teaching and educational process of primary school. The relevance of the study is determined by the process of digitalization of education, which transforms teaching and educational methods, as well as by the significance of primary school age as an important period in the development of value orientations and moral behavior. As part of the study, a survey of primary school teachers was conducted, aimed at identifying practices of using digital educational resources in educational activities and determining their role in the moral education of primary school students. The results of the pedagogical research confirm that digital educational resources serve as effective tools for the formation of moral qualities in primary school students, provided that they are value-oriented and integrated into the educational process in a methodologically well-designed manner.
Keywords: formation, primary school students, moral qualities, digital educational resources.

Поступила в редакцию: 14.02.2026
Одобрена: 25.03.2026
Первая публикация на сайте: 28.03.2026

МРНТИ: 16.21.25 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.07

THE IMPLEMENTATION OF GAME-BASED LEARNING FOR YOUNG LEARNERS

*[1]A.RYSKULBEK, [1]R.F.ZHUSSUPOVA
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)
*aiya05052003@gmail.com, zhussupovarf@enu.kz

Abstract
This study investigated the role of implementing role-playing games as game-based learning to improve speaking skills of English language learners. Game-based learning is an approach that combines educational methodologies with interactive learning to enhance learners' language skills. Additionally, the study highlights the positive effect of role-playing games on students' willingness to communicate, as they actively participate in communication without fear of making mistakes. Qualitative data from students suggest that game-based learning fosters creativity, critical thinking, collaboration, motivation, making learning process enjoyable and effective. As a result of quasi-experimental study, it was revealed that the experimental group had significant improvements compared to the control group. The study underscores the effectiveness of role-playing games.
Keywords: game-based learning, role-play, speaking skills, English language learning, experimental study.

Introduction

This study explores the significance of interactive and learner-centered approach like Game-based learning in language learning, fostering motivation and reducing anxiety of students. This study offers valuable methods to enhance learners' performance. The findings provide insights for educators to incorporate role-play games, making lessons engaging and interesting for learners. By focusing on non-digital, role-based approach study addresses limitations on technology access. This study enriches the field of Game-based learning by demonstrating the application of role-play games and their results.

This study addresses the following research question: "How does the implementation of role-play

games as Game-based approach impact the speaking skills of English language learners?". The aim of the study is to explore the effectiveness of role-play games in developing the speaking skills of English language learners of 3rd grade students in the educational center "Origin" in Astana, fostering motivation, engagement and creating a supportive, friendly and stress-free environment.

Based on the aim of the study several objectives were formulated:
- to explore the significance of Game-based approach;
- to analyze the types of games that can be implemented as Game-based approach;
- to evaluate the effectiveness of role-play games in improving speaking skills of students;
- to develop practical recommendations for language teachers;

These findings not only contribute to the academic understanding of game-based learning but also provide practical recommendations for educators seeking to implement role-play games in their classrooms.

This research analysed practical and theoretical methods with emphasis on synthesis, analysis and examination of pedagogical experimentation. This research employs the experimental design and data analysis includes both qualitative and quantitative methods, comparing improvements in speaking skills.

Main body

There are numerous motivational elements that can be used during foreign language lessons while playing games, such as rewarding, giving scores, and praising. Language simulations through games stimulate students' abilities in critical thinking [Kovalik D.L., 2007]. Since it is an imitation of real-world scenarios, such as job interviews, negotiating at marketplace or resolving a conflict, students are encouraged to understand the context, think critically what to say, ensuring that their speech is clear and concise and reflect on effectiveness of their choices. Game-based instructional technologies can increase the young learners' motivations and actions to learn English [Li R.C., 2002].

Considering all advantages of Game-based learning, this approach has certain drawbacks that may affect the learning process. This approach greatly relies on technology, such as computers, tablets, mobile phones and internet connectivity. This may create technological division between those students that have access to technological devices and those who do not [Niemann S., 2017]. Designing and tailoring games into learning programs and according to the learner preferences may be time consuming and usually teachers lack resources, since qualitative resources cost money. As a result, it leads to an ineffective learning process.

Teachers may lack training in using games as teaching tools, since it is an innovative method. They may look at the gaming process as a waste of time rather than part of the learning process [Schick L., 2008]. Furthermore, games are not always suitable for the curriculum. Even with many advantages of games in learning, not all content can be presented through games only. Sometimes, teachers may choose games that are not appropriate for students' level [Tan J.B., 2017], for example too easy or too difficult games which would not catch the attention of students.

Teachers should carefully plan their lessons to integrate Game-based learning successfully.

First of all, games should align with learning objectives. For example, role-playing games may be the best tool to practice speaking skills in a real-world environment. It is important to remember that learning must remain as the main focus of the lesson.

Second of all, choosing appropriate games is a crucial part of implementing this approach. Games should be chosen according to the level of language, age and interests of learners [Tomlinson B., 2009]. For example board games with simple rules may be interesting for young learners, since children do not always have technological devices.

At the same time, teenagers may be interested in mobile games such as minecraft, roblox. It is crucial to keep balance between learning and having fun. The games shouldn't be only for playing and

enjoying the process or overly academic, that are hard to understand. However, learning with pleasure is a possible solution.

It is better if the teacher explains the benefit and purpose of the game and how it is connected to the lesson, so students stay focused on the lesson, rather than playing. For example in bingo games students practice vocabulary and the objective may be word recognition and usage.

Teachers also can foster discussions after the game with questions like “What new words did you learn today?”, “What was the hardest or easiest part of the game?”, “Why do you want to play this game?”. Moreover, it is best to remember that there may be competitive spirit among students, which may lead to conflicts and a negative atmosphere in the classroom. Supportive and friendly atmosphere in the classroom is key to collaborative and successful education, where students feel safe, inspired and motivated.

There are different types of games that can be implemented in a Game-based learning approach:

Digital games can be used to create interactive and captivating tasks that boost natural interest and motivation in students. They include online platforms and apps designed for educational purposes, such as Kahoot, Quizizz, Bamboozle and Flippity.

By role-playing games students become involved in scenarios while performing certain roles. It is extremely beneficial for students to practice language using in real-world scenarios. In English classrooms, students can perform fairy tales or play as shop assistants and customers.

Classic card and board games are affordable and convenient types of games that can be implemented in Game-based learning. For instance, playing a vocabulary card game may involve matching words with their definitions or creating sentences according to the words in cards. Board games can be designed according to the topic and engage students in the lesson.

Kinesthetic games are really helpful with young learners that require more physical activity. They reinforce learning through movements, which make the learning process engaging and memorable. For example, in game Simon says students learn actions through performing commands. It makes learning interesting and engaging for learners.

After analyzing different types of games, I decided to choose role-playing games in my experimental part of my research for a number of reasons. Role-playing games create various scenarios where students can practice language and overcome barriers. It fosters engagement and encourages students to experiment which leads to successfully addressing the mistakes without fear. The fun and enjoyable atmosphere of role-playing games allows to create a stress-free environment that motivates students to learn with interest. Role-playing games foster communication skills, since students have to understand and respond to each other according to their certain roles. It encourages them to repeat phrases naturally during role-play scenarios fostering memorization. Role-plays foster collaboration and teamwork and interaction with peers, which leads to creation of a friendly and supportive atmosphere in the classroom. In comparison to digital games that require technological devices and the internet, role-play games are easily accessible and can be implemented in any type of classroom. By incorporating role-play, I aim to develop students’ speaking skills.

Even though there may be potential challenges in implementing role-play games in English classrooms, such as role confusion, expensive purchases, time consumption and negative content. They can be effectively regulated by proper preparation, planning, setting time limits, simplifying game design and clearly defining the objectives of role-play games.

Literature review

Game-based Learning is an approach in the form of interactive education that can support the development of children’s learning in a world where global technology is rapidly expanding and immersive learning is currently being emphasized [Aslan S. et al., 2022: P.5]. This approach mainly focuses on games to foster foreign language education. In Game-Based Learning the educational process is tailored into game format. It makes learning extremely engaging for students, who are

usually very bored and highly unmotivated to learn foreign language. Students can be easily distracted by different factors, which greatly slows down the educational process. Modern inventions have a profound impact on the lives of children in the twenty-first century, who are the most regular users of emerging digitized technologies [Dağal A.B. et al., 2022: PP.3-5].

This approach fosters natural interest in students and catches their attention no matter how old they are. Game-Based approach can be suitable for learners of all ages. It is important to choose games based on learner preferences and learning objectives to achieve more effective outcomes. Digital-age children want an active learning experience that is social, participatory, and supported by rich media [Mou T.Y. et al., 2021: P.12].

Games allow for differentiated learning processes through tailored them according to individual learning styles and preferences and pace of each student. The approach is aligned with the finding that children can examine and comprehend their surroundings by engaging in activities and games as a means of mastering certain learning goals [Zosh J.M. et al., 2018: PP.7-8].

Moreover, games provide a supportive, collaborative atmosphere which promotes teamwork, fostering social skills and cooperation. It reduces stress and anxiety and creates a friendly atmosphere in the classroom, which leads to establishing a very pivotal bond between peers and students and teacher. When anxiety is reduced in the classroom, students can freely communicate with each other, ask questions and benefit from the educational process. It helps the children to maintain their attention and motivation in a teaching and learning session by providing a fun and interactive experience [Taouil M. et al., 2018: P.6]. It was found that the gaming approach benefited the students' learning achievement and motivation [Hwang et al., 2017: P.5]. It has to be mentioned that instead of drilling the new information learnt during the lesson, learning through gamification is more effective and it can be a valuable tool for teachers of foreign language. Games create a fun and enjoyable learning environment, which greatly increases student participation. Moreover, games can promote active learning and critical thinking skills [Navarrete C.C., 2013: P.54].

One of the most important parts of using games during the lessons is that games can simulate real-world scenarios, allowing students to feel an authentic atmosphere. Smith, Drobisz, Park, Kim, and Smith in their study emphasize that language learners increase their vocabulary ability through game-based approaches [Smith G.G. et al., 2013: P.23].

Methods

I have conducted an experimental study to assess the speaking skills of 3rd grade students in the educational center “Origin” in Astana. I chose two groups as my experimental and control group:
1) Experimental group - 3rd grade (10 students).
2) Control group - 3rd grade (10 students).

To evaluate the speaking skills of students, tasks were prepared according to the level of students. Through this pre-evaluation experiment I aimed to compare levels of students with post-experiment results to check the effectiveness of role-playing games in developing speaking skills. First of all, I selected two groups as experimental and control groups. In experimental group lessons were conducted through implementing role-playing games, meanwhile the control group followed a regular curriculum.

To check the speaking level of students I created a task according to the level of students. The task was created through a random picker. Number of topics were written to a random picker spinner. Students were given a task to tell 5-7 sentences according to the chosen topic.

During the process of pre-evaluation experiment it was noted that most of the students’ struggle:
- with delivering spontaneous speech without preparation;
- with pronunciation of specific words;
- to speaking in front of their peers.

When analyzing the results and evaluating I paid attention to the following criteria:
1. Accurate use of grammar (10 points).
2. Correct pronunciation of words (10 points).
3. Relevant vocabulary (10 points).

According to the results students were divided into high, medium and low levels of speaking skills.
25-30 points - high.
15-25 points - medium.
0-15 points – low.

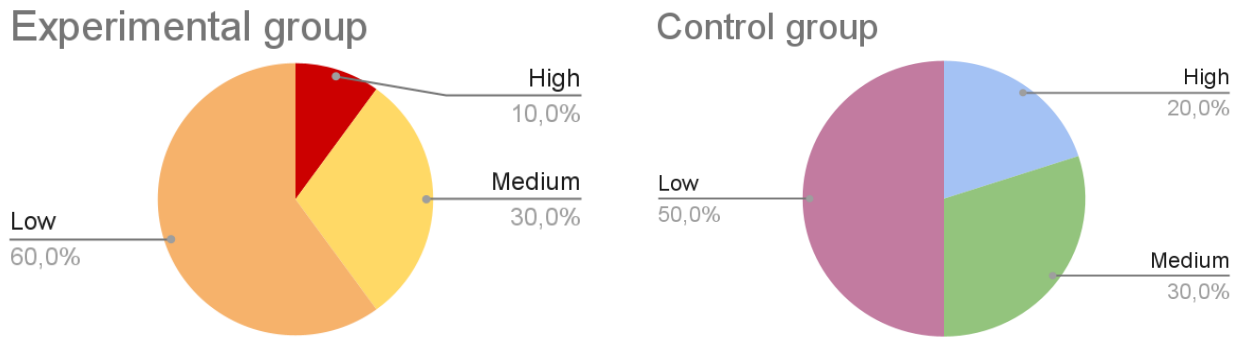
Results

The results of the pre-evaluation experiment are presented in tables in accordance with figures below (Table 1, Figure 1-2).

Table 1

Results of pre-evaluation experiment of experimental and control groups

Level of speaking skills	High	Medium	Low
Experimental Group	10%	30%	60%
Control Group	20%	30%	50%

Figures 1-2. Results of pre-evaluation experiment of experimental and control groups

As a result of evaluation of speaking skills of experimental and control group indicators of two groups differ slightly. In the experimental group 10% of students showed high results, meanwhile in the control group 20% of students showed high results. In both groups 30% of students showed moderate level of speaking. 60% of students in the experimental group struggled with answering and 50% of students in the control group showed low level of speaking skill.

In order to implement role-play games effectively learning objectives were created:
- to practice basic conversational skills, such as greetings, offering help, requests;
- to expand vocabulary within specific context, for example shopping, ordering food;
- improving pronunciation and listening in realistic scenarios.

Moreover, suitable scenarios, such as ordering food at a restaurant, buying groceries in a supermarket, and role-playing with toys were chosen. Scripts and materials were prepared for implementing role-play games.

The next stage of the experiment was implementing role-play games into the English classroom and to gather the data from students to prove the effectiveness of role-play games.

During the lesson we worked with:
- Materials for role-playing;
- Printed material.

While preparing tasks and exercises I focused on A1 level of English language. The chosen topics and materials allowed to work on developing the speaking skills.

The methodology of working with experimental group is described below:

I had four weeks of conducting experimental practice in the educational center “Twinkle stars” in Astana. Each lesson was devoted to a different topic of role-playing.

The lesson devoted to the topic of animals & fruits and vegetables is presented below. During this lesson students learned new words and phrases connected to the topic. For role-playing the script was prepared, where students had to choose a bear and any other two animals. The two animals had to offer fruits and vegetables to the bear.

The scheme of work:
1) The topic was introduced to students and carefully explained to students;
2) Students in pairs answered lead-in questions;
3) Students practiced phrases using new vocabulary;
4) Teacher explained the role-play scenario and gave a printed script to each student;
5) Students chose roles;
6) Teacher or volunteer student demonstrates the performance first;
7) Students are divided into small groups and perform role-plays;
8) Students got feedbacks;
9) Discussion was organised and students reflected on what they have learnt;

As a result of the conducted experiment, it was proven that the speaking skills of learners of the experimental group were higher than the speaking skills of learners of the control group. At the same time, both groups had improvements.

To confirm this statement the post-evaluation experiment mirroring assessment done in the pre-evaluation experiment was conducted. It let me compare initial and final results of experimental and control groups.

During the post-evaluative experiment it was easier for students to do the task. They became less anxious and stressed while answering, which proved their improvements.

As a result of conducted study, it was found out that students:
- improved their communication skills, students became confident in speaking, improved clarity of expression and active listening skills;
- became better at collaborative teamwork;
- learned to think creatively while acting out the scenarios and use their imagination to contribute to the performance.

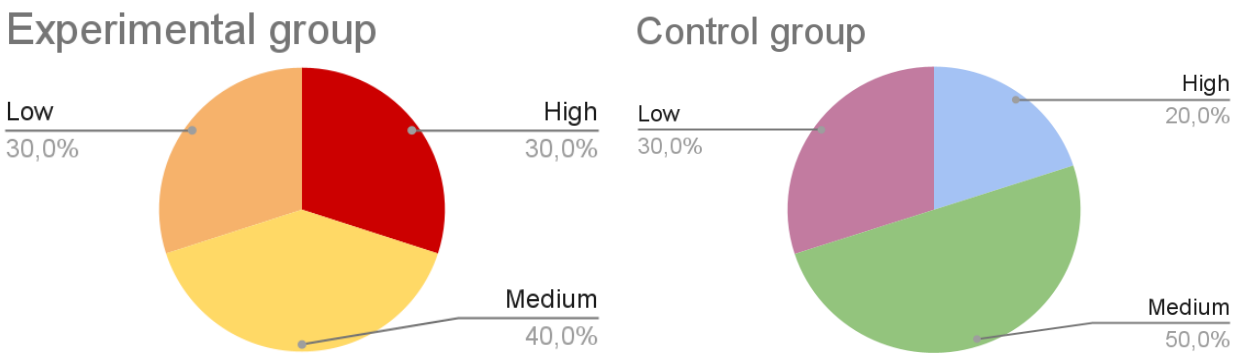
The results of post-evaluation experiment of experimental and control groups are depicted in Tables 2 and Figures 3-4.

Table 2

Results of post-evaluation of speaking skills of experimental and control groups

Level of speaking skills	High	Medium	Low
Experimental Group	30%	40%	30%
Control Group	20%	50%	30%

As a result of evaluation of speaking skills of experimental and control group indicators of two groups showed different results. In the experimental group 30% of students showed high results, meanwhile in the control group as in the pre-evaluation experiment 20% of students showed high results. In the experimental group 40% of students showed a moderate level of speaking. At the same time in the control group 50% of students demonstrated a satisfactory level of speaking skills. 30% of students in the experimental group struggled with answering and the same percentage was shown in the control group.

Figures 3-4. Results of post-evaluation experiment of control group

It was found out that implementation of role-play was extremely beneficial for learners of the experimental group, making the lesson fun, interesting and engaging students into the learning process. Considering these results, educators can integrate role-play in English language classrooms to promote speaking skills.

Discussion

Recommendations for educators in implementing role-play games in English language classrooms:
- ensure that role-play activities align with learning objectives and participants understood well the purpose of the activity;
- the scenarios of role-play are relevant and were chosen according to the learning preferences of students;
- make sure that students step out of their comfort zone, exploring new perspectives;
- give clear instructions and rules, minimizing anxiety and stress;
- show the performance first or ask volunteer student to perform as an example;
- prepare supporting materials like scripts and objects;
- create supportive, non-judgemental and friendly environment, where students will not be afraid to make mistakes;
- encourage creativity and improvisation;
- act as facilitator;
- start with simple activities to familiarize students with role-playing and build confidence;
- evaluate and gather feedback of students for continuous improvement.

Implementing role-play games in English language classrooms may have some challenges but teachers can avoid them with better planning and following certain strategies. The role-play games designed to improve speaking skills of A1 level students were proven to be effective.

Conclusion

In conclusion, the study highlights the effectiveness of role-play games as a Game-based approach in developing speaking skills of English language learners. By focusing on a learner-centered approach, the research emphasized the importance of reducing the anxiety and fostering motivation and interest of students in learning language and creating a supportive and friendly atmosphere.

Firstly, I explored deeply the concept of Game-based learning approach and its significance in learning language, especially developing speaking skills.

Secondly, I analyzed the different types of games that can be implemented as a Game-based approach with a keen focus on role-play games. I studied closely the advantages of role-play games.

Then, I implemented role-play games in an English language classroom to prove the effectiveness of Game-based learning approaches in developing speaking skills. Through careful planning and examination, a series of interactive lessons were created.

Finally, the practical recommendation for language teachers was developed.

The implementation of role-play games helped to boost interest and motivation of learners which led to development of academic performance of learners.

As a result, the research question "How does the implementation of role-play games impact the speaking skills of English language learners?" was successfully addressed and the effectiveness of the Game-based learning approach was proved.

References

Kovalik D.L., Kovalik L.M. (2007) Language simulations: The blending space for writing and critical thinking. *Simulation & Gaming: An Interdisciplinary Journal*, 38(3), 310-322 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/1046878106298271 (date of access: 28.01.2025).

Li R.C., Topolewski D. Zip & Terry (2002) A new attempt at designing language learning simulation. *Simulation & Gaming: An Interdisciplinary Journal*, 33(2), 181-186 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/247740264_ZIP_TERRY_A_new_attempt_at_designing_language_learning_simulation (date of access: 28.01.2025).

Niemann S., Karagiorgas D.N. (2017) Gamification and game-based learning. *Journal of Educational Technology Systems*, 45(4), 499-519 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/0047239516665105 (date of access: 30.01.2025).

Schick L. (2008) Breaking frame in a roleplay simulation: A language socialization perspective. *Simulation & Gaming: An Interdisciplinary Journal*, 39(2), 184-197 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/profile/Laurie-Schick/publication/228633269_Breaking_Frame_in_a_Role-Play_Simulation_A_Language_Socialization_Perspective/links/02e7e53933c41cb247000000/Breaking-Frame-in-a-Role-Play-Simulation-A-Language-Socialization-Perspective.pdf?origin=publication_detail&_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InNpZ251cCIsInBhZ2UiOiJwdWJsaWNhdGlvbkRvd25sb2FkIiwicHJldmlvdXNQYWdlIjoicHVibGljYXRpb24ifX0 (date of access: 30.01.2025).

Tan J.B., Hsu M. H. (2017) Developing a system for English evaluation and teaching devices. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology education*, 14(6), 2107-2119 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/323685381_Designing_a_System_for_English_Evaluation_and_Teaching_Devices_A_PZB_and_TAM_Model_Analysis/fulltext/5e694dff92851c20f321e80c/Designing-a-System-for-English-Evaluation-and-Teaching-Devices-A-PZB-and-TAM-Model-Analysis.pdf?origin=publication_detail&_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InNpZ251cCIsInBhZ2UiOiJwdWJsaWNhdGlvbkRvd25sb2FkIiwicHJldmlvdXNQYWdlIjoicHVibGljYXRpb24ifX0 (date of access: 30.01.2025).

Tomlinson B., Masuhara H. (2009) Playing to learn: A review of physical games in second language acquisition. *Simulation & Gaming: An Interdisciplinary Journal*, 40(5), 645-668 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/profile/Hitomi-Masuhara/publication/228341920_Playing_to_Learn_A_Review_of_Physical_Games_in_Second_Language_Acquisition/links/55fdf7e808aeafc8ac6ee89d/Playing-to-Learn-A-Review-of-Physical-Games-in-Second-Language-Acquisition.pdf?origin=publication_detail&_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InNpZ251cCIsInBhZ2UiOiJwdWJsaWNhdGlvbkRvd25sb2FkIiwicHJldmlvdXNQYWdlIjoicHVibGljYXRpb24ifX0 (date of access: 30.01.25).

Aslan S., Agrawal A., Alyuz N., Chierichetti R., Durham L.M., Manuvinakurike R., Okur E., Sahay S., Sharma S., Sherry J., Raffa G., Nachman L. (2022) Exploring Kid Space in the wild: A preliminary study of multimodal and immersive collaborative play-based learning experiences. *Educational Technology Research and Development*, 70(1), 205-230 [Electronic resource]: URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11423-021-10072-x.pdf (date of access: 24.01.2025).

Dağal A.B., Dörterler S. Öcal, Kanburoğlu V., Yağcı M., Uyanık G. (2022) Developing preschool teachers' belief scale regarding educational technologies: A validity and reliability study. *Southeast Asia Early Childhood Journal - Istanbul*, 11(2), 136-151 [Electronic resource] :URL:

https://www.researchgate.net/publication/386146586_Developing_Preschool_Teachers'_Belief_Scale_Regarding_Educational_Technologies_A_Validity_and_Reliability_Study (date of access: 01.02.2025).

Mou T.-Y., Kao C.-P., Lin H.-H., Yin Z.-X. (2021) From action to slow motion: Enhancing preschoolers' story comprehension ability and learning intention. *Interactive Learning Environments*, 29(8), 1231-1243 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/334148663_From_action_to_slowmation_enhancing_preschoolers'_story_comprehension_ability_and_learning_intention (date of access: 25.01.2025).

Zosh J.M., Hirsh-Pasek K., Hopkins E.J., Jensen H., Liu C., Neale D., Solis S.L., Whitebread D. (2018) Accessing the Inaccessible: Redefining play as a spectrum. *In Frontiers in Psychology*, 9 [Electronic resource]: URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2018.01124/pdf (date of access: 25.01.2025).

Taouil M., Begdouri A., Majda A. (2018) Adaptive dialogue system for disabled learners: Towards a learning disabilities model. *Colloquium in Information Science and Technology*, CIST, 422-427 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/330029968_Adaptive_Dialogue_System_for_Disabled_Learners_Towards_a_Learning_Disabilities_Model (date of access: 25.01.2025).

Hwang G-J., Hsu T.C., Lai C.L., Hsuen C.-J. (2017) Interaction of problem-based gaming and learning anxiety in language students' English listening performance and progressive behavioral patterns. *Computers & Education*, 106, 26-42 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/311161817_Interaction_of_problem-based_gaming_and_learning_anxiety_in_language_students'_English_listening_performance_and_progressive_behavioral_patterns (date of access: 25.01.2025).

Navarrete C.C. (2013) Creative thinking in digital game design and development: A case study. *Computers & Education*, 69, 320-331 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/262326946_Creative_thinking_in_digital_game_design_and_development_A_case_study (date of access: 25.01.2025).

Smith G.G., Li M., Drobisz J., Park H., Kim D., Smith S.D. (2013) Play games or study? Computer games in eBooks to learn English vocabulary. *Computers & Education*, 69, 274-286 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0360131513001826?via%3Dihub (date of access: 28.01.2025).

Жас білім алушыларға арналған ойынға негізделген оқытуды енгізу

[1]А.Рысқұлбек, [1]Р.Ф.Жусупова
[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Аңдатпа
Бұл зерттеу ағылшын тілін үйренушілердің сөйлеу дағдыларын жақсарту үшін ойынға негізделген оқыту ретінде рөлдік ойындарды енгізудің рөлін зерттеді. Ойын арқылы оқыту – оқушылардың тілдік дағдыларын арттыру үшін білім беру әдістемелерін интерактивті оқытумен біріктіретін тәсіл. Сонымен қатар, зерттеу рөлдік ойындардың студенттердің қарым-қатынас жасауға дайындығына жақсы әсерін көрсетеді, өйткені олар қателесуден қорықпай диалогқа белсенді қатысады. Оқушылардан алынған сапалы деректер ойын арқылы оқыту шығармашылықты, сыни ойлауды, ынтымақтастықты дамытады және мотивация береді, оқу процессін қызықты және тиімді етеді. Квазиэкспериментік зерттеу нәтижесінде эксперименттік топта бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жақсартулар бар екені анықталды. Зерттеу рөлдік ойындардың тиімділігін атап көрсетеді.
Түйін сөздер: Ойын арқылы оқыту, рөлдік ойын, сөйлеу дағдылары, ағылшын тілін үйрену, эксперименталды зерттеу.

Внедрение игрового обучения для младших обучающихся

[1]А.Рысқұлбек, [1]Р.Ф.Жусупова
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Аннотация
В этом исследовании изучалась роль внедрения ролевых игр в качестве игрового обучения для улучшения разговорных навыков изучающих английский язык. Игровое обучение — это подход, который сочетает образовательные методики с интерактивным обучением для улучшения языковых навыков учащихся. Кроме того, исследование подчеркивает положительное влияние ролевых игр на готовность учащихся общаться, поскольку они активно участвуют в общении, не боясь совершить ошибку. Качественные данные, полученные от учащихся, свидетельствуют о том, что игровое обучение способствует развитию креативности, критического мышления, сотрудничества, мотивации, делая процесс обучения приятным и эффективным. В результате квазиэкспериментального исследования было выявлено, что экспериментальная группа продемонстрировала значительные улучшения по сравнению с контрольной группой. Исследование подчеркивает эффективность ролевых игр.
Ключевые слова: игровое обучение, ролевая игра, разговорные навыки, изучение английского языка, экспериментальное исследование.

Поступила в редакцию: 26.02.2025
Одобрена: 29.03.2025
Первая публикация на сайте: 25.09.2025

МРНТИ 15.41.39 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.08

ИНКЛЮЗИВТІ ОТБАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Э.К.АХМЕТОВА
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(Шымкент, Қазақстан)
e.k.akhmetova1@gmail.com

Аңдатпа
Бұл мақалада инклюзивті отбасындағы қарым-қатынастар мәселелері, ерекше қажеттілігі бар бала тәрбиелеп отырған отбасыларда болатын түрлі күйзеліс факторлары, мүмкіндігі шектеулі балалардың өз бауырларына әсер ету аспектілері зерттеліп, қарастырылды. Инклюзивті отбасыда ерекше баланың тәрбиеленуі, осы отбасы мүшелерінің қарым қатынасына, олардың қоғамдағы рөліне, жалпы өмір сүру сапасына қалай әсер ететінін зерттеу үшін мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған екі отбасымен зерттеу жүргізілді. Зерттеу мақсатына сәйкес ғылыми мақалаларға талдау жасалды, зерттеу объектісін бақылау, әңгімелесу, сұхбаттасу, талдау, кейс стади әдісін пайдалана отырып сапалық нәтижелерді сараптау, В.Ткачеваның мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеуші ата-аналар типологиясында берілген психологиялық портреттер арқылы инклюзивті отбасындағы ата-аналардың типтері анықталды. С.Д.Забрамняя бағдарламасының бейімделген нұсқасын пайдалана отырып, ерекше қажеттілігі бар балаларға диагностикалық зерттеу жүргізілді. Бұл әдіс арқылы бала туралы жалпы мәліметтер, даму тарихы, отбасы, физикалық жағдайы, танымдық іс-әрекеттің ерекшеліктері туралы ақпараттар жинақталып, «Алия және оның отбасы» және «Марат және оның отбасы» жайында кейстер құрастырылды. Ата-аналармен әңгімелесу, сұхбаттасуға негізделіп К.Эттин және Э.Хартман *әдістемесі* бойынша балаларға жеке *«Экокарта»* толтырылды. Бұл әдістеме нәтижесінде бала мен отбасының әлеуметтік ортада болатын байланыстары туралы ақпараттар графикалық бейнелеу ретінде беріліп, талданды. Отбасы мүшелерінің ішкі эмоцианалды күйлерін тұрақтандырып, жағымды қарым-қатынастарын қалыптастырудың жолдары ұсынылды.
Түйін сөздер: инклюзивті отбасы, отбасындағы қарым-қатынас, ерекше қажеттілігі бар бала, мүмкіндігі шектеулі бала, инклюзивті отбасындағы бала тәрбиесі.

Кіріспе

Соңғы жылдары инклюзивті қоғам, инклюзивті отбасы мәселелері педагогика және психология саласындағы зерттеулерде кеңінен қарастырылуда. Инклюзивті отбасы – ерекше қажеттілігі бар мүшелері бар немесе отбасында ерекше баланың дені сау бауырларымен бірге

тәрбиеленетін, өзара қолдау мен түсіністікке негізделген орта. Мұндай отбасыларда қарым-қатынастың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл өз кезегінде барлық отбасы мүшелерінің өзара әрекеттесуі мен дамуына ықпал етеді. Отбасының бала өмірінің әр түрлі кезеңдерінде атқаратын түрлі функциялары бар: білім беру, қорғау, ақпараттық-ағартушылық, әлеуметтік бейімдеу, жеке дамуына жағдай жасау және т.б. Ал, ерекше қажеттілігі бар бала тәрбиелеп отырған отбасылардың қызметінің негізгі ерекшеліктері – ол баланы оңалту және түзету, оның дамуына жағдайлар жасау, қолдау көрсетіп, қоғамға бейімдеу және бұл балалардың білім алуында да үлкен жауапкершілік алады [Ахметова Э.К., Алметов Н.Ш., 2021]. Көптеген зерттеулер ерекше баланың ата-анасына және оның дамуына көбірек көңіл бөлгенімен, отбасында мүмкіндігі шектеулі баланың болуы оның бауырларының тәрбиесі мен дамуына және отбасы мүшелерінің қарым-қатынасына қалай әсер ететіні туралы әлі де толық зерттелмеген өзекті тақырыптардың бірі болып отыр.

Негізгі бөлім

Отбасында даму бұзылыстары бар баланың болуы – отбасының психологиялық жағдайына, әл-ауқатына теріс әсер етуі мүмкін [Mas J.M. et al., 2019]. Бұндай отбасыларда жоғары медициналық шығындар мен стресс деңгейінің артуы [Cuzzocrea F. et al., 2016], мазасыздық [Antonopoulou K. et al., 2020], депрессия [Scherer N., 2019; Machalicek W. et al., 2015], тиімді басқару мен әлеуметтік қолдау болмауынан [Krakovich T.M., 2016], бала тәрбиесіне деген сенімділік пен құзыреттіліктердің жетіспеуі [Hassall R. et al., 2005] ерекше қажеттілігі бар баланы тәрбиелеуде көптеген қиындықтарға алып келуі мүмкін. Осындай жағдайда ата-аналар мен отбасы мүшелеріне ерекше баланың қажеттіліктерін анықтап, қанағаттандыру қиынға соғады [Giltaij H.P. et al., 2015], немесе олар жоғары деңгейде стресс сезінуі мүмкін, бұл өз кезегінде ата-ананың бұл процеске қатысуының төмендеуіне және қажуына алып келеді. Сонымен қатар, олар психикалық қиындықтарға жиі ұшырайды [Hamadi L., A2021].

Инклюзивті отбасылар балаға диагноз қойылғаннан бастап күрделі қобалжу, қайғыру, шок пен күйзелісті бастан кешіреді. Денсаулығында бұзылысы бар баланың туылуына байланысты бұл ауыртпалықтар отбасының психологиялық климатын қатты өзгертеді. Интеллектуалды бұзылыстары бар балалар әрдайым өзгелерге тәуелді болады [Nakken H. and Vlaskamp C., 2007], мұнда олардың ата-аналары мен басқа отбасы мүшелері маңызды рөл атқарады [Kruithof K. et al., 2020; Seltzer M., 2001], және олардың қажеттіліктері көбінесе ата-аналар немесе қамқоршылардың және баланың денсаулық ерекшеліктеріне қарай бағаланады [Verma R.K., Kishore M.T., 2009]. Сонымен қатар, бұл отбасылар басқаларға қарағанда көбірек стресс сезінеді, қатты эмоционалды күйзеліске ұшырайды және үлкен қолдауға мұқтаж болады [Hockenberry M.J., Wilson D., 2018].

В.В.Ткачева мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеуші отбасыларға психологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде ата-аналардың типологиялық ерекшеліктеріне қарай 3 топқа бөлді [Ткачева В.В., 2000] (1-сурет).

Алайда, ата-аналардың қайғыру және өзін-өзі кінәлау түріндегі алғашқы сезімдері ешқашан жойылмайды және бұл ауыртпалық отбасының эмоционалды өмірінің тұрақты бөлігі болып қала береді. Отбасылық өмірдің белгілі бір кезеңдерінде ол қайтадан қарқынды қайталанып отыруы мүмкін.

A.P.Turnbull (1986) және Olson (1984) ерекше қажеттілігі бар бала тәрбиелеп отырған отбасыларда болатын түрлі даму кезеңдеріне сәйкес төмендегідей күйзеліс факторларын анықтады:

1. Баланың дүниеге келуі, нәрестелік және мектепке дейінгі кезең. Диагноздың дұрыс қойылуы; эмоционалдық бейімделу; бала дамуындағы бұзылыстар туралы отбасы мүшелеріне хабарлау.

2. Мектеп жасындағы кезең. Балаға жалпы немесе арнайы білім беру туралы шешім қабылдау; балаға қатарластарының көзқарасына байланысты мәселені шешу; білім алу және бос уақытты ұйымдастыру.

3. Жасөспірімдік кезең. Созылмалы және емделмейтін бұзылыстарға эмоционалдық бейімделу; баланың құрдастарынан оқшаулану мәселелерін шешу.
4. Ересектік кезең. Ересек баланы күтуге эмоционалды бейімделу; қоғаммен және әлеуметтік ортамен қарым-қатынастағы шектеулерді шешу.
5. Ата-ана кезеңінен кейінгі кезең. Жұбайымен қарым-қатынасты қарастыру; болашаққа жоспар құру.

Осы аталған әр кезеңде ата-аналар мен отбасы мүшелері белгілі деңгейде жауапкершілікті сезінеді, қолдау көрсетеді [Селигман М., Дарлинг Р.Б., 2018].

1-сурет. Мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған ата-аналар типологиясының психологиялық портреттері

Ерекше баланың отбасы мүшелерінде, әсіресе бауырларында түрлі психологиялық, эмоционалдық және әлеуметтік әсерлер қалыптасуы мүмкін. Бір жағынан олар бірнеше жағымды қасиеттерді де өз бойында дамытуы мүмкін, сонымен қатар эмоционалдық күйзелістер мен түрлі қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл факторлар олардың жеке тұлғалық дамуына, айналасындағылармен қарым-қатынасына және болашақтағы көзқарасына әсер етеді (1-кесте).

Бұл әсерлер әр отбасының жағдайына байланысты әр түрлі болуы мүмкін.

Ерекше баланың отбасындағы бауырларына әсер ету жағдайын ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастыратын болсақ, бұл жағдайға балалардың өз пікірі бар екені анық. Өйткені көп жағдайда олардың ойы мен көзқарасы ересектерден әлде қайда алшақ болуы және ол ересектердің пайдасына шешілмеуі мүмкін. Мұның себебі, бала бәрін тікелей қабылдайды және өз жауабын қалыптасқан әлеуметтік нормаларға сәйкестендіріп, бейімдеп отырмайды. Жағдайға қалай бар солай жауап береді. Осылайша, балалардың қарапайым жауаптары ең маңызды және құнды ақпараттарды берері анық.

1-кесте

Ерекше баланың отбасындағы бауырларына әсер ету аспектілері

Әсер ету аспектілері	Оң әсерлері	Қиындықтар
Құндылықтар мен тұлғалық даму	- Жауапкершілік пен мейірімділіктің артуы; - Эмпатия қабілетінің дамуы; - Көмектесуге, қолдау көрсетуге дағдылану	- Ерекше балаға көбірек көңіл бөлінуі, басқа балалардың өзін елеусіз сезінуіне әкеледі; - Кейбір жағдайларда үлкен жауапкершілік сезініп, тез есейіп кетуі мүмкін
Психологиялық	- Өзін-өзі бақылау және эмоцияны басқару қаділеті артады; - Мақсатқа ұмтылу, шыдамдылық дамиды; - Ата-анамен қарым қатынас нығаюы мүмкін; - Отбасылық бірлік пен сүйіспеншілік күшейеді	- Отбасыдағы стресс пен эмоционалды жүктеме жоғары болуы мүмкін; - Бауырлар арасындағы түсініспеушіліктер, конфликтер; - Ішкі қобалжу, стресс немесе кінә сезімі пайда болуы мүмкін
Әлеуметтік қарым-қатынас	- Қоғамда ерекше жандарға деген толеранттылық қалыптасады; - Әлеуметтік дағдылар жетіледі, көмекке бейім болады	- Қоғамдық пікір мен стереотиптердің әсерінен қысым сезінуі мүмкін; - Қоғамдық ортада ерекше бауыры үшін ыңғайсыз, қысылу сезімі болу
Білім және өзін-өзі дамыту	- Инклюзия туралы терең түсінік пен инклюзивті мәдениет қалыптасады; - Мәселелерді өз бетінше шешу дағдысы күшейеді	- Ерекше баланың қажеттіліктеріне көбірек уақыт бөлініп, өздеріне көңіл бөлу жетпеуі мүмкін; - Өз қажеттіліктері мен қызығушылықтарын кейінге қалдыруға мәжбүр болуы мүмкін

Әдістер

Зерттеу мақсатына сәйкес ғылыми мақалаларға талдау жасалды, зерттеу объектісін бақылау, әңгімелесу, сұхбаттасу, ситуациялық жағдайларды талдау, кейс стади әдісін пайдалана отырып сапалық нәтижелерді сараптау, В.Ткачеваның мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеуші ата-аналар типологиясында берілген психологиялық портреттер арқылы біз зерттеген инклюзивті отбасындағы ата-аналардың типтері анықталды; мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық диагностикалау мақсатында С.Д.Забрамная ұсынған *«Даму бұзылыстары бар балаларды психологиялық-педагогикалық зерттеу»* әдістемесі; бала мен оның отбасының ерекшеліктері, өзара қарым-қатынасы мен қажеттіліктерін, олардың қоғаммен, әлеуметтік ортамен қарым-қатынасын зерттеу үшін К.Эттин мен Э.Хартманның «Экокарта» әдістемесі қолданылды.

Қатысушыларды іріктеу

Инклюзивті отбасыда ерекше баланың тәрбиеленуі, осы отбасы мүшелерінің қарым қатынасына, олардың қоғамдағы рөліне, жалпы өмір сүру сапасына қалай әсер ететінін зерттеу мақсатында, ерекше қажеттілігі бар бала тәрбиелеп отырған екі отбасы таңдалып алынды. Зерттеуге қатысушылар саны n = 16.

Нәтижелер және пікір алмасу

С.Д.Забрамная әдістемесін пайдалана отырып, ерекше қажеттілігі бар балаларға диагностикалық зерттеу жүргізілді [Забрамная С.Д., 2005]. Бұл әдіс арқылы бала туралы жалпы мәліметтер; даму тарихы; отбасы; физикалық жағдайы; танымдық іс-әрекеттің

ерекшеліктері туралы ақпараттар жинақталды. Нәтижесінде «Алия және оның отбасы» және «Марат және оның отбасы» жайында кейстер құрастырылды. Зерттеу барысында этикалық нормалар сақталды, кейсте отбасы мүшелерінің есімдері өзгертіліп көрсетілді (2-кесте).

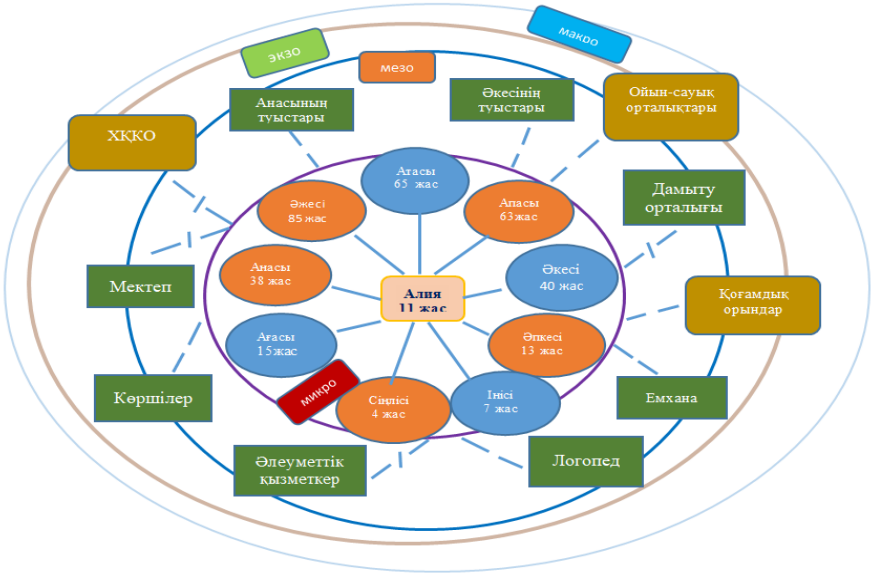
2-кесте

«Ерекше қажеттілігі бар бала және оның Отбасы» туралы кейстер

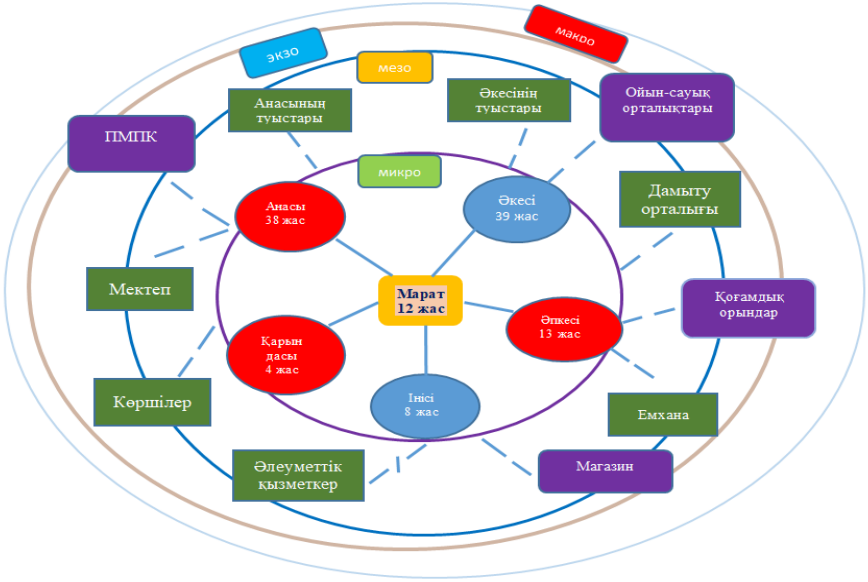
1-кейс. Алия, 11 жаста (диагнозы: резидуалды энцефалопатия, атоникалық-астатикалық формадағы бала сал ауруы, т.б.)	
Әлеуметтік статус:	- Мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған отбасы; - Ерекше қажеттілігі бар бала; - Көп балалы отбасы.
Отбасы құрамы:	Әкесі - Батыр 40 жаста, анасы - Анар 38 жаста, ұлы – Ақыл 15 жаста, қызы Арай – 13 жаста, қызы - Алия 11 жаста, ұлы – Алдияр 7 жаста, қызы – Аделя 4 жаста
Ата-анасының жұмыс орны:	Әкесі ғылыми қызметкер, анасы оқытушы.
Тұрмыстық жағдайы:	Отбасы өз үйлерінде тұрады, балалардың жеке бөлмелері бар, балалардың білім алуына жағдай жасалған.
Отбасылық қарым-қатынас:	Отбасы Батырдың ата-анасы және әжесімен бірге тұрады. Яғни, үлкен отбасы болып саналады. Ата-апасы балалардың, оның ішінде Алияның күтіміне көмектеседі. Оны отбасы мүшелерінің барлығы жақсы көреді. Отбасы мүшелерімен, әсіресе апасымен және анасымен тығыз қарым-қатынаста.
Танымдық іс-әрекет ерекшеліктері:	Психикалық дамуы тежелген; есту қабілеті сақталған; сөйлей алмайды, қажеттілігін отбасы мүшелеріне ым-ишара арқылы түсіндіруге тырысады; назар аудару қабілеті төмен; қабылдау және түсіну қиындығы байқалады; өз-өзіне қызмет көрсете алмайды; оқуға қабілетті емес, интеллектуалды дамуы төмен деңгейде.
Қосымша ақпарат:	Денсаулық ерекшеліктеріне байланысты мектепке бармайды. 4-жасында жүре бастаған. Жеке гигиенасын сақтауға және тамақтануға үлкендердің көмегін қажет етеді. Өздігінен тамақтана алмайды.
2-кейс. Марат, 12 жаста (диагнозы: Аутизм спектрі бұзылған бала, ЗПР)	
Әлеуметтік статус:	- Мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған отбасы; - Ерекше қажеттілігі бар бала.
Отбасы құрамы:	Әкесі - Жалғас 39 жаста, анасы - Жадыра 38 жаста, қызы - Мадина 13 жаста, ұлы – Марат 12 жаста, ұлы – Дидар 8 жаста, қызы Айзере – 4 жаста
Ата-анасының жұмыс орны:	Әкесі құрылыс саласында жұмыс жасайды, анасы мектепте мұғалім
Тұрмыстық жағдайы:	Тұрмыстық жағдайлары орташа. Өздерінің үш бөлмелі пәтерінде тұрады
Отбасылық қарым-қатынас:	Отбасында балалардың күтімімен көп жағдайда анасы айналысады. Ата-анасы жұмыста болған кезде оған бауырлары қарайласады. Маратты дәрігерлік тексерістен өткізу, ем алу кезінде де анасы көбірек жанында болады
Танымдық іс-әрекет ерекшеліктері:	Интеллектуалды дамудың бұзылуы орта деңгейде; сөйлеу қабілеті қалыпты; назар аудару қабілеті орта деңгейде; қабылдау және түсіну қабілеті сақталған, орта деңгейде; өз-өзіне қызмет көрсете алады
Қосымша ақпарат:	Марат бірінші сыныпты мектепте бастаған, бірақ кейін үлгеріміне және денсаулық ерекшеліктеріне байланысты үйден білім алу жүйесіне ауыстырылған

**Ескерту* - кейсте көрсетілген барлық есімдер өзгертілген

К.Эттин және Э.Хартман ұсынған *әдістемесі* бойынша балаларға жеке *«Экокарта»* толтырылды [Экокарта]. Бұл әдістеме ата-аналармен әңгімелесу, сұхбаттасуға негізделіп, нәтижесінде бала мен отбасының әлеуметтік ортада болатын байланыстары туралы ақпараттар графикалық бейнелеу ретінде көрсетілді (2,3-сурет).

2-сурет. Алияға толтырылған «Экокарта»

3-сурет. Маратқа толтырылған «Экокарта»

«Экокарта» – төрт жүйе бойынша толтырылады: Микрожүйе, мезожүйе, экзожүйе, макро жүйе. Қатынастардың сипатының белгіленуі:

Мықты, тығыз байланыс - _____
Әлсіз байланыс - тұрақты емес қатынастар, қолдау жоқ - - - - - - - - - - - -
Қақтығысты байланыс - ~~~~~
Байланыс жоқ - /-/-/-/-/-/-/-/-/-/-

Алияның жеке картасын талдайтын болсақ, ол тек отбасы мүшелерімен ғана тығыз байланысқа түседі. Өйткені, олар бір отбасыда өмір сүреді және отбасы мүшелері Алияға қамқорлық көрсетеді, әсіресе апасы мен анасы оны тамақтандырады және жеке гигиенасын сақтауға көмектеседі. Ал, басқа орталармен байланысы әлсіз немесе мүлде жоқ. Әкесінің туыстарын өздері қыдырып келгенде ғана көреді. Анасының туыстарын жылына бір рет анасымен бірге қыдырып барғанда ғана кездеседі, өйткені олар басқа қалада тұрады. Емхана қызметкерлерімен әлсіз байланыс, өйткені онда тек қажет болған жағдайда ғана барады. Ойын-сауық орталықтарына да жиі бара бермейді. Көршілерді де көп көрмейді, өйткені үй ауласында ғана серуендейді, көшеге шықпайды.

Отбасы әлеуметтік қызметкерлердің қызметін қажет етпейді, сол себепті байланыс жоқ. Себебі, жұмыстан бос уақытта анасы өзі қарайды, басқа уақыттарда үйде қарайласатын ата-апасы және әжесі бар. Бауырлары да көмекке келеді. Реабилитациялық орталықтарда 7-8 жасқа дейін жоспарлы ем алып отырды, қазір байланыс жоқ. Мектеппен байланыс мүлде жоқ, өйткені сабаққа бармайды және үйден оқыту жүйесін де пайдаланбайды. ПМПК қызметкерлері 16 жасқа дейінгі бала-бақша немесе дамыту орталығына жолдама берген, бірақ отбасы баланы бұл орталықтарға жіберуге бас тартқан. Себебі, ол орталықтардың жұмысына және қызметіне сенімсіздікпен қарайды. Алияға ең жақын әрі қауіпсіз орта отбасы деп санайды. Сол себепте үй жағдайында бағып, тәрбиелеуді дұрыс деп есептейді.

Мараттың экокартасында көріп тұрғандай ол да отбасы мүшелерімен тығыз байланыста. Отбасында оны толық қолдап, көмектеседі. Әкесінің және анасының туыстарымен байланыс тығыз емес, өйткені оларды жиындарда ғана көреді. Әкесі мен анасы және бауырларынан бөлек қарайласатын туыстары жоқ. Қоғамдық орындармен, дамыту және ойын-сауық орталықтарымен байланысы бар. ПМПК тексерісінен өтіп үйден білім алуға жолдама алған. Мектеппен әлсіз байланыс, өйткені Марат үйден оқиды. Емхана және көршілерімен әлсіз байланыс. Көршілерді үй ауласына шыққанда көреді, бірақ олармен байланысқа түспейді. Жеке ойнағанды жақсы көреді немесе тек өз бауырларымен бірге. Алиямен салыстырғанда Маратта қоғамдық орындардарда және басқа орталарда өзге адамдармен байланыс құру деңгейі жоғарырақ. Себебі, ол өз бетінше еркін жүріп-тұра алады, сөйлей алады. Отбасы оны кез-келген ортаға өздерімен алып жүруге кедергі жоқ деп санайды.

В.Ткачеваның мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеуші ата-аналар типологиясында берілген психологиялық портреттер арқылы біз Алия мен Мараттың ата-аналарының типтік ерекшеліктерін анықтадық.

Алияның ата-аналарын екі типте қарастыруға болады: бірінші, *психосоматикалық типке* жатқызуға болады. Өткені, олар көбіне баланың ерекшелігіне байланысты мәселелерді басқалардан жасыруға тырысады, баланы көпшілік орталардан барынша оқшаулайды. Балаға қатысты уайымдары мен сезімдерін іште сақтайды, нәтижесінде көңіл-күйдің жиі өзгерістері байқалады. Екіншіден, кей жағдайларды ескере отырып бұл ата-аналарды *невротикалық типке* де жатқызуға болады. Өйткені, мұндай ата-аналар пассивті позициямен сипатталады. Баланың мәселелерін жеңуге ұмтылмайды. Мысалы: «*Бала осылай туылды, осылай қалады, өзгертуге мүмкіндік жоқ»* деген көзқарасты ұстанады. Олар баланың ерекшелігін сол қалпында қабылдап, оған көніп өмір сүреді. Керісінше, ерекше баланың басқа бауырларына кері әсер етпеуі үшін көп жауапкершілікті ата-ана өз мойнына алып, басқа балаларының қалыпты жағдайда еркін дамып, білім алып жетілуіне көбірек жағдай жасайды.

Мараттың ата-аналарын *авторитарлық типке* жатқыза аламыз. Жоғарыда айтып кеткендей олар екі топқа бөлінеді. Біріншісі, баладан мүлдем бас тартатындар. Екіншілері, бала үшін соңына дейін күресетіндер. Мараттың ата-анасы осы екінші топқа жатады. Себебі, олар өмірге деген белсенді ұстаныммен баланың денсаулығына қатысты барлық кедергілерді жоюға тырысады. Оның толық жазылып, өз қатарымен тең дәрежеде өмір сүруі үшін барлық емдік шараларды жасайды. Әлеуметке бейімдеу мақсатын да табанды жүргізеді. Баланың болашағына толық сеніммен қарайды.

Инклюзивті отбасылардағы қарым-қатынас күрделі әрі көп қырлы. Алайда, қолдау, түсіністік және бірлескен күш-жігер арқылы отбасылар қиындықтарды жеңіп, қоғамда белгілі бір өз орнын табуына, сол арқылы отбасының әр бір мүшесінің тұлғалық дамуына мүмкіндік береді. Қолдау, бауырлардың бір-біріне көрсеткен уақытша күтімі және психологиялвқ көмектер отбасының жалпы жағдайының жақсаруына әсер етеді [Lucyshyn J.M. et al., 2018], соның арқасында ата-аналарда балаларын басқаруда сенімдері артып, ал балалар жаңа дағдыларды қалыптастырып, қоғамдық жұмыстарға көбірек араласып дамиды [Dias P.C., Cadime I., 2019].

Инклюзивті отбасы мүшелерінің ішкі эмоционалды күйлерін тұрақтандырып, жағымды қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырып, дамытудың мынадай жолдарын ұсынамыз:

1. Ортақ жауапкершілік, қамқорлық пен қолдау. Отбасы мүшелері бір-біріне қолдау көрсетіп, жауапкершілікті бөлісу. Өздерінің және бір-бірінің физикалық және психикалық денсаулығына қамқорлық жасау. Бір-бірін жігерлендіру. Қиындықтарды бірге жеңу. Баланы өз бетінше әрекет етуге үйрету, оның қоғамға бейімделуіне қолдлау көрсету.
2. Білім алу және ақпараттану. Инклюзивтілік туралы және баланың бұзылыстары жайында кеңінен ақпараттану, баланың денсаулығына байланысты ерекшеліктері мен қауіп-қатерлерді алдын ала білу, болжау.
3. Ашық коммуникация және коллаборация. Мәселені бірге талқылау, әр адамның пікірін тыңдау. Басқа инклюзивті отбасылармен байланыс орнату, бір-бірін қолдау, тәжірибе алмасу тетіктерін қарастыру.
5. Жағдайға қарай бейімделу. Әр отбасы мүшесінің қажеттіліктерін ескеріп, күнделікті өмір салтын икемдеу. Өмір циклының әр кезеңінде басымдықтарды дұрыс қоя білу, әр адамның жетістігін бағалау. Ерекше қажеттілігі бар баланың ғана даму мүмкіндіктеріне бағытталмай, отбасы мүшелерінің әрқайсысының әлеуетін ескеру; Отбасының барлық мүшелері махаббат пен мейірімге, сыйластық пен сүйіспеншілікке лайық екенін басты назарда ұстау.
6. Мамандардан көмек алу. Психологтардан, әлеуметтік қызметкерлерден және басқа да арнайы мамандардан көмек алу.

Қорытынды

Инклюзивті отбасы – өзара түсіністік пен қолдауға негізделуі тиіс. Мұндай отбасыларда қарым-қатынас икемді, сабырлы, әділ және эмоционалды түрде қолдауға бағытталған. Әділетті қарым-қатынасты қалыптастыру, қоғамның қолдауы мен инклюзивті мәдениеттің дамуы осындай отбасылардың әлеуметтік бейімделу мен толыққанды өмір сүруге мүмкіндіктерін арттырады. Отбасындағы қарым-қатынас адамның алғашқы дүниетанымы мен болашақтағы өмір салтын дұрыс құруына әсер етеді. Дәл осы отбасында адам өзінің алғашқы өмірлік тәжірибесін алады, сондықтан баланың қандай отбасында тәрбиеленуі өте маңызды. Сонымен қатар, отбасы ұрпақтар сабақтастығы, мәдениет пен дәстүрді жалғастырып, балаға өзіндік «қаіпсіз аймақ» ретінде қорғаныш рөлін атқаратын ең жақын әлеуметтік орта болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Ахметова Э.К., Алметов Н.Ш. (2021) Инклюзивті білім беруді жүзеге асыруда мұғалімнің ата-аналармен ынтымақтастығы формалары. *Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы*, 3, 204-216 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.48081/NNSG4499 (өтінім берілген күні: 15.02.2025).

Mas J.M., Dunst C.J., Balcells-Balcells A., Garcia-Ventura S., Gine C., Canadas M. (2019) Family-centered practices and the parental well-being of young children with disabilities and developmental delay. *Research in Developmental Disabilities*, 94, November, 103495 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.103495 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Cuzzocrea F., Murdaca A.M., Costa S., Filippello P., Larcan R. (2016) Parental stress, coping strategies and social support in families of children with a disability. *Child Care in Practice, 22*(1), 3-19 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1080/13575279.2015.1064357 (өтінім берілген күні: 19.02.2025).

Antonopoulou K., Manta N., Maridaki-Kassotaki K., Kouvava S., Stampoltzis A. (2020) Parenting and coping strategies among parents of children with and without autism: the role of anxiety and emotional expressiveness in the family. *Austin Journal of Autism & Related Disabilities*, 6(1), 1054 [Электрондық ресурс]: URL: https://www.researchgate.net/publication/338987588_Antonopoulou_K_Manta_N_Maridaki_Kassotaki_K_Kouvava_S_and_Stampoltzis_A_Parenting_and_Coping_Strategies_among_Parents_of_Children_with_and_without_Autism_The_Role_of_Anxiety_and_Emotional_Expressivene (өтінім берілген күні: 19.02.2025).

Scherer N., Verhey I., Kuper H. (2019) Depression and anxiety in parents of children with intellectual

and developmental disabilities: a systematic review and meta- analysis. *PLoS One*, 14(7), e0219888 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0219888 (өтінім берілген күні: 19.02.2025).

Machalicek W., Lang R., Raulston T.J. (2015) Training parents of children with intellectual disabilities: Trends, issues, and future directions. *Current developmental disorders reports,* 2, 110-118 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1007/s40474-015-0048-4 (өтінім берілген күні: 19.02.2025).

Krakovich T.M., McGrew J.H., Yu Y., Ruble L. (2016) Stress in parents of children with autism spectrum disorder: an Exploration of demands and resources. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46, 2042-2053 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1007/s10803-016-2728-2 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Hassall R., Rose J., McDonald J. (2005) Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support. *Journal of Intellectual Disability Research,* 49, 6, 405-418 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2005.00673.x (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Giltaij H.P., Sterkenburg P.S., Schuengel C. (2015) Psychiatric diagnostic screening of social maladaptive behaviour in children with mild intellectual disability: differentiating disordered attachment and pervasive developmental disorder behavior. *Journal of Intellectual Disability Research*, 59, 2, 138-149 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1111/jir.12079 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Hamadi L., Fletcher H.K. (2021) Are people with an intellectual disability at increased risk of attachment difficulties? A critical review. *Journal of Intellectual Disabilities*, 25, 1, 114-130 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1177/1744629519864772 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Nakken H., Vlaskamp C. (2007) A need for a taxonomy for profound intellectual and multiple disabilities. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 4, 2, 83-87 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2007.00104 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Kruithof K., Willems D., Etten-Jamaludin F., Olsman E. (2020) Parents' knowledge of their child with profound intellectual and multiple disabilities: an interpretative synthesis. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 33, 6, 1141-1150 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1111/jar.12740 (өтінім берілген күні: 19.02.2025).

Seltzer M., Greenberg J.S., Floyd F.J., Pettee Y., Hong J. (2001) Life course impacts of parenting a child with a disability. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 106 (3), 265-286 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1352/0895-8017(2001)106<0265:LCIOPA>2.0.CO;2 (өтінім берілген күні: 25.02.2025).

Verma R.K., Kishore M.T. (2009) Needs of Indian parents having children with intellectual disability. *International Journal of Rehabilitation Research*, 32(1), 71-76 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1097/MRR.0b013e32830d36b6 (өтінім берілген күні: 25.02.2025).

Hockenberry M.J., Wilson D. (2018) *Wong's Nursing Care of Infants and Children*, 10th Edition, Mosby Elsevier, 1760.

Ткачева В.В. (2000) *Психокоррекционная работа с матерями, воспитывающими детей с отклонениями в развитии*. М., 64.

Экокарта: составление карты семейной системы [Электронный ресурс]: URL: https://soc-work.ru/article/67 (дата обращения: 25.02.2025).

Селигман М., Дарлинг Р.Б. (2018) *Обычные семьи, особые дети. Системный подход к помощи детям с нарушениями развития*. М.: Теревинф, 368 [Электрондық ресурс]: URL: https://www.litres.ru/book/milton-seligman/obychnye-semi-osobye-deti-sistemnyy-podhod-k-pomoschi-dety-180037/chitat-onlayn/ (өтінім берілген күні: 12.03.2025).

Забрамная С.Д. (2005) Практический материал для проведения психолого-педагогического обследования детей: *пособие для ПМПК*. М.: ВЛАДОС, 32 [Электрондық ресурс]: URL: https://pedlib.ru/Books/3/0122/3_0122-1.shtml (өтінім берілген күні: 12.03.2025).

Lucyshyn J.M., Miller L.D., Cheremshynski C., Lohrmann S., Zumbo B.D. (2018) Transforming

coercive processes in family routines: family functioning outcomes for families of children with developmental disabilities. *Journal of Child and Family Studies*, 27, 2844-2861 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1007/s10826-018-1113-5 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

Dias P.C., Cadime I. (2019) Child and family-centered practices in early childhood education and care services: an empirical study with families and practitioners in Portugal. *Child and Adolescent Social Work Journal,* 36, 285-294 [Электрондық ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1007/s10560-019-00599-7 (өтінім берілген күні: 22.02.2025).

References

Ahmetova E.K., Almetov N.Sh. (2021) Inklyuzivti bilim berudi zhuzege asyruda mugalimnin ata-analarmen yntymaktastygy formalary. *Torajgyrov universitetinin Habarshysy, Pedagogikalyk seriyasy*, 3, 204-216 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.48081/NNSG4499 (date of access: 15.02.2025).

Mas J.M., Dunst C.J., Balcells-Balcells A., Garcia-Ventura S., Gine C., Canadas M. (2019) Family-centered practices and the parental well-being of young children with disabilities and developmental delay. *Research in Developmental Disabilities*, 94, November, 103495 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.103495 (date of access: 22.02.2025).

Cuzzocrea F., Murdaca A.M., Costa S., Filippello P., Larcan R. (2016) Parental stress, coping strategies and social support in families of children with a disability. *Child Care in Practice*, 22(1), 3-19 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1080/13575279.2015.1064357 (date of access: 19.02.2025).

Antonopoulou K., Manta N., Maridaki-Kassotaki K., Kouvava S., Stampoltzis A. (2020) Parenting and coping strategies among parents of children with and without autism: the role of anxiety and emotional expressiveness in the family. *Austin Journal of Autism & Related Disabilities*, 6(1), 1054 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/338987588_Antonopoulou_K_Manta_N_Maridaki_Kassotaki_K_Kouvava_S_and_Stampoltzis_A_Parenting_and_Coping_Strategies_among_Parents_of_Children_with_and_without_Autism_The_Role_of_Anxiety_and_Emotional_Expressivene (date of access: 19.02.2025).

Scherer N., Verhey I., Kuper H. (2019) Depression and anxiety in parents of children with intellectual and developmental disabilities: a systematic review and meta- analysis. *PLoS One*, 14(7), e0219888 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0219888 (date of access: 19.02.2025).

Machalicek W., Lang R., Raulston T.J. (2015) Training parents of children with intellectual disabilities: Trends, issues, and future directions. *Current developmental disorders reports*, 2, 110-118 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1007/s40474-015-0048-4 (date of access: 19.02.2025).

Krakovich T.M., McGrew J.H., Yu Y., Ruble L. (2016) Stress in parents of children with autism spectrum disorder: an Exploration of demands and resources. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46, 2042-2053 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1007/s10803-016-2728-2 (date of access: 22.02.2025).

Hassall R., Rose J., McDonald J. (2005) Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49, 6, 405-418 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2005.00673.x (date of access: 22.02.2025).

Giltaij H.P., Sterkenburg P.S., Schuengel C. (2015) Psychiatric diagnostic screening of social maladaptive behaviour in children with mild intellectual disability: differentiating disordered attachment and pervasive developmental disorder behavior. *Journal of Intellectual Disability Research*, 59, 2, 138-149 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1111/jir.12079 (date of access: 22.02.2025).

Hamadi L., Fletcher H.K. (2021) Are people with an intellectual disability at increased risk of attachment difficulties? A critical review. *Journal of Intellectual Disabilities*, 25, 1, 114-130

[Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1177/1744629519864772 (date of access: 22.02.2025).

Nakken H., Vlaskamp C. (2007) A need for a taxonomy for profound intellectual and multiple disabilities. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 4, 2, 83-87 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2007.00104 (date of access: 22.02.2025).

Kruithof K., Willems D., Etten-Jamaludin F., Olsman E. (2020) Parents' knowledge of their child with profound intellectual and multiple disabilities: an interpretative synthesis. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 33, 6, 1141-1150 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1111/jar.12740 (date of access: 19.02.2025).

Seltzer M., Greenberg J.S., Floyd F.J., Pettee Y., Hong J. (2001) Life course impacts of parenting a child with a disability. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 106 (3), 265-286 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1352/0895-8017(2001)106<0265:LCIOPA>2.0.CO;2 (date of access: 25.02.2025).

Verma R.K., Kishore M.T. (2009) Needs of Indian parents having children with intellectual disability. *International Journal of Rehabilitation Research*, 32(1), 71-76 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1097/MRR.0b013e32830d36b6 (date of access: 25.02.2025).

Hockenberry M.J., Wilson D. (2018) *Wong's Nursing Care of Infants and Children*, 10th Edition, Mosby Elsevier, 1760.

Tkacheva V.V. (2000) *Psihokorrekcionnaya rabota s materyami, vospityvayushimi detej s otkloneniyami v razvitii*. M., 64.

Ekokarta: sostavlenie karty semejnoj sistemy [Electronic resource]: URL: https://soc-work.ru/article/67 (date of access: 25.02.2025).

Seligman M., Darling R.B. (2018) *Obychnye semi, osobye deti. Sistemnyj podhod k pomoshi detyam s narusheniyami razvitiya.* M.: Terevinf, 368 [Electronic resource]: URL: https://www.litres.ru/book/milton-seligman/obychnye-semi-osobye-deti-sistemnyy-podhod-k-pomoschi-dety-180037/chitat-onlayn/ (date of access: 12.03.2025).

Zabramnaya S.D. (2005) Prakticheskij material dlya provedeniya psihologo-pedagogicheskogo obsledovaniya detej: *posobie dlya PMPK*. M.: VLADOS, 32 [Electronic resource]: URL: https://pedlib.ru/Books/3/0122/3_0122-1.shtml (date of access: 12.03.2025).

Lucyshyn J.M., Miller L.D., Cheremshynski C., Lohrmann S., Zumbo B.D. (2018) Transforming coercive processes in family routines: family functioning outcomes for families of children with developmental disabilities. *Journal of Child and Family Studies*, 27, 2844-2861 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1007/s10826-018-1113-5 (date of access: 22.02.2025).

Dias P.C., Cadime I. (2019) Child and family-centered practices in early childhood education and care services: an empirical study with families and practitioners in Portugal. Child and *Adolescent Social Work Journal*, 36, 285-294 [Electronic resource]: DOI: https://doi.org/10.1007/s10560-019-00599-7 (date of access: 22.02.2025).

Особенности взаимоотношений в инклюзивной семье

Э.К.Ахметова

Южно-Казахстанский педагогический университет имени У.Жанибекова (Шымкент, Казахстан)

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы взаимоотношений в инклюзивной семье, факторы стресса, возникающие в семьях, воспитывающих ребенка с особыми потребностями, а также влияние детей с ограниченными возможностями на их братьев и сестер. Для исследования влияния воспитания особенного ребенка на отношения между членами семьи, их социальную роль и качество жизни было проведено изучение двух семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями. В соответствии с целью исследования был проведен анализ научных статей, использованы методы наблюдения, беседы, интервью, анализа и кейс-стади. На основе типологии родителей, воспитывающих детей с особыми потребностями, предложенной В.Ткачевой, были определены типы родителей в инклюзивных семьях. С помощью адаптированной версии программы С.Д.Забрамной проведена диагностическая работа с детьми с особыми потребностями, что позволило собрать

информацию об их общем состоянии, истории развития, семейной среде, физическом состоянии и особенностях познавательной деятельности. В результате были составлены кейсы «Алия и ее семья» и «Марат и его семья». На основе бесед и интервью с родителями, а также по методике К.Эттина и Э.Хартмана, для детей были составлены индивидуальные «Эко-карты», которые графически отразили и проанализировали их социальные связи. В статье предложены пути стабилизации эмоционального состояния членов семьи и формирования позитивных взаимоотношений.
Ключевые слова: инклюзивная семья, семейные отношения, ребенок с особыми потребностями, ребенок с ограниченными возможностями, воспитание детей в инклюзивной семье.

Features of relationships in an inclusive family

E.K.Akhmetova
O.Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University (Shymkent, Kazakhstan)

Abstract
This article examines the issues of relationships in an inclusive family, the stress factors that arise in families raising a child with special needs, as well as the impact of children with disabilities on their siblings. To study the influence of raising a special child on family members' relationships, their social roles, and overall quality of life, a study was conducted on two families raising children with disabilities. In accordance with the research objectives, a review of scientific articles was conducted, and methods such as observation, conversations, interviews, analysis, and case studies were used. Based on V.Tkacheva's typology of parents raising children with special needs, the types of parents in inclusive families were identified. Using an adapted version of S.D.Zabramnaya's program, a diagnostic study was conducted on children with special needs, which allowed for the collection of information about their general condition, development history, family environment, physical state, and cognitive activity characteristics. As a result, the cases “Aliya and Her Family” and “Marat and His Family” were compiled. Based on conversations and interviews with parents, as well as the methodology of K.Ettin and E.Hartman, individual “Eco-maps” were created for the children, graphically illustrating and analyzing their social connections. The article proposes ways to stabilize the emotional state of family members and foster positive relationships.
Keywords: inclusive family, family relationships, child with special needs, child with disabilities, raising children in an inclusive family.

Поступила в редакцию: 06.03.2025
Одобрена: 15.04.2025
Первая публикация на сайте: 25.09.2025

МРНТИ: 15.81.21 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.09

MAPPING RESEARCH ON UNIVERSITY STUDENTS’ CRITICAL THINKING: A SCOPING REVIEW

**[1]Z.Sh.ABBASSOVA, [1]A.O.YESSIMBEKOVA*
[1]Zhetysu University named after I.Zhansugurov
(Taldykorgan, Kazakhstan)
**psychokitana@gmail.com, assylzhan0401@gmail.com*

Abstract
Critical thinking is widely recognized as a key psychological and educational construct underlying students' cognitive development, academic success, and readiness to make complex decisions in modern society. In recent years, the increasing digitalization of higher education and the integration of artificial intelligence tools have significantly changed the conditions in which critical thinking is developed, assessed, and demonstrated. This article presents a literature review aimed at mapping current research on critical thinking among university students, focusing on its psychological foundations and interdisciplinary nature. Critical thinking is conceptualized as an integrative system of cognitive, metacognitive, reflective, and dispositional processes that requires systematic analysis within an interdisciplinary framework, with cognitive science serving as a

methodological prototype. Based on an analysis of 27 peer-reviewed studies published in international and regional journals, the review identifies key thematic clusters, including the cognitive and metacognitive components of critical thinking, psychological dispositions and attitudes, linguistic and argumentative processes, assessment approaches, and the impact of digital educational environments. The study's findings highlight prevailing research trends, methodological diversity, and existing gaps, particularly the limited integration of psychological perspectives in digitally mediated contexts. The study highlights the need for interdisciplinary and psychologically informed approaches to understanding and developing critical thinking in higher education.
Keywords: critical thinking, higher education students, cognitive processes, metacognition, interdisciplinary approach, educational psychology, digital educational environment, literature review.

Introduction

Critical thinking has become a central concept in contemporary psychology and higher education research, reflecting the growing need for individuals capable of analytical thinking, reflective judgment, and informed decision-making in the face of complexity, uncertainty, and information overload. In higher education, critical thinking is increasingly viewed not only as a learning outcome but also as a multidimensional psychological phenomenon integrating cognitive processes, metacognitive regulation, dispositional characteristics, and individual value orientations. This shift underscores the relevance of psychological perspectives in understanding how critical thinking develops and functions in the academic context.

The relevance of this study is further reinforced by the rapid digitalization of higher education and the active integration of digital and artificial intelligence-enabled learning environments. These transformations significantly alter the psychological conditions of learning, information processing, and meaning-making, placing new demands on students' cognitive flexibility, self-regulation, evaluative judgment, and reflective awareness. Under these conditions, critical thinking can no longer be adequately studied within isolated disciplinary or purely pedagogical approaches. Instead, it requires a systematic, interdisciplinary analysis that integrates educational psychology, cognitive science, logic, linguistics, and the methodology of scientific knowledge.

From a psychological perspective, critical thinking is typically conceptualized as an integrative system of cognitive and metacognitive processes - such as analysis, synthesis, evaluation, inference, and reflection-supported by relatively stable personality traits, including openness to experience, intellectual responsibility, and a willingness to question assumptions. Contemporary models in cognitive and educational psychology emphasize the role of self-regulation, metacognitive awareness, and argumentation skills as the primary mechanisms underlying higher - order thinking. At the same time, research findings in cognitive science emphasize the close relationship between critical thinking, language, conceptual structures, reasoning models, and the mental representations involved in forming judgments. Despite the significant body of research devoted to critical thinking, the existing literature remains theoretically and methodologically fragmented. Research is scattered across multiple disciplines and often focuses on individual teaching methods, assessment tools, or contextual variables. Relatively less attention has been paid to the psychological foundations of critical thinking development, especially in the context of digital educational environments that increasingly shape contemporary higher education. This fragmentation limits the development of a coherent theoretical framework and hinders the integration of psychological knowledge into educational practice.

This is where the scientific significance of this study lies in its use of a holistic research approach. The purpose of this study is to systematize and conceptually analyze existing research on critical thinking among university students. Review studies are particularly suitable for complex interdisciplinary phenomena, as they allow for the identification of dominant research trends, conceptual approaches, methodological orientations, and understudied areas. By structuring the existing research landscape, this study contributes to the theoretical consolidation of critical thinking as a psychological and interdisciplinary construct in higher education.

The purpose of this study is to systematize and analyze contemporary research on critical thinking among university students, focusing on its psychological foundations and interdisciplinary nature. Specifically, the review aims to identify key thematic clusters, conceptual models, and methodological approaches presented in recent studies, as well as to identify gaps related to the integration of psychological perspectives into the educational context mediated by digital technologies. The obtained results are intended to contribute to the development of psychologically grounded and interdisciplinary approaches to critical thinking in higher education.

Main body

1. Conceptual and Psychological Foundations of Critical Thinking

Contemporary research views critical thinking as a complex psychological construct that extends beyond isolated cognitive skills. Within educational and cognitive psychology, critical thinking is increasingly viewed as an integrative system that integrates cognitive processes, metacognitive regulation, reflective judgment, and dispositional characteristics. This multidimensional understanding reflects a shift from procedural interpretations of critical thinking to models that emphasize internal psychological mechanisms and personal reflection.

From a cognitive perspective, critical thinking involves higher-order mental processes such as analysis, synthesis, evaluation, inference, and abstraction. These processes enable people to critically process information, identifying assumptions, evaluating evidence, constructing arguments, and drawing justified conclusions. However, cognitive processes alone are insufficient to explain individual differences in critical thinking effectiveness. Psychological research consistently demonstrates the importance of metacognitive awareness, including the ability to monitor one's own thought processes, regulate cognitive strategies, and reflect on the validity of judgments.

Dispositional and motivational factors also play a crucial role in the development of critical thinking. Intellectual curiosity, openness to experience, tolerance for ambiguity, and a willingness to question established beliefs are identified as psychological predispositions that support sustained engagement in critical thinking. Without these predispositions, cognitive skills may remain inert and fail to transfer across contexts. Thus, critical thinking emerges as a psychologically grounded construct that integrates skills, awareness, and personal attitudes toward knowledge and reasoning.

2. Interdisciplinary Perspectives on Critical Thinking Research

A review of the existing literature reveals that critical thinking research is inherently interdisciplinary. Psychological research provides insight into cognitive and metacognitive mechanisms, while educational research focuses on learning conditions and the learning environment. Contributions from cognitive science, linguistics, logic, and philosophy further enrich understanding by examining reasoning structures, argumentation patterns, and language-mediated thought processes.

Language plays a particularly important role in critical thinking, as reasoning is often externalized and structured through oral and written language. Research in cognitive linguistics and educational psychology demonstrates how conceptual structuring, narrative structures, and argumentative language influence the formation and evaluation of judgments. Logical models of reasoning provide a formal framework for analyzing the validity of arguments, while philosophical perspectives examine the epistemological aspects of knowledge justification and belief evaluation.

Interdisciplinary approaches allow critical thinking to be viewed as a unified phenomenon rather than a set of disparate skills. However, the studies reviewed show that interdisciplinary integration is often implicit rather than systematically theorized. Many studies draw on concepts from different disciplines without providing a coherent conceptual framework that explains the interaction of cognitive, Psychological and pedagogical components. This fragmentation highlights the need for integrative models that can capture the complexity of developing critical thinking in higher education.

3. Critical Thinking in Digital Learning Environments

The rapid expansion of digital and AI-enabled learning environments has significantly altered the

psychological context. Digital platforms are changing the way that students access, process, and evaluate information, increasing cognitive demands related to information overload, source validity, and rapid decision-making. As a result, critical thinking in a digital context requires enhanced metacognitive control and evaluative judgment.

Research shows that digital learning environments can both support and hinder the development of critical thinking. On the one hand, digital tools facilitate access to multiple perspectives, promote collaborative inquiry, and enable the creation of personalized learning paths. Interactive simulations, data visualization tools, and AI-enabled feedback systems can foster analytical thinking and reflective engagement when integrated into pedagogically sound projects. On the other hand, poorly structured digital environments can promote superficial information processing, reliance on automated outputs, and decreased reflection.

From a psychological perspective, the effectiveness of digital tools depends on students' self-regulation abilities and metacognitive strategies. Students who demonstrate higher levels of metacognitive awareness are better prepared to critically evaluate digital content, recognize cognitive biases, and resist algorithmic influence. Therefore, developing critical thinking in digital environments should be based on psychological principles that emphasize self-regulation, reflection, and conscious interaction with information.

4. Mapping Research Trends and Methodological Approaches

A review of the selected studies reveals several dominant research trends. A significant portion of the literature focuses on educational interventions aimed at developing critical thinking through problem-based learning, inquiry-based approaches, and interdisciplinary curricula. Another group of studies examines assessment methods, including standardized tests, performance-based tasks, and discourse analysis methods aimed at measuring critical thinking outcomes. Psychologically oriented studies emphasize the role of metacognition, self-regulated learning, and cognitive dispositions, while fewer studies explicitly integrate these constructs into digital learning research. Methodologically, the reviewed studies employ a wide range of approaches, including experimental designs, quasi-experimental studies, qualitative analyses, and mixed-methods studies. However, the lack of a unified conceptual framework limits the comparability and cumulative impact of the results.

Thematic mapping reveals a significant gap in research that systematically integrates psychological mechanisms, interdisciplinary theory, and digital educational contexts. Although each dimension is examined independently, comprehensive models explaining how these factors interact to develop critical thinking in university students remain underdeveloped.

5. Implications for Theory and Practice

The results of this review study indicate that advancing critical thinking research requires a shift toward psychologically grounded and interdisciplinary concepts. Such concepts must integrate cognitive processes, metacognitive regulation, personality traits, and the context of digital learning into holistic models that reflect the complexity of contemporary higher education.

For educational practice, this implies the need to design learning environments that explicitly promote the development of metacognitive awareness, reflective judgment, and responsible interaction with digital information. Educators should move beyond methods-based approaches and consider students' psychological readiness for critical thinking. To advance theory, future research should focus on developing integrative models capable of explaining critical thinking as a dynamic psychological system operating in interdisciplinary and digital contexts.

Literature review

In contemporary psychological and educational research, critical thinking is widely recognized as a key construct reflecting people's capacity for analytical thinking, reflective judgment, and informed decision-making in complex educational contexts. Scholars emphasize that critical thinking should not be reduced to a set of isolated cognitive skills, but should be understood as a multidimensional

phenomenon integrating cognitive, metacognitive, dispositional, and motivational components [Facione P.A., 2015: P.4].

To advance theory, future research should focus on constructing integrative models that can explain critical thinking as a dynamic psychological system operating in interdisciplinary and digital contexts. From a psychological perspective, critical thinking is typically viewed as a system of higher-order cognitive processes, including analysis, evaluation, inference, interpretation, and reflection, regulated by metacognitive awareness and self-monitoring mechanisms [Halpern D.F., 2000: P.37]. Research in cognitive psychology shows that these processes enable students to monitor their reasoning, identify inconsistencies, and evaluate the validity of arguments, which is essential for meaningful learning in higher education [Kuhn D., 1999: P.18].

A significant body of literature emphasizes the importance of dispositional factors in the development of critical thinking. Intellectual dispositions such as openness, cognitive flexibility, intellectual humility, and a willingness to question assumptions are viewed as psychological conditions that support the consistent application of critical thinking skills across diverse contexts [Ennis R.H., 1993: P.181]. Research shows that without these dispositions, cognitive abilities alone are insufficient to ensure reflective and analytical engagement with educational materials [Facione P.A. et al., 1995: P.7].

Interdisciplinary approaches to critical thinking emphasize its close connection with language, logic, and argumentation. Researchers argue that critical thinking is primarily mediated by linguistic structures and reasoning patterns that shape how people construct meaning, evaluate evidence, and justify conclusions [Paul R., Elder L., 2008: P.12]. Research in cognitive science further supports this view, demonstrating that reasoning relies on mental representations, conceptual frameworks, and symbolic systems embedded in language use [Jackendoff R., 2002: P.89].

In recent years, increasing attention has been paid to developing critical thinking in digital educational environments. The digitalization of higher education has transformed the psychological conditions of learning by increasing the availability of information, accelerating knowledge sharing, and introducing tools supported by artificial intelligence [van Laar E. et al., 2020: P.97]. These changes increase the cognitive demands on students, requiring them to develop skills in information evaluation, self-regulation, and reflective judgment [Selwyn N., 2019: P.64].

Several studies suggest that digital learning environments can foster critical thinking when designed to support inquiry-based learning, problem-solving, and metacognitive reflection [Abdrakhmanova G.S., 2021: P.112]. At the same time, researchers caution that unstructured or purely technological integration can lead to superficial information processing and reduced depth of understanding, emphasizing the need for a psychologically informed approach to learning design [Aston K.J., 2023: P.6].

In higher education research, critical thinking is often considered in connection with learning strategies such as problem-based learning, argumentative writing, and inquiry-based tasks. Empirical evidence suggests that such approaches can foster analytical and reflective processes when they explicitly focus on developing reasoning and evaluative skills [Rainbolt G.W., Dwyer S.L., 2015: P.41]. However, scholars note that without considering underlying psychological mechanisms - such as metacognitive control and motivation - these methods may lead to perfunctory rather than meaningful critical reflection [O'Hare L., McGuinness C., 2009: P.128].

Despite the extensive body of research, the critical thinking literature remains conceptually fragmented. Research is typically divided into pedagogical, psychological, and technological aspects, often lacking integrative conceptual frameworks linking cognitive processes to the learning environment and personal characteristics [Sadler G.B., 2010: P.3]. This fragmentation is particularly noticeable in research on digital education, where technological innovation often outpaces theoretical integration. Given the interdisciplinary nature of critical thinking and its growing relevance in digital higher education, scholars emphasize the importance of synthetic research approaches. Survey

research and mapping studies are seen as effective methods for organizing diverse findings, identifying dominant themes, and uncovering understudied psychological aspects of critical thinking development [Repko A.F., 2014: P.27].

Overall, existing research suggests that critical thinking among university students should be viewed as a complex psychological and interdisciplinary phenomenon shaped by cognitive processes, metacognitive regulation, personality traits, and digital learning environments. This understanding underscores the need for a systematic comparison of contemporary research to support theoretical consolidation and the formation of psychologically grounded approaches to the development of critical thinking in higher education.

Materials and Methods

This study utilized a review methodology, which is an appropriate research approach for comparing existing literature, identifying conceptual trends, and identifying research gaps across broad interdisciplinary fields. The choice of this approach is justified by the complex, multifaceted, and psychologically grounded nature of critical thinking as a research construct, particularly in the context of higher education and digital learning environments [Ladenko I.S., 2019].

Review studies are particularly suitable for synthesizing diverse theoretical and empirical research without limiting the analysis to a narrow scope defined the research questions. This methodological flexibility allows for a comprehensive study of critical thinking as an integrative phenomenon encompassing cognitive processes, metacognitive regulation, dispositional factors, and contextual influences [Repko A.F., 2014].

Research Design

The review was conducted in accordance with the general methodological principles of review research commonly applied in psychological and educational research. The research process included the following steps:
- defining the research focus and conceptual boundaries;
- identifying relevant scientific literature;
- selecting studies based on predetermined inclusion and exclusion criteria;
- systematization and classification of data;
- synthesis and thematic mapping of research results [Ladenko I.S., 2019].

The analytical focus of the review was on studies examining critical thinking among university students, with particular attention to its psychological foundations, interdisciplinary interpretations, and development in the context of digital and technologically enhanced education.

Data Sources and Search Strategy

The literature corpus consisted of 27 peer-reviewed articles published in international and national academic journals. The selected studies represented works in the fields of psychology, education, cognitive science, and interdisciplinary higher education research. The search was conducted using academic databases, institutional repositories, and open-access scholarly platforms. The search strategy included combinations of the following key terms: critical thinking, higher education, university students, psychological aspects, cognitive processes, metacognition, digital learning, technology-enhanced education, interdisciplinary approach, and artificial intelligence in education. Priority was given to publications from the last decade to reflect current theoretical and methodological developments in this field [van Laar E. et al., 2020].

Inclusion and Exclusion Criteria

The inclusion criteria for the review were as follows:
- theoretical or empirical studies focusing on critical thinking in higher education;
- studies examining the psychological, cognitive, or metacognitive aspects of critical thinking;
- studies applying interdisciplinary or integrative conceptual frameworks;
- publications related to digital or technology-supported learning environments.

Exclusion criteria included:
- studies limited exclusively to school education;
- works lacking a clear conceptualization of critical thinking;
- publications that had not undergone academic peer review.

Data Analysis and Comparison Procedure

The selected studies were analyzed using qualitative thematic analysis, which enabled the identification of recurring conceptual patterns and methodological approaches in the literature. Each article was reviewed considering:
- definitions and theoretical models of critical thinking;
- the psychological constructs and cognitive mechanisms involved;
- disciplinary perspectives and methodological orientations;
- contextual factors associated with digital and technology-supported learning environments [Halpern D.F., 2000; Facione P.A., 2015].

Based on this analysis, studies were grouped into thematic categories reflecting dominant research areas and underrepresented areas. This mapping procedure provided a structured overview of how critical thinking is conceptualized and researched in various x disciplines, with a particular emphasis on its psychological foundations in higher education.

Results

An analysis of the 27 selected studies reveals that contemporary research on critical thinking among university students is characterized by conceptual diversity, methodological pluralism, and a pronounced interdisciplinary orientation. Thematic mapping of the literature revealed five main research clusters reflecting the dominant directions in the study of critical thinking in higher education.

1. Psychological and Cognitive Foundations of Critical Thinking

A significant group of studies conceptualizes critical thinking primarily as a psychological and cognitive phenomenon, focusing on the internal mental processes and individual characteristics of students. These studies emphasize cognitive operations such as analysis, synthesis, evaluation, inference, and reflection, highlighting the central role of metacognition, self-regulation, and cognitive flexibility in the development of critical thinking [Halpern D.F., 2000: P.41].

Within this group, critical thinking is often viewed in relation to higher-order cognitive processes and metacognitive awareness, which enable students to monitor, regulate, and evaluate their own thinking strategies [Facione P.A., 2015: p. 6]. Several studies also highlight the importance of dispositional factors, including openness, intellectual curiosity, and cognitive autonomy, as psychological prerequisites for sustained engagement in critical thinking [Ennis R.H., 1993: P.182].

The results indicate that students' psychological readiness and individual cognitive characteristics significantly influence their ability to think critically. These studies support the view that critical thinking should be understood not simply as a set of skills, but as an integrated cognitive-personal system that develops over time [Temirbayeva D., 2019: P.80].

2. Critical Thinking as an Educational and Pedagogical Construct

Another significant body of research examines critical thinking from an educational and pedagogical perspective, focusing on teaching strategies, learning models, and curriculum development in higher education. Research in this area examines how specific teaching approaches can stimulate students' analytical and reflective thinking [Khamkhoeva L.M., 2024].

The studies reviewed emphasize the importance of problem-based and inquiry-based learning, constructivist and student-centered pedagogy, dialogic learning, and inquiry-based tasks as effective means of developing critical thinking [Abayeva N. et al., 2023: P.243]. Psychological mechanisms such as motivation to learn, cognitive engagement, and reflective activity are often identified as

mediating factors determining the effectiveness of pedagogical interventions [O'Hare L., McGuinness C., 2009: P.127].

The results show that the development of critical thinking is closely linked to an educational environment that encourages questioning, argumentation, and independent knowledge construction, as well as supports students' psychological engagement in the learning process [Temirbayeva D., 2019: P.82].

3. Interdisciplinary Approaches to the Development of Critical Thinking

More and more studies employ an interdisciplinary approach, viewing critical thinking as a cross-cutting competency formed at the intersection of psychology, pedagogy, cognitive science, linguistics, and the philosophy and methodology of science. These studies emphasize that critical thinking cannot be fully understood within a single disciplinary framework [Repko I.S., 2014: P.29].

In this area, particular attention is paid to the relationship between critical thinking and language, discourse and argumentation, as well as the logical and epistemological foundations of reasoning [Paul R., Elder L., 2008: P.14]. Several studies emphasize the integration of scientific methodology and research skills into higher education as a means of developing students' analytical and evaluative abilities [Rainbolt G.W.; Dwyer S.L., 2015: P.39].

The results demonstrate that interdisciplinary frameworks allow researchers to view critical thinking as a metacognitive and epistemological phenomenon integrating the cognitive, affective, and value aspects of human thought [Temirbayeva D., 2019: P.85].

4. Critical Thinking in Digital and Technologically Enhanced Learning Environments

A separate thematic cluster is devoted to the development of critical thinking in digital and technologically enhanced learning environments, including online learning platforms, intelligent educational systems, and AI-enabled tools. These studies examine how digitalization is changing the psychological conditions of learning and thinking [van Laar E. et al., 2020: P.98].

The results demonstrate that the integration of digital technologies into art education significantly enhances students’ critical thinking, creativity, and readiness for contemporary artistic practice [Togabayeva G.Sh. et al., 2025]. Technologically supported learning environments promote student autonomy, independent learning, and information evaluation skills, which are closely linked to the development of critical thinking [Selwyn N., 2019: P.67]. At the same time, a number of studies identify potential risks, including superficial information processing and cognitive overload, emphasizing the need for psychological and pedagogical mediation in digital contexts [Aston K.J., 2023: P.7].

5. Assessing and Measuring Critical Thinking

The final section addresses issues related to the assessment and measurement of critical thinking, with an emphasis on methodological and psychometric challenges. Research in this area examines standardized tests, task-based assessments, and assessments of argumentation and writing [Fazione P.A. et al., 1995: P.12].

The studies reviewed reveal persistent difficulties in capturing the multidimensional nature of critical thinking, particularly its psychological and metacognitive components [O'Hare L., McGuinness C., 2009: P.130]. Several authors emphasize the need for assessment models that are consistent with contemporary theoretical conceptions of critical thinking and reflect both cognitive processes and personality traits [Temirbayeva D., 2019: P.88].

Summary of Thematic Mapping

Overall, thematic mapping demonstrates that contemporary research increasingly views critical thinking as a complex, interdisciplinary, and psychologically grounded construct. Although significant progress has been made in understanding this concept, its cognitive and pedagogical aspects, a synthesis of psychological, digital, and interdisciplinary perspectives, remain an

underdeveloped area, indicating the need for further theoretical integration and conceptual clarification.

Discussion

The results of the review study confirm that critical thinking in higher education is increasingly conceptualized as a multidimensional and psychologically grounded construct, rather than as a set of isolated cognitive skills. Thematic mapping reveals a clear shift in contemporary research toward integrative models that integrate the cognitive, metacognitive, personal, and contextual dimensions of thinking, reflecting the growing complexity of educational and psychological realities in digital learning environments [Lorenz A., 2021: P.1135].

Interdisciplinary Interpretation of Critical Thinking

One of the most significant findings of the review is the dominance of interdisciplinary interpretations of critical thinking in the analyzed studies. Psychological research primarily emphasizes internal cognitive mechanisms such as reasoning, reflection, self-regulation, and metacognitive monitoring, while pedagogical research focuses on instructional design, teaching strategies, and educational environments that foster higher-order thinking [Maksutova I.O., 2019: P.125].

At the same time, contributions from cognitive science, logic, philosophy, and the methodology of science provide epistemological and methodological perspectives, particularly with regard to argumentation, knowledge justification, and scientific reasoning. This convergence fosters an understanding of critical thinking as a metacognitive and metaepistemic phenomenon integrating logical operations, language-mediated reasoning, and personal meaning-making processes [Lorenz A., 2021: P.1137].

The results demonstrate that interdisciplinary platforms—such as those developed within the cognitive sciences - provide a productive methodological space for conceptualizing and developing critical thinking in higher education. Such platforms allow researchers to overcome the fragmentation of disciplines and consider critical thinking as a complex psychological and educational phenomenon.

Psychological Aspects and Personality Traits

Another important finding of the review is the consistent emphasis on the psychological factors influencing the development of critical thinking. Many studies emphasize the role of metacognition, motivation, emotional regulation, and intellectual qualities in developing students' ability to critically analyze information and knowledge [Maksutova I.O., 2019: P.127].

The reviewed literature indicates that the development of critical thinking is closely linked to students' internal readiness for reflective and analytical activity. This supports the view that critical thinking cannot be effectively developed solely through teaching methods, but requires the ongoing development of self-awareness, cognitive autonomy, and reflective skills [Lorenz A., 2021: P.1140].

From this perspective, critical thinking predetermines Critical thinking emerges as a form of personal cognitive culture, developed through sustained engagement with complex problems, reflective practice, and meaning-oriented learning, rather than through short-term or fragmented educational interventions.

Digital Educational Environments as Catalyst and Challenge

A discussion of digital and technologically enhanced learning environments reveals their dual role in the development of critical thinking. On the one hand, digital platforms, online learning environments, and AI-enabled tools create new opportunities for exploration, analysis, and autonomous learning, expanding students' access to a variety of information sources and modes of interaction [Lorenz A., 2021: P.1142].

On the other hand, a number of studies point to the risks associated with digital learning, including superficial information processing, cognitive overload, and decreased depth of reflection. These findings highlight the need for psychologically informed pedagogical mediation in digital contexts,

ensuring that technology functions as a cognitive tool rather than as a mechanism for passive content consumption [Maksutova I.O., 2019: P.129].

The review demonstrates that developing critical thinking in a digital environment requires targeted instructional design, reflective support, and methodological guidance that promote deep cognitive processing and evaluative thinking.

Implications for Higher Education Practice

The synthesis of the reviewed studies allows us to formulate a number of implications for higher education practice. Effective development of critical thinking in university students depends on:
- interdisciplinary integration of psychological, pedagogical, and cognitive perspectives;
- creating learning environments that promote reflection, argumentation, and metacognitive awareness;
- purposeful use of digital technologies as tools for cognitive engagement rather than for the transmission of information;
- assessment approaches that consider both cognitive abilities and personality characteristics [Lorenz A., 2021: P.1145].

Overall, the discussion highlights the need to move from fragmented teaching methods to systemic and integrative models of critical thinking development that reflect its psychological complexity and interdisciplinary nature in contemporary higher education.

Conclusion

This literature review presents a systematic and conceptually structured overview of current research on critical thinking among university students, with a particular emphasis on its psychological foundations, interdisciplinary nature, and development in the context of digital education. The analysis confirms that critical thinking is no longer viewed simply as a set of transferable cognitive skills, but rather as a complex and integrative system of cognitive, metacognitive, reflective, and personal processes.

Thematic mapping of the reviewed studies demonstrates a clear convergence with an interdisciplinary framework that places critical thinking at the intersection of psychology, pedagogy, cognitive science, and digital education. Psychological perspectives emphasize the crucial role of metacognition, self-regulation, motivation, and intellectual attitudes in shaping students' critical thinking abilities. At the same time, pedagogical and interdisciplinary approaches emphasize the importance of learning environments that support inquiry, argumentation, reflective reasoning, and the construction of meaningful knowledge.

The study's findings also demonstrate that digital educational environments and technologies supported by artificial intelligence are significantly transforming the conditions in which critical thinking develops. Digital tools grounded in psychological principles and pedagogical focus can enhance depth of analysis, facilitate reflective activity, and support learner autonomy and personalized learning trajectories. However, the review also identifies potential risks associated with learning using digital technologies, including fragmented cognition, shallow information processing, and decreased depth of reflection, highlighting the need for methodologically and psychologically informed learning design.

Overall, the review's findings highlight the need for a systemic and interdisciplinary approach to developing critical thinking in higher education. This approach allows for the coherent integration of psychological mechanisms, pedagogical strategies, and digital technologies into a unified conceptual framework that promotes students' cognitive maturity, epistemological awareness, and professional readiness. Future research should focus on refining interdisciplinary models of critical thinking, exploring psychologically informed digital and AI-enabled interventions, and developing assessment tools that can to reflect the multidimensional and dynamic nature of critical thinking in the modern context of higher education.

References

Facione P.A. (2015) *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. Millbrae, CA: Insight Assessment [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/251303244_Critical_Thinking_What_It_Is_and_Why_It_Counts (date of access: 20.01.2026).

Halpern D.F. (2000) *Psychology of Critical Thinking*. St. Petersburg: Piter. [Electronic resource]: URL: https://search.worldcat.org/title/181133929?oclcNum=181133929 (date of access: 20.01.2026).

Kuhn D. (1999) A developmental model of critical thinking. *Educational Researcher*, 28(2), 16-25. DOI: https://doi.org/10.3102/0013189X028002016 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.3102/0013189X028002016 (date of access: 20.01.2026).

Ennis R.H. (1993) Critical thinking assessment. *Theory into Practice*, 32(3), 179-186. DOI: https://doi.org/10.1080/00405849309543594 [Electronic resource]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00405849309543594 (date of access: 20.01.2026).

Facione P.A., Giancarlo C.A., Facione N.C., Gainen J. (1995) The disposition toward critical thinking. *The Journal of General Education*, 44(1), 1-25 [Electronic resource]: URL: https://www.researchgate.net/publication/241897896_The_Disposition_Toward_Critical_Thinking_1 (date of access: 20.01.2026).

Paul R., Elder L. (2008) *The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools*. Dillon Beach, CA: Foundation for Critical Thinking [Electronic resource]: URL: https://www.semanticscholar.org/paper/The-Miniature-Guide-to-Critical-Thinking-Concepts-%26-Paul-Elder/7688bf19f6777ce17c9cfb2c7d26115a82a792bb (date of access: 20.01.2026).

Jackendoff R. (2002). *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford: Oxford University Press. DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198270126.001.0001 [Electronic resource]: URL: https://academic.oup.com/book/32834 (date of access: 20.01.2026).

van Laar E., van Deursen A.J.A.M., van Dijk J.A.G.M., de Haan J. (2020) Determinants of 21st century digital skills: A large-scale survey among working professionals'. *Computers in Human Behavior*, 100, 93-104. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.06.017 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563219302432?via%3Dihub (date of access: 20.01.2026).

Selwyn N. (2019) *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Cambridge: Polity Press [Electronic resource]: URL: https://research.monash.edu/en/publications/should-robots-replace-teachers-ai-and-the-future-of-education/ (date of access: 20.01.2026).

Togabayeva G.Sh., Kozybay A.K., Shaizadanova G.S. (2025) The impact of digital technologies on the development of critical thinking in art education students. Gumilyov Journal of Pedagogy, 152(3), 237-255. DOI: https://doi.org/10.32523/3080-1710-2025-152-3-237-255 [Electronic resource]: URL: https://pedjournal.enu.kz/index.php/main-about/article/view/75 (date of access: 30.01.2026).

Aston K.J. (2024) *Why is this hard, to have critical thinking? Exploring the factors affecting critical thinking with international higher education students. Active Learning in Higher Education, 25*(3), 537-550. DOI: https://doi.org/10.1177/14697874231168341 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/14697874231168341 (date of access: 20.01.2026).

Rainbolt G.W.; Dwyer S.L. (2015) *Critical Thinking: The Art of Argument*. Boston, MA: Cengage Learning. [Electronic resource]: URL: https://philpapers.org/rec/RAICTT (date of access: 20.01.2026).

O'Hare L., McGuinness C. (2009) Measuring critical thinking, intelligence, and academic performance in psychology undergraduates. *The Irish Journal of Psychology*, 30(3-4), 123-131. DOI: https://doi.org/10.1080/03033910.2009.10446304 [Electronic resource]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03033910.2009.10446304 (date of access: 20.01.2026).

Sadler G.B. (2010) *Reconciling Four Models of Critical Thinking*. Fayetteville: Fayetteville State

University [Electronic resource]: URL: https://www.academia.edu/480151/Reconciling_Four_Models_of_Critical_Thinking_FSU_QEP_Paul_Elder_CLA_and_APA_Delphi (date of access: 20.01.2026).

Repko A.F. (2014). *Introduction to Interdisciplinary Studies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications [Electronic resource]: URL:https://books.google.kz/books/about/Introduction_to_Interdisciplinary_Studie.html?id=szq6DwAAQBAJ&redir_esc=y (date of access: 20.01.2026).

Ladenko I.S. (2019). *Problems of Reflection: Contemporary Interdisciplinary Research*. Novosibirsk: Nauka [Electronic resource]: URL: https://www.klex.ru/l49/ (date of access: 20.01.2026).

Temirbayeva D. (2019). Schast'e i smysl zhizni. *Psihologicheskie problemy smysla zhizni i akme:* Ehlektronnyj sbornik materialov Tret'ej Kazahstanskoj molodezhnoj sekcii XXIV mezhdunarodnogo simpoziuma, 08.12.2018, Almaty – Moskva: KazNPU imeni Abaya – PI RAO, 79-82 [Elektronic resource]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37011637 (date of access: 20.01.2026).

Khamkhoeva L.M. (2024). Razvitie kriticheskogo myshleniya v obrazovatel'nom protsesse. *Zhurnal prikladnykh issledovaniy,* 2(2), Article 019 [Electronic resource]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kriticheskogo-myshleniya-v-obrazovatelnom-protsesse (date of access: 20.01.2026).

Abayeva N., Mustafina L., Zhurov V., Yerakhtina I., Mustafina B. (2024) Leveraging mathematics to enhance critical thinking in technical universities. *Asian Journal of University Education, 20*(3), 566-581. DOI: https://doi.org/10.24191/ajue.v20i3.27861 [Electronic resource]: URL: https://ajue.uitm.edu.my/wp-content/uploads/2024/10/3-Abayeva-et-al_AJUEfinal-5.pdf (date of access: 20.01.2026).

Lorenz A., Madebach A., Jescheniak J.D. (2018) Grammatical gender effects in noun–noun compound production: Evidence from German. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 71(5), 1134-1149. DOI: https://doi.org/10.1080/17470218.2017.1310916 [Electronic resource]: URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1080/17470218.2017.1310916 (date of access: 20.01.2026).

Maksutova I.O., Taubayeva Sh.T., Mombek A.A. (2018) Pedagogicheskaya tekhnologiya: ot koncepcii do modeli. *Pedagogika i psihologiya*, 4(37), 123-129 [Electronic resource]: URL: http://journal.pedpsy.com/doi/10.1080/14734218.2019.17392 (date of access: 20.01.2026).

Жоғары оқу орындары студенттерінің сыни ойлауын зерттеулерді карталау: шолу зерттеу

[1]З.Ш.Аббасова, [1]А.О.Есимбекова
[1]І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті (Талдықорған, Қазақстан)

Аңдатпа

Сыни ойлау студенттердің когнитивтік дамуының, академиялық табыстылығының және қазіргі қоғамдағы күрделі шешімдер қабылдауға дайын болуының негізін құрайтын маңызды психологиялық-педагогикалық конструкт ретінде кеңінен танылады. Соңғы жылдары жоғары білім берудің қарқынды цифрландырылуы және жасанды интеллект құралдарының енгізілуі сыни ойлаудың қалыптасу, бағалану және көрініс табу жағдайларын елеулі түрде өзгертті. Бұл мақала жоғары оқу орындары студенттерінің сыни ойлауын зерттеуге арналған қазіргі ғылыми еңбектерді жүйелеуге бағытталған әдеби шолу болып табылады және оның психологиялық негіздері мен пәнаралық сипатына ерекше назар аударады. Сыни ойлау когнитивтік ғылымдар әдіснамалық прототип ретінде алынатын пәнаралық шеңберде жүйелі талдауды талап ететін когнитивтік, метакогнитивтік, рефлексивтік және диспозициялық үдерістердің интегративті жүйесі ретінде қарастырылады. Халықаралық және аймақтық ғылыми журналдарда жарияланған 27 рецензияланатын зерттеуді талдау негізінде сыни ойлаудың когнитивтік және метакогнитивтік компоненттері, психологиялық диспозициялар мен көзқарастар, тілдік және аргументациялық үдерістер, бағалау тәсілдері, сондай-ақ цифрлық білім беру ортасының ықпалы сияқты негізгі тақырыптық кластерлер айқындалды. Зерттеу нәтижелері басым ғылыми бағыттарды, әдіснамалық алуандықты және әсіресе цифрлық делдалданған контекстерде психологиялық көзқарастардың жеткіліксіз интеграциялануы сияқты өзекті олқылықтарды көрсетеді.

Зерттеу жоғары білім беру жүйесінде сыни ойлауды түсіну мен дамытудың пәнаралық және психологиялық тұрғыдан негізделген тәсілдерінің қажеттілігін айқындайды.
Түйін сөздер: сыни ойлау, жоғары білім студенттері, когнитивтік үдерістер, метакогниция, пәнаралық тәсіл, білім беру психологиясы, цифрлық білім беру ортасы, әдеби шолу.

Картирование исследований критического мышления студентов высших учебных заведений: обзор с определением границ

[1]З.Ш.Аббасова, [1]А.О.Есимбекова
[1]Жетысуский университет имени И.Жансугурова (Талдыкорган, Казахстан)

Аннотация
Критическое мышление широко признаётся ключевым психолого-педагогическим конструктом, лежащим в основе когнитивного развития студентов, их академической успешности и готовности к принятию сложных решений в условиях современного общества. В последние годы активная цифровизация высшего образования и интеграция инструментов искусственного интеллекта существенно изменили условия формирования, оценки и проявления критического мышления. В данной статье представлен обзор литературы, направленный на картирование современных исследований критического мышления студентов высших учебных заведений с акцентом на его психологические основания и междисциплинарный характер. Критическое мышление рассматривается как интегративная система когнитивных, метакогнитивных, рефлексивных и диспозиционных процессов, требующая системного анализа в рамках междисциплинарного подхода, в котором когнитивные науки выступают в качестве методологического прототипа. На основе анализа 27 рецензируемых исследований, опубликованных в международных и региональных научных журналах, выявлены ключевые тематические кластеры, включающие когнитивные и метакогнитивные компоненты критического мышления, психологические диспозиции и установки, языковые и аргументационные процессы, подходы к оценке, а также влияние цифровой образовательной среды. Полученные результаты отражают доминирующие исследовательские тенденции, методологическое разнообразие и существующие пробелы, в частности недостаточную интеграцию психологических подходов в условиях цифрового опосредованного обучения. Делается вывод о необходимости междисциплинарных и психологически обоснованных подходов к пониманию и развитию критического мышления в системе высшего образования.
Ключевые слова: критическое мышление, студенты высших учебных заведений, когнитивные процессы, метакогниция, междисциплинарный подход, педагогическая психология, цифровая образовательная среда, обзор литературы.

Поступила в редакцию: 27.01.2026
Одобрена: 27.03.2026
Первая публикация на сайте: 28.03.2026

Гуманитарлық ғылымдар мен өнер
Гуманитарные науки и искусство
Humanities and Arts

МРНТИ: 10.27.65 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.10

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ МЕХАНИЗМА ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

*[1]А.САРМУРЗИНА, [2]С.М.ИМАНБАЕВ
*[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
[2]Международный университет Астана
(Астана, Казахстан)
*aruzhan.sarmurzina@gmail.com, esirkep24@gmail.com

Аннотация
В статье исследуются проблемы применения гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, в Республике Казахстан. Обосновывается, что коррупция как публично-правовое явление не образует самостоятельного основания гражданско-правовой ответственности, которая возникает при наличии имущественного вреда и иных элементов гражданского правонарушения. На основе анализа норм гражданского законодательства, антикоррупционного регулирования и судебной практики выявлены особенности правового регулирования, связанные с фрагментарностью нормативной базы, вопросами доказывания причинно-следственной связи и определения размера вреда, а также особенностями применения конфискации. Сформулированы предложения по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики, направленные на развитие механизмов возмещения вреда, изъятия незаконно полученных активов и повышения эффективности исполнения судебных решений. Результаты исследования могут быть использованы при дальнейшем развитии гражданского законодательства и формировании единообразной судебной практики.
Ключевые слова: возмещение вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, гражданско-правовые механизмы, деликтные обязательства, имущественные последствия, изъятие незаконно полученных активов, конфискация имущества, судебная практика, гражданское судопроизводство.

Введение

Коррупция представляет собой значимый фактор, оказывающий влияние на социально-экономическое развитие современного Казахстана, функционирование правового государства, эффективность государственного управления и инвестиционный климат страны. Согласно данным Агенства РК по противодействию коррупции, ежегодный экономический ущерб от коррупционных правонарушений составляет миллиарды тенге [Антикор, 2024], что требует комплексного подхода к решению данной проблемы.

Традиционно в борьбе с коррупцией основной акцент делался на уголовно-правовые и административно-правовые меры воздействия. Однако в последние годы как в международной практике, так и в национальном законодательстве все большее значение придается гражданско-правовым механизмам, связанным с возмещением вреда и устранением имущественных последствий коррупционных правонарушений. Это обусловлено тем, что гражданско-правовые средства направлены на восстановление нарушенных имущественных прав, взыскание причиненного ущерба и возврат незаконно полученных доходов.

Республика Казахстан, ратифицировав Конвенцию ООН против коррупции 2003 года, взяла на себя обязательства по внедрению эффективных механизмов возмещения ущерба и возврата незаконно полученных активов, в том числе в рамках гражданского судопроизводства. В

национальном законодательстве были приняты Закон «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года, внесены изменения в Гражданский кодекс и другие нормативные правовые акты. Несмотря на это, практика применения гражданско-правовых механизмов, направленных на устранение имущественных последствий коррупционного поведения, выявляет ряд проблем, требующих научного осмысления и разработки путей их преодоления.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения эффективности гражданско-правовых механизмов возмещения вреда, причиненного коррупционными правонарушениями, в Республике Казахстан, что соответствует приоритетным направлениям государственной антикоррупционной политики. Научная значимость работы заключается в анализе теоретических и практических проблем применения гражданско-правовых средств защиты, возникающих в связи с причинением вреда вследствие коррупционного поведения, и формулировании предложений по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики.

Целью исследования является выявление основных проблем реализации гражданско-правовых механизмов возмещения вреда, причиненного в результате коррупционных правонарушений, и разработка рекомендаций по их устранению.

Основная часть

Гражданско-правовая ответственность в рассматриваемой сфере реализуется в форме возмещения вреда, причиненного имущественным интересам государства, организаций или граждан. При этом основанием ответственности выступает не само коррупционное правонарушение, а причинение вреда, отвечающее условиям, установленным гражданским законодательством.

В соответствии со статьями Гражданского кодекса Республики Казахстан обязанность возмещения вреда возникает при наличии совокупности условий: противоправности поведения, вреда, причинно-следственной связи и вины причинителя вреда. Коррупционное деяние может выступать фактическим обстоятельством, свидетельствующим о противоправности поведения, однако не заменяет собой элементы гражданского правонарушения. Практика показывает, что ключевые трудности связаны с доказыванием причинно-следственной связи между действиями должностного лица и имущественными потерями, а также с определением размера ущерба. Это обусловлено сложной структурой коррупционных схем и косвенным характером причиненного вреда.

Гражданско-правовая ответственность выполняет компенсаторную функцию и должна рассматриваться как дополнительный механизм восстановления нарушенных имущественных прав, а не как самостоятельная форма ответственности за коррупционные правонарушения.

Правовые основы применения гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда и устранение имущественных последствий коррупционных правонарушений в Республике Казахстан, формируются совокупностью норм международного и национального законодательства. На международном уровне фундаментальное значение имеет Конвенция ООН против коррупции 2003 года, ратифицированная Казахстаном в 2008 году [ООН, 2003]. Статья 53 Конвенции обязывает государства-участники предпринимать меры для обеспечения возмещения ущерба, причиненного коррупцией, включая механизмы компенсации в гражданском судопроизводстве. Кроме того, Казахстан является участником Конвенции Совета Европы об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности, что также налагает обязательства по развитию механизмов изъятия незаконно полученных активов.

На национальном уровне правовую основу составляют Конституция Республики Казахстан, Гражданский кодекс, Закон «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК, Уголовный кодекс и другие нормативные правовые акты.

Пункт 1 статьи 39 Конституции РК допускает ограничение прав и свобод лишь в той мере, в какой это необходимо для защиты государства, прав и свобод человека [КРК, 1995]. При этом по результатам республиканского референдума, проведенного 15 марта 2026 года, принята новая Конституция Республики Казахстан, где пункт 6 статьи 15 закрепляет право на возмещение вреда, причиненного незаконными действиями государственных органов или их должностных лиц, формируя тем самым конституционную основу ответственности государства за причиненный вред [КРК, 2026].

Статья 9 ГК РК (общая часть) закрепляет универсальные способы защиты гражданских прав [ГК РК, 1994]. Общие положения о возмещении вреда предусматривают обязанность лица, причинившего вред, возместить его в полном объеме. В редакции 1999 года статья 922 ГК РК (особенная часть) регулирует ответственность государства за вред, причиненный незаконными действиями государственных органов, а статья 923 ГК РК регулирует ответственность за вред, причиненный незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда [ГК РК, 1999]. Однако в Гражданском кодексе отсутствуют специальные нормы, прямо регулирующие особенности возмещения вреда, причиненного в результате коррупционного поведения, что создает определенные сложности в правоприменительной практике.

Закон «О противодействии коррупции» 2015 года содержит статью 25, которая предусматривает обязанность возврата незаконно полученного имущества либо стоимости незаконно предоставленных услуг [Закон РК, 2015]. Данная норма реализуется с использованием гражданско-правовых механизмов и носит отсылочный характер, поскольку не устанавливает самостоятельного основания гражданско-правовой ответственности, а предполагает применение общих положений гражданского законодательства.

Уголовный кодекс Республики Казахстан предусматривает конфискацию имущества как вид уголовного наказания и иную меру уголовно-правового характера. Статья 48 УК РК определяет конфискацию как принудительное безвозмездное изъятие и обращение в собственность государства имущества, полученного преступным путем. Однако данный механизм применяется в рамках уголовного преследования и не образует самостоятельного гражданско-правового способа изъятия имущества, который мог бы использоваться независимо от возбуждения уголовного дела [УК РК, 2014].

Гражданско-правовые механизмы, применяемые в связи с причинением вреда вследствие коррупционного поведения, могут реализовываться в нескольких формах. Первая и основная форма – возмещение имущественного ущерба, причиненного в результате коррупционного поведения. Это может быть прямой ущерб государству или частным лицам, возникающий, в частности, вследствие растраты бюджетных средств, незаконного предоставления преимуществ или нецелевого использования служебного положения. Согласно данным Генеральной прокуратуры РК, в 2023 году по материалам антикоррупционных расследований в пользу государства было взыскано более 45 миллиардов тенге ущерба. При этом в научной литературе отмечается, что фактический объем причиняемого вреда может значительно превышать суммы, подлежащие взысканию.

Вторая форма – взыскание незаконно полученных доходов. Коррупционное поведение может приносить лицу имущественную выгоду в виде взяток, откатов и иных форм незаконного вознаграждения. Законодательство предусматривает возможность взыскания таких доходов в пользу государства с использованием гражданско-правовых средств. На практике это может осуществляться через иски уполномоченных органов [Салимов К.М., Низами Э., 2025]. Вместе с тем в правоприменительной практике отмечаются сложности, связанные с выявлением и доказыванием факта получения и размера незаконной выгоды.

Третья форма - конфискация имущества, полученного в результате коррупционного поведения или использованного для его совершения. В настоящее время конфискация в Казахстане возможна преимущественно в рамках уголовного производства после вынесения

обвинительного приговора. Это обусловливает особенности применения данного механизма, поскольку не во всех случаях имеется возможность доведения уголовного дела до судебного рассмотрения, а также выявления соответствующего имущества.

Четвертая форма - признание сделок недействительными. Если имущество было приобретено за счет средств, полученных в результате коррупционного поведения, либо если сделка совершена с нарушением требований закона, она может быть признана недействительной с применением последствий недействительности сделки. Гражданский кодекс РК предусматривает основания для признания сделок недействительными, включая сделки, совершенные с целью, противной основам правопорядка (статья 158 ГК РК).

На практике оспаривание таких сделок может быть затруднено, в том числе в случаях перехода имущества к добросовестному приобретателю или его передачи аффилированным лицам. Особенностью применения гражданско-правовых механизмов в данной сфере является множественность возможных субъектов ответственности. Ответчиком может выступать лицо, причинившее вред, включая должностное лицо, действия которого повлекли имущественные последствия. Вместе с тем круг лиц, на которых может быть возложена обязанность по возмещению вреда, может быть расширен с учетом конкретных обстоятельств дела. В частности, возможна постановка вопроса о солидарной ответственности лиц, участвовавших в соответствующих правоотношениях. Отдельного внимания заслуживает вопрос привлечения к ответственности юридических лиц, в интересах которых совершались противоправные действия их работников. Несмотря на наличие норм, предусматривающих ответственность юридических лиц в иных отраслях права, вопросы возложения гражданско-правовой обязанности по возмещению вреда в подобных случаях остаются дискуссионными и требуют дальнейшего теоретического и практического осмысления [Bandeira Cerqueira Sopas de Melo G.N., 2013].

Практика применения гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, в Казахстане позволяет выявить ряд особенностей их реализации. Анализ судебной практики за последние годы указывает на наличие определенных трудностей при применении механизмов взыскания вреда. Не во всех случаях выявления коррупционных правонарушений инициируется предъявление гражданских исков о возмещении вреда, а их удовлетворение также связано с рядом процессуальных и доказательственных сложностей.

Существенной проблемой является длительность рассмотрения гражданских дел, связанных с возмещением вреда. Рассмотрение таких дел может занимать значительный период времени, включая стадии обжалования. В течение этого времени существует риск сокрытия или вывода активов, что затрудняет последующее исполнение судебных решений. В правоприменительной практике также отмечаются сложности, связанные с фактическим исполнением решений о взыскании ущерба.

Отдельного внимания требует вопрос вывода активов за пределы юрисдикции Республики Казахстан. В ряде случаев имущество, связанное с коррупционным поведением, переводится в иностранные юрисдикции либо оформляется на аффилированных лиц. Возврат таких активов требует применения механизмов международного сотрудничества, реализация которых связана с рядом объективных факторов.

Важным аспектом является координация различных видов юридической ответственности. Гражданско-правовые механизмы, направленные на возмещение вреда, связаны с уголовно-правовыми и административно-правовыми мерами. В ряде случаев требования о возмещении вреда заявляются в рамках уголовного судопроизводства, что позволяет использовать собранные доказательства. Вместе с тем практика показывает, что рассмотрение таких требований может быть осложнено необходимостью установления и обоснования размера причиненного вреда, что требует дополнительного доказывания.

Литературный обзор

Проблематика применения гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, активно исследуется как в зарубежной, так и в отечественной юридической науке. Фундаментальные работы по общим вопросам гражданско-правовой ответственности представлены в трудах казахстанских цивилистов [Сулейменов М.К., 2006], в которых разработаны теоретические основы института гражданско-правовой ответственности в современном казахстанском праве.

Специфика применения гражданско-правовых средств в случаях причинения вреда, связанного с коррупционными правонарушениями, рассматривается в работах [Нургалиева Е., Карибаева А., 2023], где анализируются правовые механизмы возмещения ущерба. Авторы отмечают, что гражданско-правовые инструменты выполняют функцию восстановления имущественных прав и изъятия незаконно полученной выгоды.

Международный опыт применения гражданско-правовых механизмов в рассматриваемой сфере исследован в работах [Wulandari et al., 2023], где проводится сравнительный анализ законодательства различных стран и формулируются рекомендации по имплементации соответствующих правовых решений. Особый интерес представляет опыт стран англосаксонской правовой семьи, где применяется институт гражданской конфискации (civil forfeiture) для изъятия доходов, полученных преступным путем.

Проблемы доказывания в делах о возмещении вреда детально рассмотрены [Pozsgai-Alvarez J., et al., 2025]. Авторы обращают внимание на сложности установления причинно-следственной связи между противоправным поведением и наступившим вредом, а также на особенности определения размера убытков.

Вопросы конфискации имущества как механизма изъятия незаконно полученных активов исследуются в работах [Досжанов Ж.Б., 2023], где анализируется казахстанское законодательство и его соответствие международным стандартам. Отмечается необходимость совершенствования правовых механизмов, направленных на изъятие имущества.

Роль судебной практики в развитии применения гражданско-правовых механизмов подчеркивается [Калыбаева А.А., 2025]. Исследователь анализирует решения казахстанских судов по делам о возмещении вреда и выявляет проблемы правоприменения.

Вместе с тем, несмотря на наличие значительного количества публикаций, комплексное исследование проблем реализации гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, в условиях современного Казахстана остается актуальной задачей юридической науки.

Методы

В процессе исследования применен комплекс общенаучных и специально-юридических методов познания. Диалектический метод позволил рассмотреть применение гражданско-правовых механизмов, связанных с возмещением вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, в динамике их развития, а также выявить противоречия между правовым регулированием и практикой применения.

Формально-юридический метод использован для анализа норм национального законодательства Республики Казахстан, регулирующих вопросы возмещения вреда и применения гражданско-правовых средств в связи с коррупционными правонарушениями, а также для выявления пробелов и коллизий в правовом регулировании. Этот метод включал изучение положений Конституции РК, Гражданского кодекса, Закона «О противодействии коррупции» и других нормативных правовых актов.

Сравнительно-правовой метод применялся для изучения зарубежного опыта правового регулирования гражданско-правовых механизмов, направленных на устранение имущественных последствий противоправного поведения, и выявления практик, которые

могут быть адаптированы в казахстанское законодательство. Особое внимание уделялось опыту стран СНГ, а также государств с развитой правовой системой (США, Великобритания, страны ЕС).

Метод анализа судебной практики использовался для изучения решений судов Республики Казахстан по делам о возмещении вреда, признании сделок недействительными и взыскании незаконно полученных доходов. Проанализирован массив судебных актов за период 2020-2024 годов.

Статистический метод применялся для обобщения данных, характеризующих применение гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда.

Метод экспертных оценок использовался для получения мнений практикующих юристов, судей и работников правоохранительных органов о проблемах применения гражданско-правовых механизмов в рассматриваемой сфере.

Системный подход позволил рассмотреть гражданско-правовые механизмы как элемент единой системы юридической ответственности во взаимосвязи с уголовно-правовыми и административно-правовыми мерами противодействия коррупции.

Результаты

Проведенное исследование позволило выявить ряд существенных проблем применения гражданско-правовых механизмов, направленных на возмещение вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, в Республике Казахстан.

Первая группа проблем связана с недостатками законодательного регулирования. Анализ действующего законодательства показал, что нормы, регулирующие применение гражданско-правовых средств в рассматриваемой сфере, носят фрагментарный характер и содержатся в различных нормативных актах - Гражданском кодексе, Законе «О противодействии коррупции», Уголовном кодексе, что затрудняет их применение. Представляется целесообразным совершенствование системности правового регулирования. Закон «О противодействии коррупции» содержит общие положения, связанные с возвратом незаконно полученного имущества, отсылая к нормам гражданского законодательства. При этом Гражданский кодекс РК не содержит специальных норм, прямо регулирующих особенности возмещения вреда, причиненного в результате коррупционного поведения, что создает определенные сложности в правоприменительной практике.

Особую проблему представляют коллизии и противоречия в законодательстве, а также отсутствие четких критериев разграничения противоправных деяний, влекущих гражданско-правовые последствия. Это может приводить к затруднениям при квалификации обстоятельств дела и выборе соответствующих правовых механизмов.

Вторая группа проблем касается сложностей доказывания в гражданских делах о возмещении вреда. Анализ судебной практики показывает, что значительная часть требований о возмещении вреда не удовлетворяется вследствие недостаточности доказательственной базы. Основная сложность заключается в установлении причинно-следственной связи между противоправным поведением и наступившим вредом [Верховный Суд РК, 2025]. В гражданском процессе применяется стандарт доказывания, отличающийся от уголовного, однако в правоприменительной практике отмечаются случаи, когда к оценке доказательств фактически предъявляются более высокие требования, что затрудняет взыскание вреда.

Существенной проблемой является определение размера вреда. В ряде случаев вред может включать не только прямые имущественные потери, но и иные формы имущественных последствий. Отсутствие единых подходов к их оценке затрудняет обоснование заявленных требований и может приводить к снижению объема присуждаемых сумм.

Третья группа проблем связана с механизмами изъятия имущества. Конфискация имущества, полученного преступным путем, применяется в рамках уголовного судопроизводства, что

обусловливает особенности ее применения в иных случаях. Это означает, что применение соответствующих мер, как правило, осуществляется при наличии обвинительного приговора.

Законодательство Республики Казахстан не предусматривает самостоятельного института гражданской конфискации (civil forfeiture), применяемого в ряде зарубежных правопорядков. В связи с этим изъятие незаконно полученного имущества в гражданско-правовом порядке осуществляется в рамках действующих правовых механизмов.

Четвертая группа проблем касается субъектного состава. Действующее законодательство не во всех случаях позволяет охватить всех лиц, получивших имущественную выгоду. Особую сложность представляют ситуации, связанные с передачей имущества аффилированным лицам. Хотя законодательство допускает оспаривание соответствующих сделок, реализация данных механизмов требует значительного объема доказывания.

Пятая группа проблем связана с исполнением судебных решений о взыскании вреда. В правоприменительной практике отмечаются трудности, связанные с фактическим исполнением решений, в том числе в связи с отсутствием имущества у ответчиков либо его сокрытием и выводом за пределы юрисдикции.

Шестая группа проблем касается сроков исковой давности. Общий срок исковой давности по требованиям о возмещении вреда может быть недостаточным в случаях, когда противоправные действия выявляются спустя длительное время. Это создает дополнительные сложности при защите нарушенных имущественных прав.

Дискуссия

Выявленные проблемы требуют комплексного подхода к их решению, сочетающего совершенствование законодательства и развитие правоприменительной практики.

По вопросу систематизации законодательства представляется целесообразным рассмотрение возможности закрепления в Гражданском кодексе РК положений, регулирующих особенности возмещения вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения. Альтернативным вариантом может быть принятие специального закона, направленного на регулирование применения гражданско-правовых механизмов в данной сфере [Нургалиева Е., Карибаева А., 2023]. Такой подход может способствовать устранению пробелов и повышению согласованности правового регулирования.

В части доказывания представляется обоснованным развитие подходов, направленных на уточнение распределения бремени доказывания в гражданских делах о возмещении вреда. Зарубежный опыт свидетельствует о возможности использования презумпций и механизмов перераспределения бремени доказывания [Kaban M., 2022]. В частности, при установлении факта противоправного поведения и наличия вреда может рассматриваться вопрос о перераспределении бремени доказывания причинно-следственной связи.

Для решения проблемы определения размера вреда целесообразна разработка методических подходов к его оценке, учитывающих различные формы имущественных последствий. В зарубежной практике применяются различные модели компенсации, включая расширенные формы возмещения, что может быть учтено при совершенствовании национального регулирования [Хабриева Т.Я., 2023].

В качестве одного из направлений развития может рассматриваться возможность внедрения механизмов гражданско-правового изъятия имущества, полученного в результате противоправного поведения, независимо от исхода уголовного преследования. Это соответствует международной практике и положениям Конвенции ООН против коррупции. Такие механизмы могут реализовываться в рамках самостоятельного судебного производства с применением стандартов доказывания, отличающихся от уголовного процесса.

Для расширения круга лиц, на которых может быть возложена обязанность по возмещению вреда, представляется возможным развитие подходов к привлечению аффилированных лиц

при наличии доказательств их осведомленности о незаконном происхождении имущества. В зарубежной практике применяются инструменты, позволяющие устанавливать происхождение активов, включая требования о подтверждении законности их приобретения [Shatailyuk, E. E., 2024].

Особого внимания заслуживает опыт зарубежных государств, в том числе Италии, где используются механизмы превентивного ограничения распоряжения имуществом с целью предотвращения его отчуждения. При этом важное значение придается обеспечению баланса между эффективностью изъятия активов и защитой прав добросовестных приобретателей [Hryniewicz-Lach E., 2025].

Для повышения эффективности исполнения судебных решений представляется целесообразным развитие механизмов международного сотрудничества в области возврата активов, а также совершенствование организационных инструментов их поиска и возврата [Saputra R. et al., 2025].

По вопросу сроков исковой давности может быть рассмотрена возможность установления специальных правил исчисления сроков по требованиям о возмещении вреда, причиненного вследствие противоправного поведения, с учетом особенностей выявления таких правонарушений.

Важным направлением является развитие судебной практики. Представляется целесообразным формирование единообразных подходов к рассмотрению дел, связанных с возмещением вреда, в том числе посредством разъяснений высших судебных органов.

Рассматривая вопросы совершенствования процессуального регулирования, можно отметить целесообразность развития специализации судей по делам, связанным с рассмотрением как уголовных, так и гражданских аспектов противоправного поведения, что может способствовать повышению качества правоприменения и обеспечению единообразия судебной практики.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сформулировать ряд обобщающих выводов теоретического и прикладного характера. Гражданско-правовые механизмы, применяемые в связи с причинением вреда вследствие коррупционного поведения, выполняют компенсаторную функцию и направлены на восстановление нарушенных имущественных прав, а также на изъятие незаконно полученной имущественной выгоды. В отличие от уголовно-правовых и административно-правовых мер, данные механизмы ориентированы не на наказание, а на устранение имущественных последствий противоправного поведения.

Анализ действующего законодательства и правоприменительной практики показал, что применение гражданско-правовых средств в рассматриваемой сфере характеризуется рядом особенностей. К их числу относятся фрагментарность нормативного регулирования, отсутствие специальных норм, регулирующих особенности возмещения вреда, причиненного вследствие коррупционного поведения, а также вопросы, связанные с доказыванием, включая установление причинно-следственной связи и обоснование размера вреда, наряду со спецификой механизмов изъятия имущества и исполнения судебных решений.

Особое значение имеет необходимость теоретического разграничения публично-правовых и частноправовых аспектов противодействия коррупции. Гражданско-правовые механизмы не образуют самостоятельной формы ответственности за коррупционные правонарушения, а реализуются в рамках общих положений деликтного права при наличии вреда и иных условий гражданского правонарушения. Такой подход обеспечивает корректное применение норм права и позволяет избежать смешения различных видов юридической ответственности.

Преодоление выявленных проблем предполагает комплексный подход, включающий развитие законодательства и совершенствование правоприменительной практики. В частности, может

рассматриваться повышение согласованности правового регулирования, уточнение подходов к распределению бремени доказывания, разработка методических основ определения размера вреда, а также развитие механизмов, направленных на возврат незаконно полученных активов.

Дополнительного внимания требует совершенствование процедур исполнения судебных решений и развитие инструментов международного сотрудничества, направленных на выявление и возврат имущества, находящегося за пределами юрисдикции. Важным направлением является также формирование единообразной судебной практики, что может способствовать повышению предсказуемости правоприменения.

В целом развитие гражданско-правовых механизмов в рассматриваемой сфере направлено на повышение эффективности защиты имущественных интересов государства и иных субъектов. Последовательное совершенствование указанных механизмов способно обеспечить более результативное восстановление нарушенных прав и усилить превентивное значение правового регулирования.

Сформулированные выводы и предложения могут быть использованы при дальнейшем развитии законодательства и правоприменительной практики, а также в научных исследованиях, посвященных вопросам возмещения вреда и изъятия незаконно полученных активов.

Список использованных источников

Антикор (2024) Национальный доклад по противодействию коррупции за 2024 год. Астана: *Служба по противодействию коррупции при КНБ РК* [Электронный ресурс]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/863634?lang=ru (дата обращения: 15.11.2025).

ООН (2003) *Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции*, 31 октября (ратифицирована Республикой Казахстан в 2008) [Электронный ресурс]: URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (дата обращения: 15.11.2025).

КРК (1995) *Конституция Республики Казахстан*, 30 августа [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 15.11.2025).

КРК (2026) Текст новой Конституции Республики Казахстан: Конституционный Суд Республики Казахстан, 12 февраля [Электронный ресурс]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/1159830?lang=ru (дата обращения: 26.03.2026).

ГК РК (1994) *Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть)*, 27 декабря, 268-XIII ЗРК [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ (дата обращения: 15.11.2025).

ГК РК (1999) *Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть)*, 1 июля, 409 ЗРК [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_ (дата обращения: 15.11.2025).

Закон РК (2015) О противодействии коррупции: *Закон Республики Казахстан*, 18 ноября, 410-V ЗРК [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410 (дата обращения: 26.03.2026).

УК РК (2014) *Уголовный кодекс Республики Казахстан*, 3 июля, 226-V ЗРК (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (дата обращения: 15.11.2025).

Салимов К.М., Низами Э. (2025). Некоторые вопросы противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма. *Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан*, 80(1), 317-325. DOI: https://doi.org/10.52026/2788-5291_2025_80_1_316 [Электронный ресурс]: URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1621/1523 (дата обращения: 15.11.2025).

Bandeira Cerqueira Sopas de Melo G.N. (2013) “Corruption” and social and economic criminal law: Criminology, criminal policy, political science and law & economics – A new idea about criminal liability of legal entities. Tékhne, 11(2), 105-113. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tekhne.2013.10.002 [Электронный ресурс]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1645991113000418 (дата обращения: 20.12.2025).

Сулейменов М.К. (2006) *Ответственность в гражданском праве*. Алматы: НИИ частного права КазГЮУ [Электронный ресурс]: URL: https://continentonline.com/Document/?doc_id=30070848 (дата обращения: 15.11.2025).

Нургалиева Е., Карибаева А. (2023) Гражданско-правовые санкции за коррупцию. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Право,* 143(2), 149-156. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-149-156 [Электронный ресурс]: URL: https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/173/86 (дата обращения: 20.11.2025).

Wulandari, Suprayitno W., Kurniawan K.D., Borsa M.Ö. (2023) Asset Forfeiture of Corruption Proceeds Using the Non-Conviction Based Asset Forfeiture Method: A Review of Human Rights. *Indonesia Law Reform Journal,* 3(1), 15-25. DOI: https://doi.org/10.22219/ilrej.v3i1.24496 [Электронный ресурс]: URL: https://ejournal.umm.ac.id/index.php/ilrej/article/view/24496/12151 (дата обращения: 20.11.2025).

Pozsgai-Alvarez J., Huss O. (2025) The meeting of two worlds: strategic corruption as an emerging concept in (anti-)corruption studies and international relations. *Contemporary Politics*, 31(2), 306-327. DOI: https://doi.org/10.1080/13569775.2024.2370695 [Электронный ресурс]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569775.2024.2370695 (дата обращения: 20.11.2025).

Досжанов Ж.Б. (2023) Азаматтық-құқықтық шартты жауапкершілік жүктеу негіздемесі: жауапкершілік жүктеу алғышарттары. *Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева*, 2, 21-26 [Электронный ресурс]: URL: https://vuzkunaeva.kz/storage/app/media/magazines/vestnik/2023/ Досжанов2023.pdf (дата обращения: 20.11.2025).

Калыбаева А.А. (2025) Возмещение имущественных последствий, причиненных уголовным правонарушением. *Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова*, 76(1), 445-456. DOI: https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.36 [Электронный ресурс]: URL: https://www.vestnik-asu.kz/jour/article/view/1914/471 (дата обращения: 25.11.2025).

Верховный Суд РК (2025) Краткий обзор административных дел, рассмотренных в кассационном порядке за 6 месяцев 2025 года. Астана: *Судебная коллегия по административным делам Верховного Суда Республики Казахстан* [Электронный ресурс]: URL: https://sud.gov.kz/sites/default/files/pagefiles/kratkiy_obzor_administrativnyh_del_rassmotrennyh_v_kassacionnom_poryadke_za_6_mesyacev_2025_goda.pdf (дата обращения: 25.11.2025).

Kaban M. (2022) Application of The Burden and Standard of Proof in Corruption Allegations Under ICSID Arbitration. *Public and Private International Law Bulletin*, 42(1), 391-401. DOI: https://doi.org/10.26650/ppil.2022.42.1.889190 [Электронный ресурс]: URL: https://iupress.istanbul.edu.tr/journal/ppil/article/application-of-the-burden-and-standard-of-proof-in-corruption-allegations-under-icsid-arbitration (дата обращения: 25.11.2025).

Хабриева Т.Я. (2023) Противодействие коррупции в координатах фундаментального знания. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*, 19(4), 5-13. DOI: https://doi.org/10.61205/jzsp.2023.044 [Электронный ресурс]: URL: https://jzsp.jes.su/issue.2023.3.7.4/ (дата обращения: 30.11.2025).

Shatailyuk E.E. (2024) Confiscation and other procedures for deprivation of illegally acquired (criminal) proceeds under the laws of Russia and foreign jurisdictions. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Право*, 15(4), 1132-1152. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu14.2024.414 [Электронный ресурс]: URL: https://lawjournal.spbu.ru/article/view/16360/12599 (дата обращения: 30.11.2025).

Hryniewicz-Lach E. (2025) Extended Confiscation of Illicit Assets and the Criminal Law: National and EU Perspectives (1st ed.). *Routledge*. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003536321 [Электронный ресурс]: URL: https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781003536321/extended-confiscation-illicit-assets-criminal-law-elżbieta-hryniewicz-lach (дата обращения: 30.11.2025).

Saputra R., Zaid M., Wibowo M.K.B., Hanum W.N., Triasari D. (2025) Criminal Liability for Corruption of Bribery: Problems and Legal Reform. *Journal of Law and Legal Reform*, 6(4), 2089-2140. DOI: https://doi.org/10.15294/jllr.v6i4.22251 [Электронный ресурс]: URL: https://journal.unnes.ac.id/journals/jllr/article/view/22251/6748 (дата обращения: 20.12.2025).

References

Antikor (2024) Natsional′nyj doklad po protivodejstviyu korruptsii za 2024 god. Astana: *Sluzhba po protivodejstviyu korruptsii pri KNB RK* [Electronic resource]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/863634?lang=ru (date of access: 15.11.2025).

OON (2003) *Konventsiya Organizatsii Ob"edinennykh Natsij protiv korruptsii*, 31 oktyabrya (ratifitsirovana Respublikoj Kazakhstan v 2008) [Electronic resource]: URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (date of access: 15.11.2025).

KRK (1995) *Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan*, 30 avgusta [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (date of access: 15.11.2025).

KRK (2026) Tekst novoj Konstitucii Respubliki Kazahstan: Konstitucionnyj Sud Respubliki Kazahstan, 12 fevralya [Electronic resource]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/1159830?lang=ru (date of access: 26.03.2026).

GK RK (1994) *Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast')*, 27 dekabrya, 268-XIII ZRK [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ (date of access: 15.11.2025).

GK RK (1999) *Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazakhstan (Osobennaya chast'),* 1 iyulya, 409 ZRK [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_ (date of access: 15.11.2025).

Zakon RK (2015) O protivodejstvii korrupcii: *Zakon Respubliki Kazahstan*, 18 noyabrya, 410-V ZRK [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410 (date of access: 26.03.2026).

UK RK (2014) *Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazakhstan*, 3 iyulya, 226-V ZRK (s izmeneniyami i dopolneniyami) [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (date of access: 15.11.2025).

Salimov K.M., Nizami E. (2025). Nekotorye voprosy protivodejstviya legalizatsii (otmyvaniyu) dokhodov, poluchennykh prestupnym putem, i finansirovaniyu terrorizma. *Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informatsii Respubliki Kazakhstan*, 80(1), 317-325. DOI: https://doi.org/10.52026/2788-5291_2025_80_1_316 [Electronic resource]: URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1621/1523 (date of access: 15.11.2025).

Cerqueira Sopas de Melo Bandeira G.N. (2013) “Corruption” and social and economic criminal law: Criminology, criminal policy, political science and law & economics – A new idea about criminal liability of legal entities. Tékhne, 11(2), 105–113. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tekhne.2013.10.002 [Electronic resource]: URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1645991113000418 (date of access: 20.12.2025).

Sulejmenov M.K. (2006) *Otvetstvennost' v grazhdanskom prave*. Almaty: NII chastnogo prava KazGYuU [Electronic resource]: URL: https://continentonline.com/Document/?doc_id=30070848 (date of access: 15.11.2025).

Nurgalieva E., Karibaeva A. (2023) Grazhdansko-pravovye sanktsii za korruptsiyu. *Vestnik Evrazijskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N.Gumileva. Seriya: Pravo,* 143(2), 149-156.

DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-149-156 [Electronic resource]: URL: https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/173/86 (date of access: 20.11.2025).

Wulandari, Wasis Suprayitno, Kukuh Dwi Kurniawan, Merve Özkan Borsa. (2023) Asset Forfeiture of Corruption Proceeds Using the Non-Conviction Based Asset Forfeiture Method: A Review of Human Rights. *Indonesia Law Reform Journal*, 3(1), 15-25. DOI: https://doi.org/10.22219/ilrej.v3i1.24496 [Electronic resource]: URL: https://ejournal.umm.ac.id/index.php/ilrej/article/view/24496/12151 (date of access: 20.11.2025).

Pozsgai-Alvarez J., Huss O. (2025) The meeting of two worlds: strategic corruption as an emerging concept in (anti-)corruption studies and international relations. *Contemporary Politics*, 31(2), 306-327. DOI: https://doi.org/10.1080/13569775.2024.2370695 [Electronic resource]: URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569775.2024.2370695 (date of access: 20.11.2025).

Doszhanov Zh.B. (2023) Azamattyk-kukyktyn shartty zhauapkershilik zhukteu negizdemesi: zhauapkershilik zhukteu algysharttary. *Vestnik Evrazijskoj yuridicheskoj akademii imeni D.A.Kunaeva*, 2, 21-26 [Electronic resource]: URL: https://vuzkunaeva.kz/storage/app/media/magazines/vestnik/2023/ Doszhanov2023.pdf (date of access: 20.11.2025).

Kalybaeva A.A. (2025) Vozmeshchenie imushchestvennykh posledstvij, prichinennykh ugolovnym pravonarusheniem. *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova*, 76(1), 445-456. DOI: https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.36 [Electronic resource]: URL: https://www.vestnik-asu.kz/jour/article/view/1914/471 (date of access: 25.11.2025).

Verkhovnyj Sud RK (2025) Kratkij obzor administrativnykh del, rassmotrennykh v kassatsionnom poryadke za 6 mesyatsev 2025 goda. Astana: *Sudebnaya kollegiya po administrativnym delam Verkhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan* [Electronic resource]: URL: https://sud.gov.kz/sites/default/files/pagefiles/kratkiy_obzor_administrativnyh_del_rassmotrennyh_v_kassacionnom_poryadke_za_6_mesyacev_2025_goda.pdf (date of access: 25.11.2025).

Kaban M. (2022) Application of The Burden and Standard of Proof in Corruption Allegations Under ICSID Arbitration. *Public and Private International Law Bulletin*, 42(1), 391-401. DOI: https://doi.org/10.26650/ppil.2022.42.1.889190 [Electronic resource]: URL: https://iupress.istanbul.edu.tr/journal/ppil/article/application-of-the-burden-and-standard-of-proof-in-corruption-allegations-under-icsid-arbitration (date of access: 25.11.2025).

Khabrieva T.Ya. (2023) Protivodejstvie korruptsii v koordinatakh fundamental′nogo znaniya. *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya*, 19(4), 5-13. DOI: https://doi.org/10.61205/jzsp.2023.044 [Electronic resource]: URL: https://jzsp.jes.su/issue.2023.3.7.4/ (date of access: 30.11.2025).

Shatailyuk E.E. (2024) Confiscation and other procedures for deprivation of illegally acquired (criminal) proceeds under the laws of Russia and foreign jurisdictions. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Pravo*, 15(4), 1132-1152. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu14.2024.414 [Electronic resource]: URL: https://lawjournal.spbu.ru/article/view/16360/12599 (date of access: 30.11.2025).

Hryniewicz-Lach E. (2025) Extended Confiscation of Illicit Assets and the Criminal Law: National and EU Perspectives (1st ed.). *Routledge*. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003536321 [Electronic resource]: URL: https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781003536321/extended-confiscation-illicit-assets-criminal-law-elżbieta-hryniewicz-lach (date of access: 30.11.2025).

Saputra R., Zaid M., Wibowo M.K.B., Hanum W.N., Triasari D. (2025) Criminal Liability for Corruption of Bribery: Problems and Legal Reform. *Journal of Law and Legal Reform*, 6(4), 2089-2140. DOI: https://doi.org/10.15294/jllr.v6i4.22251 [Electronic resource]: URL: https://journal.unnes.ac.id/journals/jllr/article/view/22251/6748 (date of access: 20.12.2025).

Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік тетігін іске асырудың проблемалары

[1]А.Сармурзина, [2]С.М.Иманбаев
[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, [2]Астана халықаралық университеті (Астана, Қазақстан)

Аңдатпа
Мақалада Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлық сипатындағы мінез-құлық салдарынан келтірілген зиянды өтеуге бағытталған азаматтық-құқықтық тетіктерді қолдану мәселелері зерттеледі. Сыбайлас жемқорлықтың жария-құқықтық құбылыс ретінде азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің дербес негізін қалыптастырмайтыны, ал мұндай жауапкершілік мүліктік зиянның және азаматтық құқық бұзушылықтың өзге де элементтерінің болуы кезінде туындайтыны негізделеді. Азаматтық заңнама нормаларын, сыбайлас жемқорлыққа қарсы реттеуді және сот практикасын талдау негізінде нормативтік базаның фрагментарлығы, себеп-салдарлық байланысты дәлелдеу және зиян мөлшерін айқындау мәселелерімен, сондай-ақ тәркілеуді қолдану ерекшеліктерімен байланысты құқықтық реттеудің ерекшеліктері айқындалды. Зиянды өтеу, заңсыз алынған активтерді алып қою тетіктерін дамытуға және сот шешімдерінің орындалу тиімділігін арттыруға бағытталған заңнаманы және құқық қолдану практикасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар тұжырымдалды. Зерттеу нәтижелері азаматтық заңнаманы одан әрі дамытуда және бірізді сот практикасын қалыптастыруда пайдаланылуы мүмкін.
Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық сипатындағы мінез-құлық салдарынан келтірілген зиянды өтеу, азаматтық-құқықтық тетіктер, деликттік міндеттемелер, мүліктік салдарлар, заңсыз алынған активтерді алып қою, мүлікті тәркілеу, дәлелдеу, сот практикасы, азаматтық сот ісін жүргізу.

Problems of implementing the mechanism of civil liability for corruption offenses in the Republic of Kazakhstan

[1]A.Sarmurzina, [2]C.M.Imanbayev
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University, [2]Astana International University (Astana, Kazakhstan)

Abstract
This article examines the challenges associated with applying civil law mechanisms aimed at compensating for harm caused by corrupt conduct in the Republic of Kazakhstan. It argues that corruption, as a public law phenomenon, does not constitute an independent basis for civil liability, which arises only in the presence of property damage and other elements of a civil tort. Based on an analysis of civil legislation, anti-corruption regulations, and judicial practice, the article identifies specific features of legal regulation related to the fragmentary nature of the regulatory framework, issues of proving causation and determining the extent of harm, as well as the specifics of applying confiscation. Proposals have been formulated to improve legislation and law enforcement practices, aimed at developing mechanisms for compensating for damages, seizing illegally obtained assets, and enhancing the effectiveness of the enforcement of court decisions. The results of the study can be utilized in the further development of civil legislation and the formation of uniform judicial practice.
Keywords: compensation for harm caused by corrupt conduct, civil law mechanisms, tort liability, financial consequences, seizure of illicitly obtained assets, forfeiture of property, burden of proof, case law, civil proceedings.

Поступила в редакцию: 19.02.2026
Одобрена: 27.03.2026
Первая публикация на сайте: 29.03.2026

МРНТИ: 10.27.41 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.11

СМАРТ КОНТРАКТ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІГІ

**[1]А.РАЙМОВА, [1]Р.А.ТОҚАТОВ*
[1]академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қарағанды, Қазақстан)
**raimovaaruzhan04@gmail.com, ruslantokatov@gmail.com*

Аңдатпа
Бұл мақалада смарт контракттардың азаматтық құқықтық қатынастардағы рөлі мен оларды қолданудың құқықтық реттелу мәселелері қарастырылады. Смарт контракт - блокчейн технологиясына негізделген, тараптар арасындағы келісімдерді автоматтандыратын инновациялық құрал. Зерттеу барысында смарт келісім-шарттардың артықшылықтары, соның ішінде орталықсыздандыру, сенімділік және ашықтық, сондай-ақ олардың Қазақстан Республикасында толыққанды құқықтық танылуының шектеулері талқыланды. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе және Қазақстандағы смарт контракттарды қолданудың әлеуеті қарастырылып, оларды құқықтық жүйеге интеграциялауға байланысты ұсыныстар берілді. Смарт контрактты құқықтық негізде тану үшін ұлттық заңнамаға толықтырулар енгізу, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен басқа да заңнамалық актілерді бейімдеу қажеттігі аталып өтті. Бұл зерттеу смарт контракттардың азаматтық-құқықтық қатынастарда кеңінен қолданылуына ықпал ету үшін құқықтық, экономикалық және технологиялық өзгерістердің үйлесімін талап ететінін көрсетеді.
Түйін сөздер: смарт контракт, блокчейн, құқықтық реттеу, автоматтандыру, азаматтық құқық, заңнама.

Кіріспе

Қазір технологиялардың дамуы төртінші өнеркәсіптік революцияның қарсаңында тұр. Барлық әлем цифрлық технологияларды қолдану және оларды одан әрі дамыту үстінде. Соңғы жылдардағы жедел цифрландыру мен жаңа технологиялардың дамуымен әрбір жеке тұлғалардың, қызметтің тұтас секторларының өмірінде айтарлықтай өзгерістер болуда. Ақпараттық технологиялардың, цифрландырудың және блокчейн технологиясының дамуымен бүкіл әлемдегі құқықтық жүйелер коммерциялық және азаматтық қатынастардың жаңа форматына бейімделуде. Қазіргі уақытта Қазақстан өз экономикасының түрлі салаларына айтарлықтай жетілдіруге әкелетін жаңа технологияларды белсенді зерттеп енгізуде. Осындай инновациялардың бірі - құқықтық қатынастар саласында жаңа мүмкіндіктер ұсынатын «смарт контракт». Технологиялық прогреске ұмтылатын Қазақстан Республикасында смарт контракттармен азаматтық-құқықтық қатынастардың қиылысуы ерекше ойлар мен мүмкіндіктер жиынтығын тудырады.

Бұл мақаланың мақсаты смарт контракттардың мәнін, негізгі артықшылықтарын және оның құқықтық мәртебесіне, түрлі салаларда қолданылуына, болашақ даму перспективаларына толық шолу жасау мен Қазақстанда смарт контракттарды ұсыну, талдау.

Зерттеу тақырыбының өзектілігіне келетін болсақ, смарт келісім-шарттар автоматтандыру, сенімділік, қолжетімділік және үшінші тұлғалардан тәуелсіздік сияқты әр түрлі артықшылықтарды ұсына отырып, Қазақстандағы заң мен құқық саласында айтарлықтай өзектілікке ие.

Негізгі бөлім

Смарт контракттардың құқықтық табиғатын зерттеу кезінде зерттеушілер смарт контракттардың цифрлық өнім ретінде және заң институты ретінде әрекет ететіндігін жиі ескермейді. Сондықтан, смарт контракттардың құқытық сипатын анықтау үшін, ең алдымен, смарт контракттардың техникалық мағынасын түсіну маңызды. Смарт контракт (ағылшынша: smart contract) - блокчейн технологиясына негізделген бағдарламалық жасақтама коды арқылы келісім-шарттарды жасасуға және қолдауға арналған компьютерлік алгоритммен орындалатын шарттардың бір түрі. Мұндай келісім-шарттар блокчейн деп аталатын бөлінген кітапта бар кодта жазылады, оны компьютерлер желісі жүргізеді және басқарады. Ол келісім-шарттың кодында көрсетілген шарт талаптарын автоматты түрде орындайды. Бұл келісім-шартта белгіленген белгілі бір шарттарды орындау кезінде смарт контракт үшінші тұлғалардың қатысуынсыз тиісті әрекеттерді дербес орындайтынын білдіреді. Қарапайым сөзбен айтқанда, смарт контракттар делдалдарға жүгінбестен активтерді айырбастауға мүмкіндік береді [Ethereum, 2023].

Смарт контракттардың өзіндік артықшылықтары мен ерекшеліктері бар:

Орталықсыздандыру: банктер немесе заңды тұлға сияқты делдалдарға сүйенетін дәстүрлі

келісім-шарттардан айырмашылығы, смарт контракттар орталықтандырылмаған желілерде жұмыс істейді, делдалдардың қажеттілігін жояды.

Автоматтандыру: смарт контракттар белгілі бір шарттарды орындау кезінде алдын-ала анықталған әрекеттерді автоматтандырады. Бұл автоматтандыру қолмен араласу қажеттілігін және қателіктер қаупін азайтады.

Ашықтық: смарт контракттардың ережелері мен шарттары блокчейнде көрінеді, бұл барлық қатысушы тараптар үшін ашықтықты қамтамасыз етеді және тараптар арасындағы сенімді арттыра алады.

Өзгермейтіндік: блокчейнде орналастырылғаннан кейін смарт контракт коды өзгермейді, яғни оны өзгерту мүмкін емес. Бұл функция келісілген шарттардың келісім-шартты орындау барысында өзгеріссіз қалуын қамтамасыз етеді.

Қауіпсіздік: смарт контракттар қауіпсіз орындау үшін криптографиялық әдістерді қолданады. Дегенмен, осалдықтар мен кемшіліктер болуы мүмкін, бұл қауіпсіздік шараларын үнемі жетілдіріп отыруға әкеледі.

Смарт контракттарды орындау шарттары мен алгоритмінің сипаттамасы бағдарламалау тілінде және математикалық құралдарды пайдалана отырып рәсімделіп, мәміле шарттарын түсіндіру кезінде сәйкессіздіктердің негізін жояды. Орындалу сонымен қатар бағдарламалық кодта белгіленген белгілі бір жағдайлар туындаған кезде тараптардың қатысуынсыз компьютерлік жүйеде алдын-ала берілген бағдарламалардың жұмысы есебінен автоматты түрде жүзеге асырылады. Міндеттемелер мен жасалған транзакциялар туралы жазбалар олардың жасалу уақытын белгілей отырып сақталады [Сулейменов М.К., 2022].

Смарт контракттардың нақты орындалуы үш негігі кезеңде жүзеге асырылады: 1-кезеңде мәміле тараптары арасындағы опциондық смарт контракт машиналық кодтың көмегімен блокчейнге жазылады. Бұл ретте смарт келісім-шарт тараптары үшінші тұлғаларға қатысты анонимділігін сақтайды, бірақ жасалған (тараптардың электрондық қолтаңбаларымен «бекітілген») смарт контракт платформаның таратылған тізіліміне автоматты түрде енгізіледі; 2-кезеңде смарт контракттың нақты орындалуы. Тиісті смарт контрактқа тән барлық кодталған шарттық талаптар орындалған сәттен бастап орын алады, мысалы, мерзімді келісім-шарттар бойынша міндеттемелерді орындау мерзімі басталады немесе опционда белгіленген бағаға қол жеткізіледі; 3-кезеңде цифрлық платформаны реттеушілер платформада смарт контракт жасасу жөніндегі тараптардың міндеттемелерінің тиісінше орындалуына мониторингті жүзеге асырады. Бұл ретте мұндай электрондық мәмілелер тараптарының дербес деректерін қоса алғанда, жеке сипаттағы мәліметтер жабық ақпарат санатында қалады [Зульфугарзаде Т.Э., 2018].

Смарт контрактты дайындау процесі дәстүрлі келісім-шартты дайындауға ұқсас: тәуелсіз кеңесшіні тарту, келісім-шарт мәтінін келісу үшін келіссөздер жүргізу, қазіргі сауда айналымында формулярларды қолданудың аналогы ретінде арнай ресурстарға еркін қол жетімді код үлгілерін пайдалану. Бағдарламалық кодты дайындағаннан кейін смарт контракт тараптарының бірі ашық және жеке кілттермен қол қойылған бағдарламалық кодты жүктеу арқылы смарт контракт орындалатын бағдарламалық ортада хаттаманы орналастырудың бастамашысы болады. Ал екінші тарап смарт контракттардың шарттарын ашық, жеке кілттерімен қол қою арқылы қабылдайды. Смарт контрактқа қол қою бір пайдаланушыға қол жетімді жеке кілтпен жүзеге асырылады. Шифрлау алгоритмдерін қолдану барлық пайдаланушыларға қол жетімді жеке кілт (ашық кілт) сертификатын қамтитын қосылу туралы хабарлама жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан пайдаланушылар смарт контрактқа белгілі бір адам қол қойғанын тексере алады.

Смарт контракттардың артықшылықтарының бірі – пайдалану кезінде блокчейн жасалған кодқа түзетулер енгізу мүмкіндігін болдырмайтындығы. Осыған байланысты, смарт контракттарды қағаз тасымалдағыштарды пайдалану кезінде мүмкін болатын кез келген бетті

немесе басқа да ауыстыру арқылы өзгерту және толықтыру мүмкін емес. Алайда басқа шарттармен қосымша келісім немесе жаңа шарт жасасу мүмкіндігі бар. Сондай-ақ смарт контракт жасаудың қарапайымдылығы заңгерді тұрақты негізде тартуды қажет етпейтінін және код жасау тілі адамдар үшін түсінікті екенін атап өткен жөн. Бұл ретте шарттық міндеттемелерді автоматты түрде орындау серіктестер арасындағы сенім деңгейін арттырады, өйткені шарттың талаптары бұзылған жағдайда санкциялар келіссөздер жүргізбей, қандай да бір делдалдарды немесе сот талқылауларын тартпай дереу қолданылуы мүмкін. Шарттың екі тарапы орындамаудың немесе тиісінше орындамаудың салдарын және дауды басқа жолдармен шешу мүмкіндігінің жоқтығын нақты білетіндігін ескере отырып, тараптар өз міндеттеріне әлде қайда байсалды қарайтын болады [Смарт-контракты, 2022].

Смарт контрактты пайдалану келісім-шарт тараптары үшін транзакциялық шығындарды азайтады және келісім-шарттық міндеттемелердің сенімділігі мен орындалуына оң әсер етеді. Сонымен қатар, оның заңды шығындарды азайтуға және сот процестерін жеңілдетуге мүмкіндігі бар. Олар заңды қауіпсіздікті жақсартуға және алаяқтық мүмкіндігін азайтуға мүмкіндік беретін келісім-шарттарды тіркеу және орындау үшін неғұрлым сенімді және ашық жүйені ұсынады. Жасанды интеллект технологиясының таратылған тізілім құрылымында құрылған және токенизацияланған активтерді қамтитын смарт келісім-шарттарда қолданылуына қатысты ұстанымды көптеген шетелдік зерттеушілер қолдайды [Marwala T., Xing B., 2018].

Интернет желісіндегі дереккөздер мен талдамалық материалдарға шолу смарт контракттар мәміле нысаны ретінде жеке танылған елдердің нақты тізбесін қамтымайды. Бірақ 2017 жылдың желтоқсанында Беларусь Республикасының юрисдикциясында смарт контракт ресми түрде танылған белгілі [Сафаревич Д.З., 2020]. Бұл ретте әлемнің көптеген елдері смарт контракт тетігін қамтитын, бірақ оны жеке санатқа бөлмейтін электрондық нысанда мәміле жасау мүмкіндігін көздейді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда смарт контракт мәміле жасаудың толыққанды нысаны ретінде танылмайды. ҚР Азаматтық кодексінің 152-бабының 1-1 тармағына сәйкес мәміленің жазбаша нысаны қағаз жеткізгіште немесе электрондық нысанда жасалады [ҚР АК, 1994]. Бұл ретте, Азаматтық кодекс мәміленің нысанына тараптар немесе олардың өкілдері қол қоюын талап етеді. Мәміле жасау кезінде, егер бұл заңнамаға немесе қатысушылардың бірінің талабына қайшы келмесе, қолды электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалануға жол беріледі. Бұдан әрі, «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370 Қазақстан Республикасының Заңының 6-бабында электрондық құжат айналымы мемлекеттік және мемлекеттік емес ақпараттық жүйелерде манадай қағидаттар негізінде жүзеге асырылатыны көзделеді:

1) электрондық құжат айналымының әр түрлі жүйелерінің жұмыс істеуі;
2) деректерді жасау, өңдеу, сақтау және беру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қолданатын кез келген қызмет салаларында электрондық құжаттарды пайдалану;
3) кез келген ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып, электрондық құжаттарды беру [ҚР Заңы, 2003]. Осы бап мемлекеттік немесе жеке ақпараттық жүйелер, оның ішінде кез келген қызмет салаларында электрондық құжат айналымы жүзеге асырылатын смарт контрактқа арналған блокчейн жүйелері болуы мүмкін екенін көздейді. Осы тұста, электрондық құжатты заңды деп танудың негігі талабы Қазақстан Республикасының Ұлттық куәландырушы орталығы берген электрондық цифрлық қолтаңбаға қол қоюды атап өткен жөн. Бұл дегеніміз, смарт контракт екі тарап электрондық цифрлық қолтаңбамен қол қойған жағдайда заңды құжат ретінде танылуы және пайдаланылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының азаматтық құқығында смарт контракт шарттық міндеттемелерді орындауға елеулі өзгерістер енгізеді. Олар дәстүрлі келісім-шарттармен байланысты көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: тараптар арасындағы сенімсіздік, келісім-шарт талаптарының нақтыланбауы және заңсыз орындау тәуекелдері. Смарт контракт дәстүрлі

мәмілелерді жасау кезінде ғана емес, денсаулық сақтау, салықтар мен айыппұлдар, кредиттеу, логистика және т.б. салаларда қолданылады. Цифрландырудың өсуімен блокчейн технологиясының Қазақстан азаматтарының өміріне ықпалдасуы да өседі, демек мамандарға деген сұраныс артатын болады. Алайда, смарт контракттар саласындағы заңдылық пен құқықтық қорғауды қамтамасыз ету мәселелері күн тәртібінде қалып отыр. Сонымен қатар, Қазақстанда реттеу тәртібінде «смарт контракт» деген ұғым жоқ екеніне назар аудару жөн. Мысалы, Беларусь Республикасы Президентінің Жарлығына № 1 қосымшаның 9-тармағы «Цифрлық экономиканы дамыту туралы» Жарлығында смарт контрактты «мәмілелерді автоматтандырылған жасау және (немесе) орындау не өзге де заңдық маңызы бар іс-әрекеттер жасау мақсатында трансакция блоктарының (блокчейн) тізілімінде, өзге де таратылған ақпараттық жүйеде жұмыс істеуге арналған бағдарламалық код» ретінде айқындалатынын көздейді [Декрет РБ, 2017]. Ұлттық заңнамада «смарт контракт» ұғымы жоқ екенін ескере отырып, тараптар арасында даулар туындаған жағдайда шарттарды автоматты түрде орындау жөніндегі смарт контракттардың ережелерін түсіндіруге байланысты дау туындайды.

Смарт контракттарға қатысты құқықтық мәселелерін қарастыру үшін ең алдымен заңды түрде тану жағдайларына тоқталайық. Смарт контрактының әлеуеті айтарлықтай болғанымен, олардың заңды танылуы юрисдикцияға байланысты өзгереді. Соның кейбір негізгі аспектілерін қарастырса:
- смарт контракттар нақты ұсыныс пен акцепт сияқты дәстүрлі келісім-шарт принциптеріне сәйкес келуі керек. Кодтау тілі тараптардың заңды күші бар келісім жасау ниетін дәл көрсетуі керек;
- смарт контракт коды заңды түсіндіру кезінде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Соттардан кодты дәстүрлі құқықтық принцип аясында түсіндіруді талап ететін түсініксіздік немесе күтпеген жағдайлар туындауы мүмкін;
- электрондық қолтаңбаларды пайдалану смарт контрактының ажырамас бөлігі болып табылады. Электрондық қолтаңба туралы заңдары бар юрисдикциялар смарт контракттардың жарамдылығын мойындауға бейім болуы мүмкін;
- смарт контракт жаһандық ауқымда жұмыс істейтіндіктен, біркелкі халықаралық ережелердің болмауы қиындықтар туғызады. Тараптарға трансшекаралық смарт контартпен жұмыс істеу кезінде әртүрлі құқықтық шеңберде бейімделу қажет;
- нормативтік құқықтық актілер тұтынушыларды қорғау, алаяқтық және басқа да құқықтық мәселелерді шешу үшін смарт контракттардың нормативтік базасын құру үшін жұмыс істеу керек;
- құқықтық өрісті түсіну смарт контракттарды кеңінен енгізу үшін өте маңызды және қолданыстағы заңдарды осы инновациялық технологияға бейімдеу үшін талқылаулар қажет.

Смарт контракттардың өзін-өзі орындайтын сипаты Қазақстанның тиімділікке деген ұмтылысына сәйкес келеді. Бірақ құқықтық жүйе смарт контракттардың орындалу ерекшелігін ескере отырып және олардың орындалуын қамтамасыз ете отырып бейімделеді. Нақты әлемдегі оқиғаларды смарт контракттарды орындаумен байланыстыру үшін сенімді дерек көздері мен қауіпсіздік шараларының қажеттілігін баса отырып, мұқият зерттеуді қажет етеді.

Қазақстанның құқықтық ландшафты смарт контрактпен байланысты тәуекелдерді азайтуға назар аударуды талап етеді. Кодтау қателері, екіұшты кодтау және ықтимал қауіпсіздік бұзушылықтары назаз аударуды қажет ететін мәселелерді талап етеді. Мүдделі тараптарға осы мәселелерді шешу және смарт контракттық транзакцияларға сенімділіктті арттыру үшін сенімді кодтау аудитіне, қауіпсіздік хаттамаларына және ақпараттық науқандарға басымдылық беру ұсынылады. Қазақстан смарт контракттарды жауапкершілікпен енгізуге ықпал ету үшін өзінің нормативтік-құқықтық ландшафтын белсенді түрде қалыптастыруы қажет.

«Блокчейн және индустрия Ассоциациясы дата орталықтар» әзірлеуші «Ilink» компаниясымен - Қазақстандағы NFT базасында алғашқы смарт контракт жасасты. Компаниялар арасындағы

келісімнің мәні Қазақстанда блокчейн әзірлеушілер үшін білім беру бағдарламасын құру болып табылады. Осыған байланысты «Link Ltd» СТО (компанияның техникалық директоры) Михаил Винерцев смарт контракт туралы: «Егер біз смарт контракттарды қолдана отырып классикалық мәмілелер жасау туралы айтатын болса, онда смарт контракт классикалық келісім-шарттардың аналогы болып табылады, бірақ сандық түрде, делдалдарды тартпай жасалады. Сондықтан, мәміле жасау кезінде келісім-шарт талаптарының орындалуын автоматты түрде тексеретін және сәтті болған жағдайда келісім-шарттың міндеттемелерін орындайтын бір смарт контракт жасау жеткілікті. Алайда қазірдің өзінде іске қосылған смарт контрактты өзгерту мүмкін емес, егер келісім-шарт талаптарын қосу немесе жою қажет болса, жаңа смарт контрактты әзірлеу қажет. Смарт контракттар өмірді жеңілдетеді. Олар процестерді автоматтандыру және делдалдардың болмауы арқылы шығындарды азайтады. Олар келісім-шарт талаптарын орындамау қаупін нөлге дейін төмендетеді, соның ішінде делдалдардың болмауы және қолданыстағы смарт контракттарды өзгерту мүмкін еместігі. Смарт контрактың қаіпсіздігі әзірлеушілердің деңгейіне тікелей байланысты. Егер смарт контракт тәжірибелі бағдарламашылармен жазылса, барлық кемшіліктер жабылып, бағдарлама желіге кірмес бұрын барлық қателер анықталса, онда мұндай смарт контрактты бұзу мүмкін емес. Хакерлік шабуылдардың көпшілігі тек адам факторларына байланысты. Білім беру бағдарламасы әзірлеушілердің құзыреттілігін, олардың білім деңгейін арттыруға және осы білімді тәжірибеде пысықтауға бағытталған» [Попова М., 2023].

Смарт контракттар дәстүрлі келісім-шарттар сияқты оларды қалыптастыру үшін белгілі бір элементтерді қажет етеді. Оларға әдетте ұсыныс, қабылдау, қарау және заңды мақсат кіреді. Осы дәстүрлі ұғымдарды цифрлық салаға аудару, тараптардың ниеттерін дәл көрсету мен қанағаттандыруды қамтамасыз ету ең басты міндет болып табылады. Смарт контракт құру процесін жеңілдету үшін стандартталған смарт контракт шаблондарын қолдануға болады. Бұл үлгілерді әр түрлі сценарийлерге бейімдеуге болады және пайдаланушылар келісім-шартты өз қажеттіліктеріне бейімдеу үшін нақты параметрлерді енгізе алады. Кейде смарт контракттардың кодтау қателері олардың жарамдылығына қатысты алаңдаушылық тудырады. Кодтағы қате келісім-шартты мәжбүрлеп орындау мүмкіндігіне әсер ететін күтпеген салдарға әкелуі мүмкін. Аудит және тестілеу процедуралары бұл мәселелерді анықтау және шешу үшін өте маңызды болып табылады. Кейбір құқықтық жүйелерде келісім-шартқа қол қою немесе куәгерлердің куәлігі сияқты арнайы формальдылықтар қажет болуы мүмкін. Смарт контракттарда криптографиялық қолтаңбалар қолданылғанымен, бұл цифрлық қолтаңбаларды тану әр түрлі, заңды формальдылықты түзету қажет болуы мүмкін. Осы тұста смарт контракттың заң саласындағы құқықтық қатынастарда қолданылуы жағдайларын қарастырып өткен жөн. Коммерциялық келісім-шарттар смарт контракттарды белсенді енгізудің ең айқын бағыты. Идеал жағдайда мәміле тараптары келіскендерін адал орындайды. Бұл міндеттеме көбінесе тараптарға және құқықтық қатынастарға қатысушылардың қателіктеріне тәуелді болмайтындай етіп жасайды. Нәтижесінде смарт контракт шартты орындамаудың жағымсыз салдарын, шығындарды, соның ішінде сот дауларын азайтады. Смарт контракт бағдарламасының алгоритмі тауардың қоймада екендігі және алғашқы тексеруден өткендігі туралы мәліметтерді алғаннан кейін тауар үшін ақша сатып алушының шотынан автоматты түрде алынады. Смарт контракт нақты тұтынылатын энергия мөлшері мен қолданыстағы тарифтік мөлшерлеме туралы электр энергиясын есепке алу сенсорының көрсеткіштері бойынша төлемді есептеп шығара алады. Сонымен қатар смарт контракт міндеттемелердің орындалуын бақылай алады. Ол бұзылған жағдайда алгоритм өзіне берілген формулаға сәйкес тұрақсыздық айыбын автоматты түрде өндіріп ала алады.

Қазіргі уақытта смарт контракт көптеген елдерде белсенді түрде қолданылу жағдайлары қарастырылады және ір юрисдикцияның өзіндік реттеу ерекшеліктері бар. АҚШ смарт контрактты жылжымайтын мүлік, сақтандыру, қаржы сияқты салаларда қолданылуда. Мысалы, Propy жылжымайтын мүлікті беруді автоматтандыру блокчейн арқылы мәмілелер жасауға мүмкіндік береді [Propy, 2025]. Сондай-ақ АҚШ-та смарт контракт сақтандыру полисі бойынша төлемдерді автоматтандыру үшін қолданылады. Etherisc компаниясы рейстердің

кешігуінен сақтандыру платформасын ұсынады. Егер рейс кешіктірілсе, өтемақы авиакомпанияның деректері негізінде автоматты түрде төленеді. Еуропалық Одақта смарт контракттарды құқықтық реттеуді біріздендіру белсенді талқылануда. Несиелік келісім-шарттар үшін блокчейнді пайдаланады. Мысалы, we.trade платоформасы келісім-шартты орындау шарттарын (тауарды жеткізу, төлем жасау) автоматты түрде бақыланатын шағын бизнес арасындағы сауда мәмілелерді жеңілдетеді. Швейцария Цугадаға «Криптодолиннің» арқасында смарт контрактты реттеудегі ең прогрессивті елдердің бірі болып саналады, онда компаниялар жаңа технологияларды сынау үстінде. Швейцарияда Propy компаниясы меншік құқығын автоматты түрде аудару үшін смарт контракттарды қолдана отырып, жылжымайтын мүлікті сату бойынша мәмілелер жасауға мүмкіндік береді [Blockchain, 2018]. Қазақстанда басқа елдердегідей, күн тәртібінде түрлі салаларды смарт контракттарды пайдалану мәселелері қарастырылуда. Осы ретте смарт контракттарды біздің елімізде қолданудың практикалық мысалдарын қарастырсақ:

1) Логистика саласындағы смарт контракт: қазіргі кезеңде Қазқстан Қытай, Еуропа елдерімен көлік байланысын белсенді дамытуда. Смарт контракттар жүктерді бақылау және есептеулерді автоматтандыру үшін пайдалануға болады. Егер тауар дұрыс жерге жеткізілсе, тасымалдаушыға төлем автоматты түрде жүргізіліп, кідірістерді болдырмайды.

2) Жылжымайтын мүлік мәмілесін автоматтандыруда: Қазақстанда пәтер сатып алу кезінде жылжымайтын мүлік тізілімімен интеграцияланған смарт контракттарды пайдалануға болады. Мүлік құнын сатып алушы төлегеннен кейін жүйе мүліктің иесінің деректерін автоматты түрде жаңартады.

3) Ауыл шаруашылығы саласында: Қазақстанда фермерлер қайта өңдеу кәсіпорындарымен смарт контракт жасай алады. Мысалы, ет немесе сүт өнімдері жеткізілген кезде келісім-шарт орындалғанын растаған кезде (GPS жүйесінен жеткізу деректері арқылы) фермерге төлемді автоматты түрде аударады.

4) Сақтандыру салаларында қолдануға байланысты мысал ретінде, «Еуразиялық сақтандыру компаниясы» сияқты компаниялар автосақтандыру үшін смарт контракттарды қолдана алады. Камералардан немесе GPS деректерімен расталған апат болған жағдайда өтемақы автоматты түрде төленеді.

5) Смарт контракттар денсаулық сақтау жүйесінің сапасы мен тиімділігін едәуір жақсартуға мүмкіндік береді. Оны пациенттерді дәрігерге жазылу процесін автоматтандыру үшін қолдануға, төлем қажет болған жағдайда оны автоматтандыруға болады. Смарт контракттарды пайдаланған кезде медициналық қызметтерге ақы төлеу ашық және қауіпсіз болады. Халықаралық тәжірибенің практикасынан алып қарастыратын болсақ, Эстонияда e-Health жүйесі блокчейнге негізделген. Бұл азаматтарға медициналық деректерді басқаруға және дәрігердің қабылдауына жазылу немесе қызметтерге ақы төлеу үшін смарт контракттарды пайдалануға мүмкіндік береді [E-estonia, 2025]. Қазақстанда қолданылуына мысал, пациенттер онлайн платформа арқылы дәрігердің қабылдауына қолайлы уақытты таңдайды, смарт контракт жазбаны автоматты түрде растайды және хабарламалар жібереді. Қызмет көрсетілгеннен кейін смарт контракт төлемді пациенттің шотынан автоматты түрде есептеп шығарады немесе сақтандыру компаниясына сұрау жібереді. Сондай-ақ смарт контрактты енгізу электронды рецепттердің біріңғай дерекқорын құруға мүмкіндік береді, онда ақпарат қорғалған және тек уәкілетті тараптар (дәрігер, дәріхана және пациент) үшін қол жетімді. Сақтандыру жағдайлары басталған кезде смарт контракт деректерді тексереді (мысалы, диагноз, емдеуді тағайындау туралы) және емдеу ақысын төлеуге қаражатты автоматты түрде жібереді. АҚШ-та Simply Vital Health медициналық деректерді есепке алу және сақтандыру компаниялары мен денсаулық сақтау мекемелері арасындағы өзара әрекеттесуді жеңілдету үшін смарт контракт пайдаланылады [SimplyVital Health, 2025].

6) Білім беру саласында смарт контракт деректерді есепке алу мен тексерудің дәстүрлі тәсілдерін өзгерту мүмкіндігіне ие. Бұл әсіресе Қазақстандағы оқу процестерін

цифрландыруға қатысты. Смарт контракттар емтихан нәтижелері, оқу үлгерімі және сабаққа қатысу туралы деректердің сақталуын және қол жетімділігін қамтамасыз ете алады. Бұл мектептерге, университеттерге және жұмыс берушілерге деректердің түпнұсқалығын тексеруге мүмкіндік береді. Дипломдар мен сертификаттарды беру блокчейнде тіркелген NFT таңбалауыштары түрінде шығарылуы мүмкін. Бұл жалған жасалған диломдар мен сертификаттарды жояды және оларды тексеру процесін жеңілдетеді. Смарт контракттың бұл қолданысына шет мемлекеттердің тәжірибесін мысал ретінде келтіруге болады: Мальтаның Білім министрлігі блокчейнді қолдана отырып, цифрлық сертификаттарды беру жүйесін іске қосты. Бұл жұмыс берушілерге олардың түпнұсқалығын бірден тексеруге мүмкіндік берді. Сингапурда OpenCerts жүйесі блокчейнге негізделген және елдің барлық мемлекеттік университеттерінің дипломдарының түпнұсқалығын тексеру үшін қолданылады [Blockchain, 2024]. Сондай-ақ смарт контракт транзакциялардың ашықтығын қамтамасыз ете отырып, оқудың немесе қосымша курстардың ақысын автоматты түрде өңдей алады. Қазақстан үшін Smart nation сияқты білім беру бағдарламасы мен цифрландыру жобаларына смарт контракттарды енгізу процесті тиімдірек ете алады. Стипендияны автоматтандыру технологиясын қолдану арқылы смарт контракт үлгерімді бақылай алады және критерийлерге сәйкес келетін студенттерге стипендияларды автоматты түрде есептей алады. Сонымен қатар Ғылым және жоғары білім министрлігі деңгейінде дипломдардың біріңғай блокчейн тізілімін құруға болады. Смарт контракттардың келесі бір кең қолданылатын салалардың бірі – авторлық құықты қорғауға, роялтиді автоматтандыруға және лицензиялық шарттарды басқаруға инновациялық тәсілдерді қажет ететін зияткерлік меншік. Зияткерлік меншік авторлық құқық, патенттер, сауда белгілері және коммерциялық құпия сияқты көптеген нысандарды қамтиды. Зияткерлік меншік құқықтарын қорғау авторлар мен инновациялық компаниялардың әділ сыйақысын қамтамасыз етудің маңызды міндеті болып табылады. Қазақстанда зияткерлік меншікті құқықтық қорғау «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңын, сондай-ақ «Патент туралы» Заңды қоса алғанда, бірқатар нормативтік актілермен реттеледі [ҚР Заңы, 1996]. Смарт контракт контекстінде зияткерлік меншікті процестерді автоматтандыру және орталықсыздандыру арқылы тиімдірек басқаруға болады, бұл құқықтарды бұзу қаупін азайтады. Оларды қолдана отырып, зияткерлік меншікті қорғаудың негізгі принциптері келесі аспектілерді қамтиды:

Авторлық құқықты есепке алу: блокчейнде туындының жасалуы туралы ақпаратты жазуға болады, бұл авторлық құқықтың өзгермейтін жазбасын жасайды. Бұл интеллекетуалдық меншік объектісінің шығу тегі мен жасалу уақытын оңай тексеруді қамтамасыз етеді.

Роялти төлемдері құқық иелері үшін, әсіресе музыка, кино және баспа саласында маңызды аспект болып табылады. Смарт контракт авторлар мен құқық иелері арасында роялтиді есептеу және бөлу процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мысалы, музыкалық композиция ағындық платформада ойнатылғанда, смарт контракт орындаушылар мен продюсерлерге сыйақыларды автоматты түрде аудара алады. Блокчейннің ашықтығының арқасында әрбір транзакция жазылады, бұл төлем процесін толық бақылауға мүмкіндік береді және манипуляция немесе есеп айырысу қателіктерін болдырмайды.

Лицензиялау және құқықтарды беру: интеллектуалдық меншік объектілерін пайдалануға арналған лицензиялар белгілі бір шарттарды орындау кезінде, мысалы, лицензиялық төлемдерді төлеу немесе белгілі бір пайдалану шектеулерін сақтау кезінде смарт келісім-шарттар арқылы автоматты түрде берілуі мүмкін.

Жалпы бұл бағыттар Қазақстан үшін де, әлемдік қоғамдастық үшін де смарт контракт технологиясының орасан зор әлеуетін көрсетеді. Смарт контракт денсаулық сақтау, білім беру және өзге де салаларда ашықтықты, сенімділікті және тиімділікті айтарлықтай арттыра алатынын байқауға болады.

Смарт контракт бойынша дау туындаған жағдайда мәселерді шешу қиын болуы мүмкін. Смарт контракттарды қолданудағы даулы жағдайлардың шешу жолдарына шолу жасайтын болса, ең

алдымен қодтағы қателер мен кемшіліктер күтпеген салдарға, қаржылық шығындарға немесе қауіпсіздіктің бұзылуына әкелуі мүмкін. Смарт контракттарға қатысатын тараптар үшін кодты мұқият тексеру және кемшіліктердің қаупін азайту үшін ең жақсы тәжірибелерді енгізу өте маңызды. Хакерлік шабуылдар және қауіпсіздік тәуекелдеріне байланысты сандық және орталықтандырылмаған желілерде жұмыс істейтін смарт контракттар бұзу әрекеттеріне ұшырайды. Қауіпсіздікті бұзу рұқсатсыз кіруге, келісім-шарт талаптарын манипуляциялауға немесе активтерді ұрлауға әкелуі мүмкін. Бұндай тәуекелдерді азайту үшін сенімді қауіпсіздік шараларын енгізу, қорғаныс құралдарын үнемі жаңартып отыру қажет. Кейде желінің шамадан тыс жүктелуі, кешігуі немесе блокчейндегі бағдарламалық қателер сияқты факторлар смарт контракттың операциялық аспектілеріне әсер етуі мүмкін. Тараптар осы тәуекелдер туралы хабардар болуы керек және ықтимал ақауларды жою үшін резервтік механизмдерді немесе төтенше жағдайлар жоспарларын қарастыруы керек. Сонымен қатар смарт контракттар үшін жан-жақты нормативтік-құқықтық базаның болмауы пайдаланушыларды даулар мен алаяқтық жағдайында қорғау құралдарына қатысты белгісіздік тудырады. Нақты ережелердің болмауы смарт контракт бойынша транзакциялардың құқықтық анықтығы мен қорғалуына ұмтылатын кәсіпорындар мен жеке тұлғалар үшін қиындықтар тудыруы мүмкін. Технология дамып келе жатқанда, құқықтық жүйелер смарт контракттық транзакцияларға қатысушылардың тиісті қорғалуын қамтамасыз ету үшін бейімделуі қажет. Тағы бір маңызды мәселе – смарт контракт арқылы жүзеге асырылатын операцияларға салық салу және бухгалтерлік есеп. Мысалы, смарт контракттар арқылы төленетін роялти кірісі қалай есептелуі керек? Салық органдары блокчейнде жасалған мәмілелерді қалай бақылай алады? Бұл сұрақтарға жауаптар әлі белгісіз және оларды шешу үшін заңнама мен салық нормаларын одан әрі дамыту қажет. Құқықтық және технологиялық қауымдастықтар арасындағы ынтымақтастық смарт контракттар үшін теңдестірілген және тиімді нормативтік-құқықтық ортаға қол жеткізу үшін өте маңызды.

Әдебиеттер шолу

Смарт контракттарды азаматтық құқықтық қатынастарда қолдану мәселелерін әр түрлі авторлар, соның ішінде Новоселова Л.А., Грин О.С., Вашкевич А.М. сондай-ақ Ник Сабо және Бутерин В. сияқты блокчейн технологиялары саласындағы халықаралық сарапшылар зерттейді.

Смарт контракт тұжырымдамасын алғаш рет 1996 жылы ұсынған Ник Сабоның айтуынша, смарт контракт математикалық алгоритимдер арқылы мәмілелерді өз бетінше жүргізетін және олардың орындалуын бақылайтын компьютерлік хаттама. Бұл идея 2015 жылы Виталик Бутерин әзірлеген Ethereum платформасының арқасында одан әрі дамыды. Бұл смарт келісім-шарттар активтерді криптовалюта түрінде беру ғана емес, кеңірек тапсырмалар класын шешу үшін пайдалануға мүмкіндік берді [Вашкевич А.М., 2018: 12 б.].

Л.А.Новоселова смарт контракт - бұл алдын-ала келісілген шарттар туындаған кезде орындала бастайтын блокчейн платформасында жұмыс істейтін бағдарламалық код екенін атап өтті. Бұл смарт контракттардың заңды маңыздылығын талдау кезінде олардың техникалық табиғатын түсінудің маңыздылығын көрсетеді [Гринь О.С. және т.б., 2019: 53 б.].

Зерттеушілердің көпшілігі смарт контракт автоматтандыру, қауіпсіздік, ашықтық сияқты артықшылықтарды қамтамасыз ете отырып, тараптар арасындағы сенімділікті арттыруға және шығындарды азайтуға ықпал ететіндігін айтады. Осыған байланысты Т.Э.Зульфугарзаде үшінші тұлғалардың қатысуынсыз оларды орындау ерекшеліктерін бөліп көрсеткен, бұл процестерді жеңілдетеді және адам қателіктерінің қаупін азайтады [Зульфугарзаде Т.Э., 2018]. Алайда О.С.Грин сияқты зерттеушілер смарт контракттарды құқытық реттеуге қатысты мәселелерді көрсетеді. Атап айтқанда, Қазақстанда смарт контракттар мәмілелер жасасудың толыққанды нысаны ретінде танылмаған, бұл олардың заңдылығы мен орындалу мүмкінділігіне байланысты мәселелерді тудырады.

Шетелдік әдебиеттерде ақылды келісімшарттардың мазмұнын құрайтын шарттарды

тұжырымдау кезінде адалдық мәселесіне көп көңіл бөлінеді [Dell'Erba M., 2018]. Біздің ойымызша, мұндай алаңдаушылық толығымен негізделуі мүмкін, әсіресе ғылым мен техника деңгейін үнемі жетілдіру азаматтық айналымға қатысушыларға тиесілі құқықтарды теріс пайдалану үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Зерттеу әдістері

Қазақстанның тәжірибесін халықаралық тәжірибемен салыстырмалы талдау жүргізілді (АҚШ, Эстония, Беларусь және т.б.). Әр түрлі юрисдикциялардағы смарт контракттарды құқықтық реттеудегі айырмашылықтар қарастырылды.

Қазақстанда смарт контракттарды пайдаланудың мысалдары (мысалы, сақтандыруда, логистикада, жылжымайтын мүлікте)практикалық талдау түрінде қарастырылды.

Құқықтық талдау: смарт контракттардың Қазақстанның заңнамалық нормаларына сәйкестігі зерттеліп, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің және «Патент Заңы», «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» заңының ережелері талданды.

Смарт контракттардың бағдарламалық іске асырылуын және оларды блокчейнге біріктіру бойынша техникалық талдаулар жүргізілді.

Нәтижелер

Ғылыми нәтижелер: смарт контракттар бір уақытта цифрлық өнім және заңды құрал ретінде қарастырылады. Олардың азаматтық-құқықтық шарттардың негізгі талаптарына (оферта, акцепт, шарттың мәні және т.б.) сәйкес келетіндігі анықталды, бірақ заңнаманың бейімделуін талап етеді. АҚШ, ЕО, Беларусь Республикасы және басқа елдердің смарт контракттарды құқықтық тануға деген көзқарастары зерттелді. Қазақстанның табысты істерге сүйене отырып, өзінің құқықтық базасын әзірлеуі орынды деген қорытындыға келді.

Смарт контракттардың шарттардың талаптарын орындауды автоматтандыру; блокчейн технологиясының арқасында мәмілелердің ашықтығы мен қауіпсіздігін арттыру; делдалдар мен сот процестерінде шығындарды азайту секілді артықшылықтары анықталды. Сонымен қатар, тәуекелдер мен шектеулер анықталды: техникалық тәуекелдер (кодтағы қателер, қауіпсіздік қателері), құқықтық кедергілер (нормативтік танудың болмауы, түсіндірудегі қиындықтар).

Практикалық нәтижелер: Қазақстанда смарт контракттарды жылжымайтын мүлік, логистика, ауыл шаруашылығы, білім беру, денсаулық сақтау, зияткерлік меншік, сақтандыру салаларында қолдану ұсынылды. Заңнаманы жобаларды жетілдіру бойынша ұсынымдар: Қазақстан Республикасының заңнамаларына өзгерістер енгізу, смарт контракттарды мәмілелердің дербес нысаны ретінде тану. Әр түрлі салаларда смарт контракттарды қолдану стандарттарын және «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы шеңберінде блокчейн технологиялар негізінде пилоттық жобалар әзірлеу.

Қорытынды

Смарт контракттар - бұл тараптар арасында келісілген блокчейн жүйесіндегі бағдаламалық код немесе алгоритм арқылы жасалған шарт. Смарт контракт жасау және орындау толығымен автоматтандырылған және блокчейн жүйесінің ерекшеліктеріне байланысты өзгерту мүмкін емес кодқа сәйкес жүзеге асырылады. Ол Қазақстан Республикасындағы азаматтық-құқықтық қатынастардың құрылымымен байланысты болғандықтан, технологиялық инновациялар мен құқықтық дәлдік арасындағы үйлесімді теңгерімді талап етеді. Смарт контракттар Қазақстан Республикасындағы азаматтық қатынастарға қызықты және инновациялық тәсілді ұсынады. Олардың пайда болуы дәстүрлі келісім-шарттарға тиімділік, ашықтық және автоматтандыруды әкеледі. Осы келісім-шарттардың өзін-өзі орындау сипаты делдалдарға тәуелділікті азайтады, процестерді оңтайландырады және қателіктердің ықтималдығын азайтады.

Блокчейн мен смарт контракттардың жаһандық сипаты нормативтік құқықтық актілерді юрисдикциялық қамту туралы сұрақтар туғызады. Азаматтық құқықтық қатынастарда смарт контракттарды кеңінен және сенімді пайдалану үшін заңнамалық базаны пысықтау, осындай келісім-шарттарға қатысатын барлық тараптар үшін құқықтық қорғауды қамтамасыз ету қажет. Смарт келісім-шарттарға байланысты құқықтық дауларды шешу үшін бірнеше нормативтік құқықтық актілерге толықтырулар енгізуді қажет етеді. Сонымен қатар, смарт контракт контекстінде реттеу мәселелерін шешу үшін халықаралық стандарттарды үйлестіру немесе трансшекаралық ынтымақтастық тетіктерін құру қажет. Реттеушілердің күш-жігері смарт контракттармен байланысты алаяқтық әрекеттердің алдын алуға бағытталады. Бұл жеке тұлғаны тексеру стандарттарын, аудит процестерін белгілеуді және смарт контракт арқылы жүзеге асырылатын алаяқтық схемаларды анықтау және жазалау шараларын енгізуді қамтиды.

Смарт контракттардың нормативтік-құқықтық базасын дамыту және реттеушілер тұтынушылардың құқықтарын қорғау, алаяқтықтың алдын алу және халықаралық стандарттарды үйлестіру қажеттілігімен күресуі керек. Әмбебап тәсілдің болмауы тиімді және бейімделетін нормативтік-құқытық базаны құру үшін құқытық және технологиялық қауымдастықтар арасындағы тұрақты ынтымақтастықтың болуын қажет етеді.

Нормативтік-құқықтық база дамыған сайын смарт келісім-шарттар экожүйесіндегі мүдделі тараптар өзгерістерден хабардар болуға, нормативтік актілерді талқылауға белсенді қатысуға және өз тәжірибесін жаңа құқықтық шеңберге сәйкес бейімдеуге тиіс.

Смарт контракттар Қазақстан үшін құқықтық қатынастар мен экономикалық даму саласында үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Олардың көмегімен келісім-шарт процестерін едәуір жеңілдетіп, жеделдетіп және операциялық шығандарды азайтып. Мәмілелердің қауіпсіздігін арттыруға болады. Смарт контракттардың Қазақстанның құқықтық жүйесіне табысты интеграциялануын қамтамасыз ету және оларды пайдаланудан барынша пайда алу үшін осы саладағы зерттеулер мен әзірлемелерді жалғастыру маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Ethereum (2023) Ethereum ақылды келісім-шарт аудиті. *ICO Listing online* [Электрондық ресурс]: URL: https://www.icolistingonline.com/kk/ethereum-smart-contract-audit/ (өтінім берілген күні: 10.12.2024).

Сулейменов М.К. (2022) *Смарт-контракт как программный код и как гражданско-правовой договор* [Электрондық ресурс]: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35913159&pos=19;-28#pos=19;-28 (өтінім берілген күні: 21.12.2024).

Зульфугарзаде Т.Э. (2018) Особенности правового обеспечения смарт-контрактов. *Экономика. Право. Общество*, 2, 28-34 [Электрондық ресурс]: URL: https://epo.rea.ru/jour/article/view/226?locale=ru_RU (өтінім берілген күні: 14.12.2024).

Смарт-контракты (2022) Смарт-контракты – это не будущее, это уже наше настоящее! (2022) *WE Legal Law Firm* [Электрондық ресурс]: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39692106&pos=4;-88#pos=4;-88 (өтінім берілген күні: 27.12.2024).

Marwala T., Xing B. (2018) *Blockchain and Artificial Intelligence* [Электрондық ресурс]: URL: https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1802/1802.04451.pdf (өтінім берілген күні: 16.02.2025).

Сафаревич Д.З. (2020) Профессионально об актуальном: Смарт-контракты в современных реалиях. *Новости PRAVO*, 9 января [Электрондық ресурс]: URL: https://pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2020/january/44569/ (өтінім берілген күні: 20.12.2024).

ҚР АК (1994) *Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі*, 27 желтоқсан, 268-XIII [Электрондық ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z173 (өтінім берілген күні: 09.01.2025).

ҚР Заңы (2003) Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы: *Қазақстан Республикасының Заңы*, 7 қаңтар, 370-II [Электрондық ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000370 (өтінім берілген күні: 09.01.2025).

Декрет РБ (2017) О развитии цифровой экономики: *Декрет Республики Беларусь*, 21 декабря, 8 [Электрондық ресурс]: URL: https://president.gov.by/ru/documents/dekret-8-ot-21-dekabrja-2017-g-17716 (өтінім берілген күні: 09.01.2025).

Попова М. (2023) *В Казахстане заключен первый смарт-контракт на базе NFT*, 10 февраля [Электрондық ресурс]: URL: https://bluescreen.kz/v-kazakhstanie-zakliuchien-piervyi-smart-kontrakt-na-bazie-nft/ (өтінім берілген күні: 15.01.2025).

Propy (2025) *AI assisted title and escrow onchain for real estate* [Электрондық ресурс]: URL: https://propy.com/home/ (өтінім берілген күні: 20.01.2025).

Blockchain (2018) Blockchain: A technical primer (2018) *Deloitte Insights*, 6 February [Электрондық ресурс]: URL: https://www2.deloitte.com/us/en/insights/topics/emerging-technologies/blockchain-technical-primer.html (өтінім берілген күні: 20.01.2025).

E-estonia (2025) *e-Health* [Электрондық ресурс]: URL: https://e-estonia.com/solutions/e-health/e-health-records/ (өтінім берілген күні: 20.01.2025).

SimplyVital Health (2025) *Tracxn* [Электрондық ресурс]: URL: https://simplyvitalhealth.com / (өтінім берілген күні: 23.01.2025).

Blockchain (2024) *Products* [Электрондық ресурс]: URL: https://www.developer.tech.gov.sg/products/categories/blockchain/opencerts/overview.html (өтінім берілген күні: 23.05.2025).

ҚР Заңы (1996) Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы: *Қазақстан Республикасының заңы*, 10 маусым, 6-I [Электрондық ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006 (өтінім берілген күні: 23.01.2025).

ҚР Заңы (1999) *Қазақстан Республикасының Патент Заңы*, 16 шілде, 427 [Электрондық ресурс]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000427 (өтінім берілген күні: 23.01.2025).

Вашкевич А. (2018) Смарт-контракты: что, зачем и как. *Симплоер*, 89 [Электрондық ресурс]: URL: https://www.digital-energy.ru/wp-content/uploads/2019/12/smart-contracts.pdf (өтінім берілген күні: 11.12.2024).

Гринь О.С., Гринь Е.С., Соловьев А.В. (2019) Правовая конструкция смарт-контракта: юридическая природа и сфера применения. *Частное право*, 8(153), 51-62 [Электрондық ресурс]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-konstruktsiya-smart-kontrakta-yuridicheskaya-priroda-i-sfera-primeneniya/viewer (өтінім берілген күні: 15.12.2024).

Dell'Erba M. (2018) Do smart contracts require a new legal framework? Regulatory fragmentation, self-regulation, public regulation. Demystifying Technology, *University of Pennsylvania Journal of Law & Public Affairs, Forthcoming*, 49 [Электрондық ресурс]: URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3228445 (өтінім берілген күні: 16.02.2025).

References

Ethereum (2023) Ethereum akyldy kelisim-shart auditi. *ICO Listing online* [Electronic resource]: URL: https://www.icolistingonline.com/kk/ethereum-smart-contract-audit/ (date of access: 10.12.2024).

Sulejmenov M.K. (2022) *Smart-kontrakt kak programmnyj kod i kak grazhdansko-pravovoj dogovor* [Electronic resource]: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35913159&pos=19;-28#pos=19;-28 (date of access: 21.12.2024).

Zulfugarzade T.E. (2018) Osobennosti pravovogo obespecheniya smart-kontraktov. *Ekonomika. Pravo. Obshestvo*, 2, 28-34 [Electronic resource]: URL: https://epo.rea.ru/jour/article/view/226?locale=ru_RU (date of access: 14.12.2024).

Smart-kontrakty (2022) Smart-kontrakty – eto ne budushee, eto uzhe nashe nastoyashee! *WE Legal Law Firm* [Electronic resource]: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39692106&pos=4;-88#pos=4;-88 (date of access: 27.12.2024).

Marwala T., Xing B. (2018) *Blockchain and Artificial Intelligence* [Electronic resource]: URL: https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1802/1802.04451.pdf (date of access: 16.02.2025).

Safarevich D.Z. (2020) Professionalno ob aktualnom: Smart-kontrakty v sovremennyh realiyah. *Novosti PRAVO*, 9 yanvarya [Electronic resource]: URL: https://pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2020/january/44569/ (date of access: 20.12.2024).

KR AK (1994) *Kazakstan Respublikasynyn Azamattyk Kodeksi*, 27 zheltoksan, 268-XIII [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z173 (date of access: 09.01.2025).

KR Zany (2003) Elektrondyk kuzhat zhane elektrondyk cifrlyk koltanba turaly: *Kazakstan Respublikasynyn Zany*, 7 kantar, 370-II [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000370 (date of access: 09.01.2025).

Dekret RB (2017) O razvitii cifrovoj ekonomiki: *Dekret Respubliki Belarus*, 21 dekabrya, 8 [Electronic resource]: URL: https://president.gov.by/ru/documents/dekret-8-ot-21-dekabrja-2017-g-17716 (date of access: 09.01.2025).

Popova M. (2023) *V Kazahstane zaklyuchen pervyj smart-kontrakt na baze NFT*, 10 fevralya [Electronic resource]: URL: https://bluescreen.kz/v-kazakhstanie-zakliuchien-piervyi-smart-kontrakt-na-bazie-nft/ (date of access: 15.01.2025).

Propy (2025) *AI assisted title and escrow onchain for real estate* [Electronic resource]: URL: https://propy.com/home/ (date of access: 20.01.2025).

Blockchain (2018) Blockchain: A technical primer. *Deloitte Insights*, 6 February [Electronic resource]: URL: https://www2.deloitte.com/us/en/insights/topics/emergingtechnologies/blockchain-technical-primer.html (date of access: 20.01.2025).

E-estonia (2025) *e-Health* [Electronic resource]: URL: https://e-estonia.com/solutions/e-health/e-health-records/ (date of access: 20.01.2025).

SimplyVital Health (2025) *Tracxn* [Electronic resource]: URL: https://simplyvitalhealth.com/ (date of access: 23.01.2025).

Blockchain (2024) *Products* [Electronic resource]: URL: https://www.developer.tech.gov.sg/products/categories/blockchain/opencerts/overview.html (date of access: 23.05.2025).

KR Zany (1996) Avtorlyk kukyk zhane sabaktas kukyktar turaly: *Kazakstan Respublikasynyn zany*, 10 mausym, 6-I [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006 (date of access: 23.01.2025).

KR Zany (1999) *Kazakstan Respublikasynyn Patent Zany*, 16 shilde, 427 [Electronic resource]: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000427 (date of access: 23.01.2025).

Vashkevich A. (2018) Smart-kontrakty: chto, zachem i kak. *Simploer*, 89 [Electronic resource]: URL: https://www.digital-energy.ru/wp-content/uploads/2019/12/smart-contracts.pdf (date of access: 11.12.2024).

Grin O.S., Grin E.S., Solovev A.V. (2019) Pravovaya konstrukciya smart-kontrakta: yuridicheskaya priroda i sfera primeneniya. *Chastnoe pravo*, 8(153), 51-62 [Electronic resource]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-konstruktsiya-smart-kontrakta-yuridicheskaya-priroda-i-sfera-primeneniya/viewer (date of access: 15.12.2024).

Dell'Erba M. (2018) Do smart contracts require a new legal framework? Regulatory fragmentation, self-regulation, public regulation. Demystifying Technology, *University of Pennsylvania Journal of Law & Public Affairs, Forthcoming*, 49 [Electronic resource]: URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3228445 (date of access: 16.02.2025).

Понятие и специфика смарт-контрактов

[1]А.Раймова, [1]Р.А.Токатов
[1]Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан)

Аннотация
В данной статье рассматриваются роль смарт-контрактов в гражданских правоотношениях и вопросы правового регулирования их применения. Смарт-контракт - это инновационный инструмент, основанный на технологии блокчейн, который автоматизирует соглашения между сторонами. В ходе исследования были обсуждены преимущества смарт-контрактов, в том числе децентрализация, надежность и прозрачность, а также ограничения их полноценного правового признания в Республике Казахстан. Кроме того, был рассмотрен международный опыт и потенциал применения смарт-контрактов в Казахстане, даны рекомендации по их интеграции в правовую систему. Отмечена

необходимость внесения дополнений в национальное законодательство для признания смарт-контракта на правовой основе, в частности адаптации Гражданского кодекса Республики Казахстан и других законодательных актов. Это исследование показывает, что смарт-контракты требуют сочетания правовых, экономических и технологических изменений, чтобы способствовать их более широкому использованию в гражданско-правовых отношениях.
Клюсевые слова: смарт-контракт, блокчейн, правовое регулирование, автоматизация, гражданское право, законодательство.

The concept and specifics of smart contracts

[1]A.Raimova, [1]R.A.Tokatov
[1]academician E.A.Buketov Karaganda National Research University (Karaganda, Kazakhstan)

Abstract
This article discusses the role of smart contracts in civil law relations and issues of legal regulation of their application. A smart contract is an innovative tool based on blockchain technology that automates agreements between the parties. The study discussed the advantages of smart contracts, including decentralization, reliability and transparency, as well as the limitations of their full-fledged legal recognition in the Republic of Kazakhstan. In addition, the international experience and potential of using smart contracts in Kazakhstan were reviewed, and recommendations were given on their integration into the legal system. It was noted that amendments should be made to national legislation to recognize a Smart contract on a legal basis, in particular, the adaptation of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and other legislative acts. This study shows that smart contracts require a combination of legal, economic, and technological changes to facilitate their wider use in civil law relations.
Keywords: smart contract, blockchain, legal regulation, automation, civil law, legislation.

Поступила в редакцию: 19.01.2025
Одобрена: 18.03.2025
Первая публикация на сайте: 25.09.2025

МРНТИ: 17.01.11 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.12

ЧИТАТЕЛЬСКИЙ ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА

**[1]Ә.СЕРІК, [1]О.А.СМИРНОВА*
[1]Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова
(Кокшетау, Казахстан)
**serikalina15@gmail.com, smirnowaoa@gmail.com*

Аннотация
Статья посвящена исследованию читательского портрета современного студента в условиях цифровизации и изменения образовательных практик. На основе эмпирического анализа предпочтений и мотивации студентов в выборе литературы выявлены ключевые тенденции, влияющие на их читательскую активность. Основное внимание уделено влиянию цифровых технологий на формат и содержание чтения, а также на роль литературы в образовательном процессе. Исследование показало, что студенты продолжают ориентироваться на практическое и учебное чтение, однако сохраняют интерес к художественной литературе как источнику культурного и личностного роста. Особое внимание уделяется чтению академических текстов и проблемам, с которыми сталкиваются студенты в процессе освоения сложной информации. Подчеркивается необходимость формирования навыков осознанного чтения, развития критического мышления и информационной грамотности. В статье рассматриваются стратегии повышения интереса к чтению и способы адаптации образовательного процесса к новым реалиям, чтобы чтение оставалось важным инструментом саморазвития и профессионального роста.
Ключевые слова: читательский портрет, современный студент, цифровизация, читательская активность, мотивация к чтению, образовательная среда, литературные предпочтения.

Введение

Чтение в XXI веке остается одним из важнейших механизмов социализации, интеллектуального развития и формирования мировоззрения личности. Оно служит не только средством получения знаний, но и способом познания окружающей действительности, развития критического мышления и творческого воображения. Однако в условиях стремительной цифровизации и глобальных информационных изменений, происходящих в современном обществе, традиционные формы чтения претерпевают значительные трансформации. Эти изменения особенно ярко проявляются в молодежной среде, где распространение электронных гаджетов и доступность цифрового контента формируют новые читательские практики и предпочтения. Анализ этих изменений является актуальной задачей, так как понимание современных читательских практик студентов позволяет не только оценить уровень их культурного и интеллектуального развития, но и выявить тренды, влияющие на образовательный процесс.

Современные студенты, являясь представителями поколения цифровых технологий (так называемое поколение Z), демонстрируют новые подходы к получению и обработке информации. Как отмечает Н.А.Стефановская, традиционные форматы чтения трансформируются под влиянием жесткой конкуренции аудиовизуальных средств передачи информации. При этом существует риск утраты набора кодов, технологий и поведенческих навыков, связанных с чтением [Стефановская Н.А., 2008]. Традиционные бумажные книги в их чтении все чаще уступают место электронным текстам, аудиоформатам и краткому визуальному контенту. Эти изменения вызывают обеспокоенность относительно углублённого чтения, критического мышления и способности к аналитическому осмыслению прочитанного. Научные исследования показывают, что чтение остается важным фактором формирования личности, однако его восприятие и значение в жизни современной молодежи претерпевают значительные изменения. С одной стороны, наблюдается сокращение интереса к художественной литературе в пользу прикладных текстов и коротких информационных блоков. С другой стороны, растет интерес к специализированным источникам информации и самообразованию, что может говорить о переориентации читательской активности на практико-ориентированные задачи. Исследователями подчёркивается, что культура чтения как набор определенных компетенций имеет особое место в сохранении системы образования, культуры и общества в целом. Изучаются различные аспекты культуры чтения студентов: через призму преподавания гуманитарных дисциплин, в рамках развития сферы образования, в ходе вовлечения студентов в учебный процесс и др. [Кирчанов М.В., 2021].

Проблематика исследования читательских предпочтений современной молодежи приобретает особое значение в связи с тем, что чтение является важным компонентом образовательного процесса. Именно в студенческом возрасте формируются устойчивые привычки чтения, закладываются основы профессиональной и личностной самоидентификации. Изучение данных привычек позволяет выявить доминирующие тренды в восприятии текстов, определить потенциал чтения как инструмента личностного роста и построения образовательной траектории.

Цель исследования - выявить и проанализировать особенности читательских предпочтений, практик и мотивов современного студенчества в условиях цифровизации и трансформации информационной среды, а также определить влияние новых медийных технологий на формирование читательских интересов и навыков критического восприятия информации.

Гипотеза исследования: предполагается, что современные студенты демонстрируют склонность к использованию кратких и цифровых форматов чтения, снижая интерес к традиционной художественной литературе, при этом их читательская активность ориентирована преимущественно на получение практической информации и саморазвитие.

Большое внимание уделяется вопросу о типах читаемой литературы, ее тематическом и жанровом разнообразии. Исследование также затрагивает проблему мотивации: какие цели

преследуют студенты при выборе литературных источников - образование, саморазвитие, профессиональная подготовка или развлечение. Существующие изменения в читательской культуре молодежи вызывают вопрос: каковы ключевые характеристики читательского портрета современного студента? Насколько сильно цифровизация повлияла на восприятие текста, выбор форматов и мотивы чтения? Являются ли современные студенты читателями нового типа, и если да, то какие особенности присущи их читательской культуре?

Изучение читательских практик студентов позволяет расширить понимание того, как меняется структура их предпочтений в условиях цифровой эпохи, и дает возможность прогнозировать дальнейшее развитие читательской культуры. Результаты исследования будут полезны для корректировки образовательных программ, разработки новых форматов подачи информации и создания образовательных стратегий, способствующих сохранению культуры чтения как важнейшего инструмента интеллектуального и личностного роста.

Основная часть

Чтение на протяжении всей истории человечества служило важнейшим инструментом накопления и передачи знаний, формирования мировоззрения и духовного развития. В условиях современного информационного общества чтение претерпевает значительные трансформации, связанные с распространением цифровых технологий, изменением форматов восприятия информации и увеличением роли мультимедийного контента. Эти процессы не только создают новые возможности для доступа к знаниям, но и ставят перед обществом вызовы, связанные с сохранением навыков глубокого, аналитического чтения и критического мышления. Сегодняшняя молодежь демонстрирует иной подход к чтению по сравнению с предыдущими поколениями. Основными чертами современных читателей являются фрагментарность восприятия, ориентация на краткие и утилитарные тексты, а также предпочтение электронных форматов и аудиокниг. Студенты, являясь активными пользователями интернета, все чаще выбирают цифровые ресурсы для получения информации. Это позволяет им оперативно находить нужные данные, но одновременно снижает интерес к традиционным источникам знаний - книгам и научным изданиям. Актуализируется необходимость социологического анализа динамики читательских практик, возникающих под влиянием техногенных вызовов и приводящих к трансформации не только традиционных, но и новых форматов чтения. Г.М.Агеева отмечает: «Бумажная книга, действительно, вытесняется электронной. Часто можно слышать, что за ней – будущее. Но это не означает, что книга в ее новом электронном «обличье» сохранит свой прежний статус» [Агеева Г.М., 2019]. Цифровизация открыла новые горизонты в чтении, позволив студентам использовать удобные форматы, такие как электронные книги, аудиоконтент и мобильные приложения для обучения. Однако эта тенденция сопровождается определенными рисками, включая снижение концентрации внимания, поверхностность восприятия и привычку к беглому чтению. Социальные сети, будучи одним из важнейших источников информации, также способствуют формированию новых привычек восприятия текстов. Молодежь все чаще взаимодействует с короткими постами, статьями и комментариями, что способствует быстрой переработке информации, но одновременно ограничивает развитие аналитических навыков.

Эпоха постграмотности породила мультимедийные тексты различной природы, которые обозначают терминами гибридные, интерактивные, гетерогенные, поликодовые, семиотически осложненные тексты. Получили распространение книги-панорамы, книги с дополненной реальностью, виммельбухи, комиксы, графические романы, а в обозримом будущем предполагается появление авиги - конвергентной книги, которая содержит одновременно текст, иллюстрации, звук и видео. Закономерно, что внимание к проблемам развития читательских практик в современной медиакоммуникационной среде оказывается в числе ведущих исследовательских тенденций последних лет. Особенно важны, на наш взгляд, исследования, направленные на анализ читательских практик современного студенчества, для которого, как отмечают социологи, характерна утрата культуры знания и образованности в системе общественных ценностей [Зборовский Г.Е., Амбарова П.А., 2021]. Жанровые

предпочтения современной молодежи также претерпели изменения. Если ранее художественная литература занимала ведущее место в читательских практиках, то в настоящее время наблюдается рост интереса к научно-популярным, прикладным и профессионально-ориентированным изданиям. Молодые люди рассматривают чтение не только как досуг, но и как средство достижения образовательных и карьерных целей. В то же время художественная литература, особенно классика, постепенно уступает место современным жанрам, ориентированным на развлечение.

Несмотря на появление новых форматов, чтение остаётся важной составляющей образовательного процесса. Студенты, активно использующие книги и статьи для учёбы, демонстрируют более высокие академические результаты. Это подтверждает значимость чтения как механизма развития интеллекта, памяти и аналитического мышления. Однако выявленные проблемы, такие как дефицит времени, низкая мотивация к чтению и недостаток привычки к глубокому анализу текстов, указывают на необходимость совершенствования образовательных стратегий. Сегодняшний этап изучения цифрового чтения напрямую связан с оценкой его функционирования в пространстве социальных сетей, выступающих актуальным полем реализации книжных интересов аудитории. Особый интерес в контексте рассматриваемой темы вызывает исследование Т.Д.Рубановой, проанализировавшей возможности социальных сетей в продвижении чтения и развитии читательской активности пользователей [Рубанова Т.Д., 2020].

Сложившаяся ситуация требует внедрения новых подходов в обучении, направленных на развитие интереса к чтению и адаптацию образовательного контента к цифровой эпохе. Использование интерактивных платформ, интеграция мультимедийных материалов и внедрение технологий геймификации могут стать эффективными инструментами для привлечения молодежи к чтению и повышения их мотивации. Обозначенные тенденции актуализируют необходимость изучения читательской практики студенческой молодежи, одним из компонентов которой выступают читательские потребности. Поскольку студенчество неоднородно по своему составу (молодые люди обучаются на разных направлениях подготовки, в различных регионах и т.д.), картина чтения российского студенчества складывается из совокупности отдельных читательских практик, изучением которых занимаются многие исследователи [Мурашова Н.С., 2023].

И так, чтение в современной студенческой среде трансформируется, сохраняя свою значимость, но приобретая новые формы. Эти изменения требуют внимательного изучения и разработки педагогических подходов, способных поддержать интерес к чтению и сформировать у студентов навыки критического восприятия информации (рисунок 1).

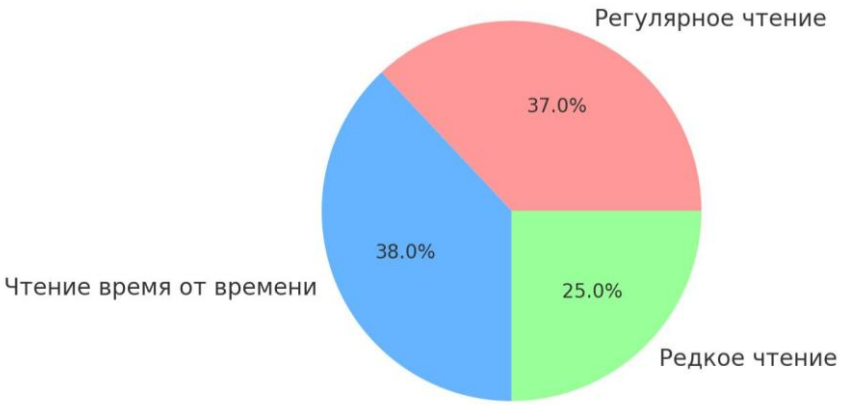

Рисунок 1. Читательская активность студентов

Читательская активность студентов становится все более избирательной. Согласно проведенному исследованию, только 33% студентов регулярно читают книги, в то время как 42% делают это время от времени, а 25% практически не читают. Это свидетельствует о том,

что чтение перестает быть регулярным занятием, особенно в условиях растущего информационного потока и большого числа альтернативных способов получения знаний. Предпочтение электронным книгам (57%) над бумажными (24%) и аудиоформатами (19%) подчеркивает изменение форматов восприятия информации. Это объясняется удобством, экономичностью и возможностью доступа к огромному количеству материалов онлайн. Однако важно отметить, что цифровые форматы не всегда способствуют глубинному восприятию текста. Жанровая структура читательских предпочтений также претерпела изменения. Научно-популярная литература (37%) и прикладные издания (28%) преобладают над художественной литературой (35%). Это говорит о том, что студенты стремятся получить практическую информацию, которая может быть полезной в их учебной или профессиональной деятельности. Мотивация к чтению также отражает прагматичный подход студентов. Более половины (52%) читают для выполнения учебных заданий, в то время как 32% используют чтение как инструмент саморазвития.

При выборе чтения студенты могут столкнуться с рядом проблем и вызовов, которые оказывают влияние на их читательскую активность и предпочтения. Рассмотрим основные из них:

Проблемы с концентрацией и вниманием

Цифровизация и постоянное использование мобильных устройств приводят к фрагментации внимания. Студенты часто предпочитают короткие, информационно насыщенные тексты, такие как статьи в социальных сетях или новостные ленты, из-за их удобства и быстроты восприятия. Это затрудняет восприятие сложных и длинных текстов, таких как книги и научные работы, требующие более глубокого анализа и сосредоточенности.

Недостаток времени

С увеличением учебной нагрузки и внешних обязательств (работа, социальные активности и т.д.) студенты испытывают нехватку времени для полноценного чтения. Это особенно актуально для традиционных бумажных книг или объемных научных произведений, которые требуют значительных усилий и времени для прочтения.

Преобладание цифровых форматов

Хотя цифровые книги удобны, они не всегда способствуют глубокому восприятию текста. Множество студентов, привыкших к онлайн-форматам, может испытывать трудности с полным восприятием длинных, сложных произведений. Цифровые платформы также могут быть перегружены информацией, что усложняет выбор качественной и полезной литературы.

Изменение читательских предпочтений

Снижение интереса к классической литературе в пользу научно-популярной и прикладной литературы также становится проблемой. Несмотря на высокий интерес к темам саморазвития и практическим аспектам знаний, студенты могут утратить интерес к художественной литературе, что влияет на их культурное и эстетическое развитие.

Отсутствие навыков критического чтения

Современные студенты, привыкшие к быстрому сканированию информации, могут испытывать трудности с критическим осмыслением прочитанного. Это ограничивает их способность к глубокому анализу и осмыслению литературы, что является важным навыком как в академической, так и в профессиональной деятельности.

Влияние социальных сетей и мультимедийного контента

Социальные сети и мультимедийный контент занимают все больше времени студентов, отвлекая их от чтения книг. Постоянное потребление информации через визуальные и аудиовизуальные форматы снижает склонность к текстовому восприятию и может уменьшать интерес к литературным произведениям.

Отсутствие интересных книг или трудности с выбором

Нехватка рекомендаций или трудности с поиском качественной литературы также могут стать барьером. Студенты часто не знают, где найти книги, которые были бы интересны и полезны для их образовательного и личностного роста. Для решения этих проблем важно развивать у студентов навыки глубокого восприятия текста, активно использовать в образовательном процессе различные форматы чтения и работать над созданием комфортных условий для чтения, включая удобные цифровые платформы, библиотеки и научные ресурсы. Только 16% респондентов рассматривают книги как способ развлечения или отдыха. Цифровые технологии оказывают значительное влияние на читательскую культуру. Около 63% студентов отметили, что цифровизация упростила доступ к книгам, но 47% признали, что стали реже читать большие тексты из-за влияния социальных сетей и мультимедиа. Важно подчеркнуть, что 70% студентов признают важность чтения для образования и личностного роста. Это говорит о сохранении понимания ценности литературы, несмотря на изменение её форматов.

Составление литературного и читательского портрета современных студентов зависит от множества факторов, которые могут как способствовать, так и ограничивать их читательскую активность. К основным факторам выбора можно отнести следующие.

1. Цифровизация и доступ к информации
Современные студенты живут в эпоху цифровых технологий, что оказывает значительное влияние на их выбор литературы. Удобный доступ к электронным книгам, аудиоформатам и статьям в интернете меняет привычки студентов. Преимущество цифровых форматов, таких как электронные книги и онлайн-ресурсы, влияет на их предпочтения, делая чтение более удобным и доступным. Однако это также приводит к снижению интереса к традиционным бумажным книгам.

2. Психологические и когнитивные особенности
На выбор литературы студентов влияют их личностные характеристики, такие как уровень мотивации, интересы и способности к сосредоточению. Студенты с высокоразвитыми когнитивными навыками могут предпочитать более сложные и объемные тексты, тогда как те, кто ищет более быстрые и легкие способы получения информации, склоняются к кратким и адаптированным форматам, таким как статьи, блоги или социальные сети.

3. Социально-культурные факторы
Социальная среда и культура играют важную роль в формировании читательских предпочтений студентов. Например, в Казахстане и других странах с богатым культурным наследием часто наблюдается предпочтение к национальной литературе, фольклору и произведениям, отражающим местные традиции и обычаи. Влияние семьи, образовательных учреждений, а также группы сверстников формирует восприятие того, что считается «важным» для чтения, а что нет.

4. Образовательные и профессиональные интересы
Читательский портрет студентов тесно связан с их образовательной программой и профессиональными интересами. Студенты часто выбирают литературу, которая помогает им в учебе или профессиональной деятельности. Это может быть научно-популярная литература, учебные пособия или специализированные материалы по их будущей профессии. Чтение также может быть связано с развитием личных навыков и интересов, таких как саморазвитие, личностный рост или освоение новых технологий.

5. Мотивация к чтению
Мотивация является одним из ключевых факторов, определяющих выбор литературы студентами. Чтение может быть мотивировано различными факторами: учебной необходимостью (для подготовки к экзаменам или написания рефератов), личным интересом и желанием саморазвиваться или просто как форма досуга. Влияние учебной нагрузки и

обязательных материалов может ограничить время для свободного чтения, однако наличие интересных и полезных книг может мотивировать студентов к выбору того или иного материала.

6. Влияние массовых медиа и социальных сетей
Социальные сети, блоги и различные интернет-платформы играют важную роль в формировании читательских предпочтений. Рекомендации, которые студент получает через медиа-каналы, могут существенно повлиять на его выбор. Популяризация книг через книжных блогеров, YouTube-каналы, а также участие в книжных клубах в социальных сетях может стимулировать интерес к книгам, которые иначе могли бы остаться незамеченными.

7. Экономические и временные ограничения
Экономическая доступность книг, особенно бумажных изданий, может быть значимым фактором. Студенты с ограниченным бюджетом часто выбирают более доступные или бесплатные форматы, такие как электронные книги, скачиваемые с интернета. В то же время дефицит времени, вызванный учебной нагрузкой и работой, ограничивает возможность для длительного чтения.

8. Тренды и популярные направления
Мировые и локальные книжные тренды также оказывают влияние на выбор студентов. Популярные авторы, бестселлеры, а также книги, получившие признание на крупных международных книжных фестивалях, часто становятся объектом интереса студентов. Это влияние трендов может привести к массовому интересу к определенному виду литературы (например, к научной фантастике, книгам о личной эффективности или современным автобиографиям).

9. Роль образовательных учреждений
Учебные заведения играют важную роль в формировании читательского портрета студентов. Преподавание литературы, библиотеки, а также специальные курсы или мероприятия, связанные с чтением, могут способствовать формированию устойчивого интереса к книгам. В рамках образовательной программы студенты часто знакомятся с обязательным списком литературы, что также оказывает влияние на их предпочтения.

10. Интерес к культурному наследию и традициям
Для студентов, особенно в Казахстане и других странах с разнообразным культурным фоном, большое значение имеет сохранение и изучение традиций и культурного наследия. Литература, которая отражает исторические и культурные реалии, может становиться важным элементом их читательского портрета. Это может включать национальную литературу, мифы, легенды и фольклор.

Так, на составление читательского портрета студентов влияет множество факторов, от культурных и социальных до экономических и когнитивных. Понимание этих факторов помогает более точно определить предпочтения и мотивацию студентов в выборе литературы, а также разрабатывать стратегии для повышения их читательской активности и вовлеченности.

Основной вызов, с которым сталкиваются студенты, заключается в снижении способности сосредоточиться на длинных текстах. Постоянное взаимодействие с короткими форматами, такими как статьи, посты в социальных сетях и видео, формирует привычку к быстрому восприятию информации. Это создает трудности при изучении сложных научных или литературных текстов. Таким образом, проведенное исследование подтверждает, что читательский портрет современного студента характеризуется переходом к цифровым форматам и краткому чтению. Это, с одной стороны, расширяет доступ к знаниям, но с другой - снижает интерес к традиционной литературе и глубокому анализу текста.

Рекомендации для повышения читательской активности среди студентов рекомендуется:
- разработка образовательных программ, включающих активное использование художественной литературы;

- внедрение интерактивных форматов изучения книг, например, дискуссионных клубов и чтений;
- увеличение доли обязательного чтения в рамках учебного процесса, направленного на формирование аналитического мышления;
- создание цифровых библиотек с удобным доступом к классической и научной литературе.

Литературный обзор

Современные студенты сталкиваются с множеством факторов, которые оказывают влияние на их читательские предпочтения и формируют их читательский портрет. Цифровизация, развитие социальных сетей, изменения в образовательных программах и личные мотивации - все эти элементы взаимодействуют друг с другом, создавая новые привычки и интересы в чтении среди молодежи. Важно понимать, как различные аспекты жизни студентов влияют на их выбор литературы и на то, какие книги становятся для них актуальными и востребованными.

Согласно исследованию В.Я.Аскарова и др. (2023), развитие цифровых технологий привело к значительному изменению читательских привычек студентов. Исследование показало, что более 60% респондентов предпочитают электронные книги бумажным, отмечая удобство доступа и экономию времени. Однако это сопровождается снижением внимания к классическим художественным текстам и увеличением интереса к кратким форматам информации [Аскарова В.Я. и др., 2023].

В то же время, исследование Р.Бекжановой и А.Темирова (2023) в Казахстане выявило, что, хотя цифровые форматы становятся основным источником информации, до 25% студентов все еще предпочитают бумажные книги, особенно для изучения учебной литературы и художественных произведений. Авторы связывают это с образовательными традициями и культурными особенностями региона [Бекжанова Р., Темиров А., 2023].

Е.В.Каргаполова и соавторы в статье «Читательские предпочтения современного российского студенчества: жанровое разнообразие» (2019) провели анализ читательских предпочтений студентов вузов Москвы и Астрахани. Они выявили, что произведения классической литературы занимали первое место в структуре жанровых предпочтений опрошенных студентов в 2019 году, однако в последующие годы на первое место вышли детективы. Авторы приходят к выводу, что «по совокупности выборов студенты предпочитают «легкие» жанры, рассчитанные на массового читателя, - детективы, фэнтези, приключенческую романтику, психологические и любовные романы».

Интересный акцент делает Н.Акимова (2020), изучая мотивацию к чтению. Автор отмечает, что для большинства студентов (около 50%) основным стимулом к чтению является учебная деятельность, тогда как личностный рост и развлечение занимают менее значительные позиции. При этом влияние социальных сетей и мультимедиа становится одним из факторов, снижающих продолжительность чтения классической литературы. Социальные сети и масс-медиа также играют важную роль в формировании читательского портрета студентов. Влияние этих факторов проявляется в том, что студенты все чаще выбирают книги, рекомендованные через популярные медиаканалы, такие как Instagram, TikTok и блоги.

К.Ли (2022) в своем исследовании отмечает, что социальные сети стали мощным инструментом для популяризации литературы, и рекомендации через эти платформы часто становятся решающими для молодежной аудитории в выборе книг. Научная литература также акцентирует внимание на изменении жанровых предпочтений молодежи, росте популярности прикладной литературы и книг о личной эффективности. Студенты видят в таких изданиях практическую пользу, которая может быть применена в их профессиональной жизни [Ли К., 2022]. Однако современные студенты сталкиваются и с проблемой «перегрузки информацией». В условиях большого количества доступных источников, электронных ресурсов и социальной сети важно научиться эффективно выбирать книги и выделять время

для чтения. В условиях стремительного развития цифровых технологий современные студенты сталкиваются с явлением информационной перегрузки, что негативно сказывается на их когнитивных способностях и успеваемости. Так, в исследовании К.К.Васильевой, опубликованном в журнале Образование и информационное общество, установлено, что избыток информации приводит к снижению концентрации внимания и повышению уровня когнитивного истощения. Как отмечается в работе, «избыточное информационное поле вызывает перегрузку, которая препятствует эффективному восприятию учебного материала» [Васильева К.К., 2018].

Современный читательский портрет студентов формируется под воздействием множества факторов, среди которых цифровизация, влияние социальных медиа, образовательные программы и личные мотивы играют ключевую роль. Понимание этих факторов помогает глубже понять, как меняются предпочтения студентов, и какие новые подходы могут быть использованы для стимулирования их интереса к чтению в разных форматах.

Методология исследования

Целью данного исследования является анализ читательских предпочтений студентов, выявление влияния цифровизации, социальных сетей и образовательной среды на их восприятие литературы, а также мотивации к чтению. Предполагается, что современные студенты склонны использовать цифровые форматы чтения (электронные книги и аудиокниги), что снижает интерес к традиционным бумажным изданиям, а их читательская активность ориентирована преимущественно на получение практической информации для учебы и профессиональной деятельности.

Исследование проводилось с использованием метода анкетирования среди студентов трех высших учебных заведений Казахстана: Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Астана Медицинский Университет и Восточно-Казахстанский университет имени С.Аманжолова. В общей сложности было опрошено 150 студентов различных курсов и специальностей. Анкета включала вопросы, которые касались читательской активности, предпочтений в жанрах и форматах книг, а также мотивации к чтению. Были рассмотрены такие аспекты, как влияние цифровых технологий на выбор литературы, роль образовательной программы в формировании читательских предпочтений, а также влияние социальных сетей и медиаконтента. Студенты отвечали на закрытые вопросы с выбором вариантов ответа, а также могли предоставить дополнительные комментарии в открытых вопросах. Данные анализировались с использованием методов статистики, включая расчет частот, процентных долей и сравнительный анализ.

Результаты

Собрав все данные и проанализировав их, можно сделать следующий вывод. Результаты анкетирования показали, что 37% студентов читают книги регулярно, 38% - время от времени, а 25% - крайне редко. Это свидетельствует о том, что чтение остается важной частью жизни студентов, однако значительная часть из них не делает это регулярной привычкой. В отношении предпочтений форматов книг, 53% студентов предпочитают электронные книги, 27% - бумажные издания, а 20% - аудиокниги. Эти данные подтверждают значительную популярность цифровых форматов среди студентов, что согласуется с тенденцией к увеличению использования технологий в процессе чтения.

Что касается жанров, то 41% студентов предпочитают научно-популярную литературу, 33% - художественные произведения, и 26% - профессиональные и прикладные издания. Это также подтверждает тенденцию к практическому чтению, связанному с учебной и профессиональной деятельностью, однако художественная литература продолжает оставаться важной для студентов, заинтересованных в культурном и духовном развитии. Мотивация студентов к чтению распределяется следующим образом: 47% респондентов читают в первую очередь для учебных целей, 32% - для саморазвития, и лишь 21% читают для отдыха и

развлечения. Этот результат указывает на то, что основная часть студентов воспринимает чтение как средство для достижения учебных целей и личностного роста, а не как способ расслабления.

Влияние цифровизации также оказывает значительное влияние на восприятие литературы: 67% студентов отмечают, что цифровые технологии упростили доступ к книгам, и 43% из них предпочитают читать через интернет-платформы. Однако 68% студентов признались, что цифровизация и социальные сети снизили их интерес к чтению больших и сложных текстов, что может свидетельствовать о сокращении внимания к более объемным книгам в пользу коротких и более легких для восприятия материалов (таблица 1).

Таблица 1

Результаты анкетирования

Категория	Проценты (%)	Количество (чел.)
Регулярное чтение	37	55
Чтение время от времени	38	57
Редкое чтение	25	38
Электронные книги	53	80
Бумажные издания	27	40
Аудиокниги	20	30
Научно-популярная литература	41	62
Художественная литература	33	50
Прикладные издания	26	39
Учебные задачи	47	71
Саморазвитие	32	48
Развлечение	21	31
Цифровые технологии улучшили доступ	67	101
Меньше читают большие тексты	43	65
Чтение важно для образования	68	102

Образовательная программа оказывает определенное влияние на выбор литературы: 70% студентов признались, что обязательные списки литературы и учебные материалы влияют на их выбор книг. Однако лишь 20% считают обязательные произведения полезными для личностного развития. 43% студентов сообщили, что избыточное количество учебных материалов не оставляет времени для чтения книг вне учебной программы, что указывает на нехватку времени для развлекательного и культурного чтения. Основными проблемами, с которыми сталкиваются студенты при выборе литературы, являются нехватка времени (62% респондентов), сложность в выборе интересных книг (53%) и высокая учебная нагрузка (45%). Эти факторы ограничивают возможности студентов для чтения книг, не связанных с их образовательной деятельностью.

Результаты исследования подтверждают, что цифровизация и образовательная программа оказывают существенное влияние на читательские предпочтения студентов. В то же время студенты продолжают проявлять интерес к различным жанрам литературы, включая как научно-популярные издания, так и художественные произведения, несмотря на ограниченное время для свободного чтения.

Дискуссия

Результаты исследования «Читательский портрет современного студента» подтверждают важные тенденции в читательской активности студентов высших учебных заведений Казахстана, которые могут оказать влияние на дальнейшее развитие читательских привычек молодежи. Этот анализ позволяет рассмотреть несколько ключевых аспектов, включая влияние цифровизации, изменения в читательских предпочтениях, роль образовательной среды и мотивацию студентов к чтению. Все эти факторы требуют глубокого осмысления и

обсуждения, поскольку они могут определить не только будущее восприятие литературы, но и общий уровень культурного и образовательного развития студентов.

Одной из наиболее ярких тенденций, выявленных в ходе исследования, является значительное влияние цифровизации на читательские привычки студентов. По результатам опроса, 67% студентов признают, что цифровые технологии значительно упростили доступ к книгам, и более 40% студентов предпочитают читать через электронные устройства, такие как смартфоны, планшеты и ноутбуки. Это подтверждает утверждение, что цифровизация кардинально меняет способы потребления литературы и предоставляет студентам удобство доступа к огромным объемам информации в цифровом формате.

Однако в то же время цифровизация имеет и свои отрицательные последствия. 55% студентов отметили, что чрезмерное присутствие социальных сетей, мультимедийного контента и коротких текстов снижает их интерес к длинным книгам и глубокому осмыслению текста. Это явление может свидетельствовать о том, что студенты, привыкшие к быстрому получению информации через цифровые устройства, становятся менее терпеливыми к длительному чтению и более сложным произведениям. Это также влияет на снижение уровня эмпатии и критического мышления, которые являются важными результатами чтения художественной литературы. Студенты сталкиваются с противоречием между удобством цифровых форматов и необходимостью развивать внимание и концентрацию при чтении традиционных текстов. Важно отметить, что это не только проблема студентов, но и вызов для образовательных систем, которые должны адаптировать свои методики и программы, учитывая эту трансформацию в восприятии текста и информации.

Мотивация студентов к чтению играет ключевую роль в формировании их читательских привычек. Согласно результатам исследования, подавляющее большинство студентов (47%) читают в первую очередь с целью выполнения учебных заданий и подготовки к занятиям, в то время как 32% читают для саморазвития, а лишь 21% - для развлечения. Это подчеркивает доминирование учебной мотивации среди молодежи, что в целом согласуется с данным, которые утверждают, что студенты часто воспринимают чтение как инструмент для достижения профессиональных и образовательных целей, а не как средство личностного роста или культурного обогащения. Этот аспект читательской мотивации может быть связан с двумя основными факторами. Во-первых, учебная нагрузка и требования образовательной программы сужают поле для свободного и досугового чтения. Как показывает исследование, 43% студентов заявили, что не имеют достаточно времени для чтения вне учебной программы из-за высокой учебной нагрузки. Во-вторых, современные студенты активно ориентируются на профессиональное саморазвитие и карьерные цели, что, как правило, требует сосредоточенности на научной и профессиональной литературе. Это особенно важно в условиях быстро меняющегося образовательного и профессионального ландшафта, где важность прикладных знаний и навыков значительно возросла.

Исследование показало, что научно-популярная литература (41%) и профессиональные издания (26%) являются основными жанрами, которые студенты предпочитают читать помимо учебных материалов. Художественная литература, с её духовным и культурным потенциалом, также сохраняет свою роль, однако она занимает менее заметное место среди студентов (33%). Это подтверждает тенденцию к повышенному интересу к практическим и профессиональным материалам, что согласуется с направленностью студентов на достижения в учебе и профессиональной деятельности. Однако следует отметить, что даже при преобладании практических жанров, художественная литература всё еще сохраняет свою ценность для студентов, особенно для тех, кто заинтересован в культурном и личностном развитии. Более того, художественная литература способствует развитию воображения, расширению кругозора и стимулирует когнитивное развитие, что важно для общего образовательного процесса. Поэтому необходимо выработать стратегии, которые позволят студентам эффективно сочетать профессиональное и художественное чтение, извлекая из каждого типа литературы максимальную пользу.

Роль образовательной среды в формировании читательских предпочтений студентов также является важной темой для обсуждения. Опрос показал, что 70% студентов считают обязательные списки литературы и курсовые задания важными для их выбора книг. Однако 20% из них признаются, что это не помогает им в личностном развитии. Это означает, что хотя образовательная система оказывает сильное влияние на выбор литературы, студенты не всегда воспринимают обязательные произведения как важный инструмент для развития своего мировоззрения. Важно отметить, что обязательные чтения часто ограничены рамками учебной программы и направлены на решение конкретных образовательных задач, а не на развитие более глубоких и многогранных читательских интересов. Это поднимает вопрос о необходимости интеграции более гибких и разнообразных литературных курсов в образовательную программу, которые будут стимулировать студентов к исследованию литературы за пределами учебных списков.

Основными проблемами, с которыми сталкиваются студенты при выборе литературы, являются нехватка времени для чтения (62%), сложность в выборе интересных книг (53%) и перегрузка учебными материалами (45%). Эти проблемы требуют комплексного подхода к решению. Важной задачей является создание условий для формирования у студентов привычки к регулярному чтению, что будет способствовать как личностному росту, так и улучшению образовательных результатов.

Результаты исследования показывают, что современные студенты переживают значительные изменения в своей читательской активности. Цифровизация и образовательная система оказывают существенное влияние на выбор литературы и мотивацию к чтению, а также на читательские предпочтения. В то же время важность художественной литературы и её влияние на развитие личности студентов не теряет своей актуальности. В связи с этим образовательные учреждения должны стремиться к созданию условий, способствующих развитию интереса к чтению как у студентов, так и в обществе в целом.

Заключение

На основе проведенного исследования можно сделать несколько ключевых выводов о читательских предпочтениях и мотивации студентов. Во-первых, цифровизация оказывает значительное влияние на выбор форматов чтения, причем студенты предпочитают электронные книги и аудиокниги. Это связано с удобством и доступностью данных форматов, однако такая тенденция также ведет к снижению интереса к традиционным бумажным изданиям и более сложным текстам. Во-вторых, студенты продолжают ориентироваться на практическое чтение, преимущественно для учебных целей и саморазвития, в то время как чтение для развлечения занимает менее значительное место в их жизни. В-третьих, несмотря на преобладание учебной мотивации, художественная литература продолжает сохранять важность для студентов, что подтверждает их интерес к культурному и личностному развитию. Образовательная система оказывает значительное влияние на выбор литературы, однако студенты не всегда воспринимают обязательные произведения как важные для личностного роста. Таким образом, исследование показало, что современный читательский портрет студентов характеризуется сочетанием потребности в быстром, доступном и практическом чтении с сохранением интереса к культурным и образовательным аспектам литературного процесса. В то же время, вызовы, связанные с высокой учебной нагрузкой, нехваткой времени и перегрузкой информацией, требуют изменений в образовательных практиках, направленных на развитие читательской активности.

Исследование «Читательский портрет современного студента» подчеркивает важность формирования комплексного подхода к литературному развитию студентов в условиях цифровизации и изменяющейся образовательной среды. Результаты показывают, что студенты продолжают ориентироваться на практическую информацию и саморазвитие, что требует адаптации образовательных программ и стимулирования чтения вне учебной программы. Важно не только учитывать изменения в форматах и жанрах литературы, но и

активно развивать читательские интересы студентов, предоставляя им возможности для культурного и личностного роста через литературу. Будущее читательских привычек студентов требует более гибкой образовательной среды, которая будет поддерживать разнообразие читательских предпочтений, обеспечивая доступ к различным источникам знаний и культурному контексту. Внедрение таких мероприятий, как создание клубов чтения, курсов по литературному развитию и использование современных цифровых платформ для расширения круга чтения, могут стать важными шагами в поддержке активного и осознанного подхода к чтению.

Список использованных источников

Стефановская Н.А (2008) *Экзистенциальные основы чтения*. Тамбов, 264 [Электронный ресурс]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=20041326 (дата обращения: 26.12.2024).

Кирчанов М.В. (2021) В поисках книжного магазина в городе: читатели-интеллектуалы и отмирание «Галактики Гутенберга». *Galactica Media: Journal of Media Studies*, 4, 51-67 [Электронный ресурс]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/v-poiskah-knizhnogo-magazina-v-gorode-chitateli-intellektualy-i-otmiranie-galaktiki-gutenberga/viewer (дата обращения: 11.02.2025).

Агеева Г.М. (2019) Трансформация проблематики книжной культуры в современных исследованиях. *XLVII Огарёвские чтения*: материалы научной конференции в 3-х частях, часть 3, Саранск, 6-13 декабря, 180-184 [Электронный ресурс]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38585338 (дата обращения: 26.12.2024).

Зборовский Г.Е., Амбарова П.А. (2021) Неуспешные студенты: социологический анализ их человеческого капитала. *Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика*, 14, 3, 73-93. DOI: https://doi.org/10.31660/1993-1824-2021-3-73-93 [Электронный ресурс]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46675162 (дата обращения: 27.12.2024).

Рубанова Т.Д. (2020) Книжные паблики в «Инстаграме». *Книжная культура*, 1, 39-45 [Электронный ресурс]: URL: https://www.bibliosphere.ru/jour/article/view/1613/1637?locale=ru_RU (дата обращения: 27.12.2024).

Мурашова Н.С. (2023) Читательские интересы студентов Новосибирского государственного педагогического университета в контексте общероссийской практики молодежного чтения. *Вестник музыкальной культуры*, 11, 3, 227-241 [Электронный ресурс]: URL: https://vestnik.nsglinka.ru/uploads/pdf/2023-T11-3/227-241.pdf (дата обращения: 27.12.2024).

Аскарова В.Я., Зубанова Л.Б., Зыховская Н.Л. (2023) Чтение студентов в системе медиакоммуникаций XXI века: book-почитатели и digital-адепты. *Научный диалог*, 12, 6, 155-169. DOI: https://doi.org/10.24224/2227-1295-2023-12-6-155-169 [Электронный ресурс]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/chtenie-studentov-vsistememediakommunikatsiy-xxi-veka-book-pochitateli-i-digital-adepty (дата обращения: 10.01.2025).

Бекжанова Р., Темиров А. (2023) *Чтение современной молодежи в 2023 году* [Электронный ресурс]: URL: https://begemot.ai/projects/2767677-ctenie-sovremennoi-molodezi-v-2023-godu (дата обращения: 13.01.2025).

Каргаполова Е.В., Мищенко О.О., Теребова М.А., Новикова М.С. (2023) Читательские предпочтения современного российского студенчества: жанровое разнообразие. *ЦИТИСЭ*, 3(37), 175-186. DOI: http://doi.org/10.15350/2409-7616.2023.3.15 [Электронный ресурс]: URL: https://ma123.ru/ru/2023/07/id-0490-ru/ (дата обращения: 06.02.2025).

Акимова Н. (2020) *Чтение в эпоху цифры* [Электронный ресурс]: URL: https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/chtenie-v-ehpokhu-cifry (дата обращения: 14.01.2025).

Ли К. (2022) *Книжная культура – 2022* [Электронный ресурс]: URL: https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/knizhnaja-kultura-2022 (дата обращения: 15.01.2025).

Васильева К.К. (2018) Субъективизация когнитивной картины мира человека и ее

метаморфозы. *Национальное здоровье*, 4, 121-123 [Электронный ресурс]: URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=36824773 (дата обращения: 10.02.2025).

References

Stefanovskaya N.A (2008) *Ekzistencialnye osnovy chteniya*. Tambov, 264 [Electronic resource]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=20041326 (date of access: 26.12.2024).

Kirchanov M.V. (2021) V poiskah knizhnogo magazina v gorode: chitateli-intellektualy i otmiranie «Galaktiki Gutenberga». *Galactica Media: Journal of Media Studies*, 4, 51-67 [Electronic resource]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/v-poiskah-knizhnogo-magazina-v-gorode-chitateli-intellektualy-i-otmiranie-galaktiki-gutenberga/viewer (date of access: 11.02.2025).

Ageeva G.M. (2019) Transformaciya problematiki knizhnoj kultury v sovremennyh issledovaniyah. *XLVII Ogaryovskie chteniya*: materialy nauchnoj konferencii v 3-h chastyah, chast 3, Saransk, 6-13 dekabrya, 180-184 [Electronic resource]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38585338 (date of access: 26.12.2024).

Zborovskij G.E., Ambarova P.A. (2021) Neuspeshnye studenty: sociologicheskij analiz ih chelovecheskogo kapitala. *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Sociologiya. Ekonomika. Politika*, 14, 3, 73-93. DOI: https://doi.org/10.31660/1993-1824-2021-3-73-93 [Electronic resource]: URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46675162 (date of access: 27.12.2024).

Rubanova T.D. (2020) Knizhnye pabliki v «Instagrame». *Knizhnaya kultura*, 1, 39-45 [Electronic resource]: URL: https://www.bibliosphere.ru/jour/article/view/1613/1637?locale=ru_RU (date of access: 27.12.2024).

Murashova N.S. (2023) Chitatelskie interesy studentov Novosibirskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta v kontekste obsherossijskoj praktiki molodezhnogo chteniya. *Vestnik muzykalnoj kultury*, 11, 3, 227-241 [Electronic resource]: URL: https://vestnik.nsglinka.ru/uploads/pdf/2023-T11-3/227-241.pdf (date of access: 27.12.2024).

Askarova V.Ya., Zubanova L.B., Zyhovskaya N.L. (2023) Chtenie studentov v sisteme mediakommunikacij XXI veka: book-pochitateli i digital-adepty. *Nauchnyj dialog*, 12, 6, 155-169. DOI: https://doi.org/10.24224/2227-1295-2023-12-6-155-169 [Electronic resource]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/chtenie-studentov-v-sisteme-mediakommunikatsiy-xxi-veka-book-pochitateli-i-digital-adepty (date of access: 10.01.2025).

Bekzhanova R., Temirov A. (2023) *Chtenie sovremennoj molodezhi v 2023 godu* [Electronic resource]: URL: https://begemot.ai/projects/2767677-ctenie-sovremennoi-molodezi-v-2023-godu (date of access: 13.01.2025).

Kargapolova E.V., Mishenko O.O., Terebova M.A., Novikova M.S. (2023) Chitatelskie predpochteniya sovremennogo rossijskogo studenchestva: zhanrovoe raznoobrazie. *CITISE*, 3(37), 175-186. DOI: http://doi.org/10.15350/2409-7616.2023.3.15 [Electronic resource]: URL: https://ma123.ru/ru/2023/07/id-0490-ru/ (date of access: 06.02.2025).

Akimova N. (2020) *Chtenie v epohu cifry* [Electronic resource]: URL: https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/chtenie-v-ehpokhu-cifry (date of access: 14.01.2025).

Li K. (2022) *Knizhnaya kultura - 2022* [Electronic resource]: URL: https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/knizhnaja-kultura-2022 (date of access: 15.01.2025).

Vasileva K.K. (2018) Subektivizaciya kognitivnoj kartiny mira cheloveka i ee metamorfozy. *Nacionalnoe zdorove*, 4, 121-123 [Electronic resource]: URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=36824773 (date of access: 10.02.2025).

A reader's portrait of a modern student

[1]A.Serik, [1]O.A.Smirnova
[1]Sh.Ualikhanov Kokshetau University (Kokshetau, Kazakhstan)

Abstract
The article is devoted to the study of the reading portrait of a modern student in the context of digitalization and changes in educational practices. Based on the empirical analysis of students' preferences and motivation

in choosing literature, key trends influencing their reading activity are identified. The main focus is on the influence of digital technologies on the format and content of reading, as well as on the role of literature in the educational process. The study showed that students continue to focus on practical and educational reading, but retain an interest in fiction as a source of cultural and personal growth. Particular attention is paid to reading academic texts and the problems that students face in the process of mastering complex information. The need to develop conscious reading skills, critical thinking and information literacy is emphasized. The article discusses strategies for increasing interest in reading and ways to adapt the educational process to new realities so that reading remains an important tool for self-development and professional growth.
Key words: reader portrait, modern student, digitalization, reading activity, motivation for reading, educational environment, literary preferences.

Қазіргі заман студентінің оқырмандық портреті

[1]Ә.Серік, [1]О.А.Смирнова
[1]Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті (Көкшетау, Қазақстан)

Аннотация
Мақала цифрландыру және білім беру тәжірибесіндегі өзгерістер жағдайында заманауи студенттің оқу портретін зерттеуге арналған. Студенттердің әдебиетті таңдаудағы қалауы мен мотивациясына эмпирикалық талдау жасау негізінде олардың оқу белсенділігіне әсер ететін негізгі тенденциялар анықталды. Басты назар цифрлық технологиялардың оқу форматы мен мазмұнына әсері, сондай-ақ оқу-тәрбие үрдісіндегі әдебиеттің рөліне аударылады. Зерттеу көрсеткендей, студенттер практикалық және білім беру оқуға көңіл бөлуді жалғастырады, бірақ мәдени және тұлғалық өсудің көзі ретінде көркем әдебиетке қызығушылықты сақтайды. Оқу мәтіндерін оқуға және студенттердің күрделі ақпаратты меңгеру барысында кездесетін мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Саналы оқу дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлауды және ақпараттық сауаттылықты дамыту қажеттілігіне баса назар аударылады. Мақалада оқуға деген қызығушылықты арттыру стратегиялары және оқу өзін-өзі дамыту мен кәсіби өсудің маңызды құралы болып қала беруі үшін оқу үдерісін жаңа шындыққа бейімдеу жолдары қарастырылады.
Түйін сөздер: оқырман портреті, заманауи студент, цифрландыру, оқу белсенділігі, оқуға мотивация, білім беру ортасы, әдеби қалаулар.

Поступила в редакцию: 01.02.2025
Одобрена: 10.03.2025
Первая публикация на сайте: 21.09.2025

МРНТИ: 18.41.07 https://doi.org/10.65247/3105-3432-2026-1.13

ДОМБЫРА САБАҒЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

**[1]М.ОМАРОВА, [1]Ж.А.МУХАТАЕВА*
[1]М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
(Петропавл, Қазақстан)
**omarovamoldir47@gmail.com, zhanarmuhataeva@gmail.com*

Аңдатпа
Бұл мақалада қазіргі уақытта білім беруді дамытуды жаңғырту бағыттарының бірі - білім беру жүйесін ақпараттандыру үдерісі қарастырылады. Домбыра үйрету кезінде ақпараттық білім беру ресурстарын пайдалану инновациялық жұмыстың маңызды нәтижелерінің бірі. Дәстүрлі күй қазақ елінің ауызша халық және халықтық-кәсіби аспаптық шығармашылығының ең дамыған жанры. Қазақ күйі көлемі жағынан қысқа, бірақ бейнелі тақырыптық және техникалық жағынан өте дамыған аспаптық пьеса, міндетті түрде бағдарламалық сипаттағы шығарма болып табылады. Сандық (немесе цифлық) әдіс пен дәстүрлі күй өнерінің айырмашылығы екі түрлі музыкалық білім беру және орындаушылық тәсілдерін қамтиды. Әрқайсысының өз ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Күйді тез меңгеру үшін,

оқушылардың мотивациясын оның ішінде қызығушылықты оятып шығарманы тез меңгеру үшін оқытушы аралас әдістерді қолданып, сонымен қатар цифрлық білім беру ресурстарды пайдалану жұмысы жүргізілді.
Түйін сөздер: күй, домбыра, жанр, цифрлық әдіс, дәстүрлі күй, мотивация, ақпараттық ресурс, білім беру ресурсы.

Кіріспе

Білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды дамыту мектеп түлектерінен цифрлық техникамен жұмыс істеу дағдыларын меңгеруді, интерфейстердің жұмысын түсінуді, деректерді жинау мен цифрлық өңдеуді, деректерді қорғауды, ақпаратты іздеуді, қолдануды және ақпараттық көздерді әртүрлі негіздер бойынша саралауды талап етеді. PISA зерттеулері көрсеткендей, мектептер оқушылардың цифрлық құрылғы экранында берілген ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін, бірнеше көздерден алынған ақпаратты бағалау дағдыларын, осындай ақпараттың сенімділігі мен жарамдылығын бағалау қабілетін дамытуы қажет. Бастауыш, негізгі және жалпы орта білім беру МЖМБС шеңберінде цифрлық дағдыларды дамыту кешенді тәсілге негізделген, ол оларды бастауыш сыныптардағы цифрлық сауаттылық және негізгі және жалпы орта білім беру деңгейіндегі информатика пәндерінің мазмұнында ғана емес, сонымен қатар оқу пәндерінің ерекшеліктерін ескере отырып, барлық білім беру салаларының мазмұнына біріктіруді көздейді [ӘНХ, 2024].

Қазіргі уақытта білім беруді дамытуды жаңғырту бағыттарының бірі білім беру жүйесін ақпараттандыру процесі, сондай-ақ білім беру жүйесін ақпараттандыру үдерісі болып табылады. Әр түрлі ақпараттық технологиялар кешенінің оқу процесі. Ақпараттандырудың негізгі міндеттері Білім беру мекемелерінде білім беру қызметтерін ұсынудың қолжетімділігін, сапасы мен тиімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ білім беру процесінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды жүйелі енгізуді және белсенді пайдалануды қолдау үшін жағдайлар жасау болып табылады [Акимов С. және т.б., 2012].

Жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы және олардың білім беру үдерісіне енгізілуі заманауи ұрпақтың жеке басының дамуына өзіндік ізін қалдырды. Білім беруде дәстүрлі «мұғалім-оқушы-оқулық» жүйесіне жаңа буын – «компьютер» енгізілсе, мектеп санасына «компьютерлік оқыту» енгізілуде. Осыған дейін білім беруді ақпараттандырудың негізгі стратегиясы - ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану болды, ал қазіргі таңдағы білім беруде ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жаңа толқыны сандық білім беру және ақпараттық ресурстарын пайдалану - білім беруді жаңашыл әрі жан-жақты ақпараттандырудың заманауи стратегиясын қалыптасыруда.

Мектептегі білім беруді жаңғырту ең алдымен оның мазмұнын жаңартуды көздейді. Осы орайда оқушылардың жеке шығармашылық әлеуетін дамытуға жағдай жасауға және тереңдетіп, оның ішінде тілдік білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге ерекше көңіл бөлінуде.

Интернет қазіргі қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Интернет домбыра үйренуге көмектесе алады, өйткені АКТ-ны пайдалану музыкалық аспапты үйренушілерге қосымша білім беру жүйесінде қосымша көмек ретінде пайдаланатын жағдай. Сонымен қатар сандық білім беру және ақпараттық ресурстары сабақтарды әртүрлі идеялар мен жаттығулармен байытып қана қоймай, пайдаланылатын қосымша материалдардың артықшылығын талап етеді [Серикбай А.Е., Рахимбаева Б.Т., 2024: 104 б.].

Қазіргі кезеңде жалпы және қосымша музыкалық білім беру процесінде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің кез келген түрін ақпараттық қамтамасыз ету және жұмыс істеуі білім алушылармен оқу-әдістемелік жұмыстың ажырамас технологиялық құрамдас бөлігі болып табылады.

Домбыра үйрету кезінде ақпараттық білім беру ресурстарын пайдалану инновациялық жұмыстың маңызды нәтижелерінің бірі. АБР пайдалану жоспарларды жүзеге асыруға, дәстүрлі әдістерді қолданғаннан гөрі сабақты тиімді етуге мүмкіндік береді. Оқу процесінде

компьютерлік технологияларды қолдану мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің өсуіне әсер етеді, бұл білім беру сапасын едәуір арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: домбырада ойнауды үйрену бұл аспапта ойнауды ғана емес, сонымен қатар қосымша музыкалық білім беруде оқушылардың жалпы музыкалық дамуын қамтитын күрделі және қиын процесс. Жұмыс барысында мұғалімдер дарындылықтың әр түрлі деңгейіндегі балалармен кездесуі мүмкін. Мұғалім үнемі ізденісте болуы керек, тәжірибе жасап, жұмыс формаларын, әдістерін жетілдіруі керек. Әр сабақта зерттеу, жаңалық, шығармашылық элементі болуын қамтамасыз ету керек. Бұл бірқатар себептерге байланысты. Біріншіден, көптеген ата-аналар балаларға музыканы үйретуге мотивацияның болмауы. Өкінішке орай, кейбір себептерге байланысты музыкалық өнер баланың білім алуындағы басым бағыт емес. Екіншіден, оқушылардың өздері де өзгерді. Оларға көптеген түрлі ақпарат түседі. Оларға музыкалық мәтіндермен ұзақ, ауыр жұмыс жасау қиын, өйткені бұл музыканттың сабақтарының көп бөлігін құрайды, өздік жұмысқа көп уақыт бөліну қажет.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы: домбырада ойнауды үйрену процесінде оң нәтижелерге қол жеткізу балалардың мүдделеріне жауап беретін және олардың музыкалық білімдерін, дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға тиімді әсер ететін жаңа әдістер мен технологияларды іздеуді көздейді. Зерттеу жұмысының мақсаты: ақпараттық білім беру ресурстарын пайдалану арқылы домбыра сабақтарында оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру

Негізгі бөлім

Мотивация отандық және шет ел психологиясындағы іргелі проблемалардың бірі болып табылады. Қазіргі күнгі психологиядағы зерттеме үшін оның маңыздылығы адамның белсенділігінің көзін, оның іс-әрекетін, мінез-құлқын қозғаушы күшін талдаумен байланысты. Адамды іс-әрекетке не итермелейді, оның түрткісі қандай, ол оны не үшін жүзеге асырады деген сұрақтарға жауап оның сәйкес түсіндірмесінің негізі болып табылады.

Оқу мотивациясы оқу іс-әрекетіне, оқудағы іс-әрекетке енетін мотивациялардың жеке түрі ретінде анықталады. Кез-келген басқа түр сияқты оқу мотивациясы да осы іс-әрекетке тән өзгеше факторлар қатарымен анықталады. Біріншіден, ол білім беру жүйесімен, оқу іс-әрекеті жүзеге асатын білім беру мекемесімен анықталады; екіншіден, білім беру процесін ұйымдастырумен; үшіншіден, оқушының субъектілік ерекшеліктерімен (жасы, жынысы, интеллектуалдық дамуы, қабілеттері, жеке адам талабының дәрежесі, өзін-өзі бағалауы, басқа оқушылармен өзара әрекеттесуі); төртіншіден, педагогтың субъектілік ерекшелгімен, ең алдымен, оның оқушыға, ісіне деген қатынастар жүйесімен; бесіншіден, оқу пәнінің өзгешелігімен [ӘҰ, 2022].

Педагогикада ынталанудың екі үлкен тобын ажыратуға болады: оқу іс-әрекетінің мазмұнына және оны орындау процесіне байланысты танымдық мотивтер; оқушының басқа адамдармен әртүрлі әлеуметтік өзара әрекеттесуіне байланысты әлеуметтік мотивтер.

Оқу мотивіне келесі себептер кіруі мүмкін: қызығушылық жалпы оқыту (жаңа тәжірибеге деген қажеттілікке негізделген білім мен дағдыларды игеру), байланысты білім алуға деген ұмтылыс оның өмір сүру және кәсіби қажеттілігін түсіну іс-шаралар, өзінің бос әурешілігін қанағаттандыруға, мақтауға лайық.

Бастауыш мектеп жасы оқу мотивациясының қалыптасуының басталуы, оның бүкіл мектеп жасындағы тағдыры көбіне байланысты. Сондықтан оқуға деген қызығушылықтың жоғалуына жол бермеу маңызы туралы В.А.Сухомлинский зерттеген, баланың үйрену және оның мүмкіндіктеріне деген сенімділік туралы еңбектер жазған [Сухомлинский В.А., 2023].

Мотивацияның төмендеуі әртүрлі даму деңгейлері бар оқушыларда болуы мүмкін. Егер оқушы оқудың басынан бастап қиындықтарға тап болса, үнемі өз жұмысына теріс баға алса, онда ол оқуға деген құлшынысын жоғалтады, уақыт өте келе ол үлгермейтіндер санатына жатады.

Ақпараттық білім беру ресурстар бұл өмірдің әртүрлі салаларынан қажетті ақпаратты алуға болатын ресурстар. Мұндай ресурстар кітаптар (оқулықтар, көркем емес әдебиеттер, энциклопедиялар, өмірбаяндар және т.б.), газеттер мен журналдар, интернет (әртүрлі сайттар), дербес компьютерлерге арналған білім беру қосымшалары болып табылады [Бекмагамбетова Қ., Байжұманова Г., 2019: 3-9 б.].

Ақпараттық білім беру ресурсы бұл қоғамның немесе ұйымның қызметінде пайдаланылатын, жинақталған және өңделген ақпараттардың жиынтығы. Бұл ресурстар мәліметтер, білім, деректерқоры, құжаттар, сандық және материалдық тасымалдағыштардағы ақпарат түрінде болуы мүмкін. Кітаптар (оқулықтар, көркем емес әдебиеттер, энциклопедиялар, өмірбаяндар және т.б.), газеттер мен журналдар, интернет (әртүрлі сайттар), дербес компьютерлерге арналған білім беру қосымшалары болып табылады (1-кесте).

1-кесте

Ақпараттық білім беру ресурстардың түрлері

№	Ақпараттық білім беру ресурстардың түрлері	Музыкадағы ақпараттық ресурстардың түрлері
1	Құжаттық ақпараттық ресурстар – кітаптар, журналдар, ғылыми мақалалар, құжаттар	Ноталық басылымдар – партитуралар, ноталық кітаптар, электронды ноталар
2	Электрондық ақпараттық ресурстар – интернет-сайттар, мәліметтер базалары, цифрлық кітапханалар	Дыбыстық жазбалар – винил пластинкалары, CD, MP3, стримингтік қызметтер (Spotify, AppleMusic)
3	Көлемді деректер (BigData) – ауқымды және күрделі құрылымды ақпарат көздері	Музыкалық білім беру ресурстары – онлайн-курстар, оқулықтар, әдістемелік құралдар (Coursera, YouTube сабақтары)
4	Көпшілікке қолжетімді ақпарат – БАҚ, энциклопедиялар, мемлекеттік архивтер	Музыка зерттеулері мен әдебиеттері – музыка тарихы мен теориясы бойынша кітаптар, мақалалар, энциклопедиялар
5	Жеке және корпоративтік ақпарат – ұйымдардың ішкі құжаттары, есептер, мәліметтер базасы	Электрондық ақпараттық ресурстар – музыкалық сайттар, цифрлық мұрағаттар (IMSLP, AllMusic, Discogs)
6	Мультимедиялық ресурстар	Бейне -лекциялар, деректі фильмдер, музыкалық фестивальдардың онлайн трансляциялары

Электронды білім беру ресурстары бұл сандық түрде сақталып таратылатын, оны құру және жүргізу үшін ақпараттықкоммуникациялық технологияларды пайдаланатын оқу материалдары болып табылады. Ол төмендегідей мақсаттарды шешуге бағытталады:
- мультимедиа құралдарымен оқу ақпаратын ұсыну;
- интерактивті режимде пайдаланушымен кері байланысты жүзеге асыру;
- оқыту нәтижесін және оқудағы жетістігін бақылау;
- оқу-тәрбие процесін және оқу орнын ұйымдастырушылық тұрғыдан басқаруды ақпараттық-әдістемелік қамтамасыз ету процесін автоматтандыру [Исабаева С., 2015: 44 б.].

Музыкадағы ақпараттық ресурс дегеніміз бұл музыкалық білімді, шығармаларды, зерттеулерді және тыңдау материалдарын сақтайтын, тарататын және қолдануға мүмкіндік беретін ақпарат көздері.

Сабақтарға электрондық білім беру ресурстарын пайдалануға болады:
- жаңа материалды зерттеу кезеңінде-ақпараттық (жаңа тақырыпты зерттеуді бастауы мүмкін);
- қайталау кезеңінде-практикалық (оқу тапсырмаларын орындау);
- бақылау кезеңінде-пайдаланылуы мүмкін электрондық білім беру ресурстарын бақылау баланың білім беру процесінің белсенді қатысушысы болуына көмектесетін өзін-өзі бақылау үшін.

Ақпараттық ресурстар (АР) - өзіндік ерекшелігі мол қор, оларды бірнеше түрін яғни файл,

веб-сайт, сурет, бейне болсын, қоғамның барлық мүшелері бірдей пайдалана алады. Ақпараттық ресурстар ақпараттық жүйелердің, атап айтқанда, кітапханалардың, архивтердің, мәліметтер банкісінің, депозитарилердің, мұражай мұрағаттарының қорында сақталатын құжаттар ретінде құндылық болып табылады.

Қосымша музыкалық білім беру саласында, оның ішінде нақты домбыра сыныбында сабақ барысында ақпараттық білім беру ресурстарды қолдану, сабақта қосымша құрал ретінде пайдалану оқушылардың мотивациясын, қызығушылығын арттырамыз. Мотивация ол оқушының домбырада шығарманы тез жаттауға, алдыға қойған мақсатқа немесе сыртқы қозғаушы күші. Домбыра үйренуге қызығушылығы бар балалар келеді. Ол сол қызығушылықты жоғалтпу үшін мұғалім әр оқушыға жеке әдістер пайдаланады, оның ішінде заманға сай акпараттық білім беру реустарын қолданады.

Әдебиеттік шолу

Домбыраның шығу тарихы терең көне дәуірлерге барып тіреледі. Бұл аспаптың пішіні мен құрылымы қазақ жерінде ежелгі түркі халықтары өмір сүрген кезден бері дамып келеді. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған көне тас бейнелерде домбыраға ұқсас аспаптардың суреттері анықталған.

Қазіргі заманғы технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласында да үлкен өзгерістер алып келді. Музыкалық өнерді меңгеру үрдісінде цифрлық әдістердің қолданылуы осы салада жаңашыл тәсілдер мен мүмкіндіктерді ұсынады. Цифрлық құралдар музыкалық білім алуды жеңілдетіп қана қоймай, оны қызықты әрі интерактивті етеді. Бұл әдістер арқылы оқушылар тек шығармаларды орындап қана қоймай, олардың құрылымын, мазмұнын және мағынасын терең түсінуге мүмкіндік алады. Дегенмен, бұл тәсілдер дәстүрлі әдістерді толық алмастыра алмайды, алайда олардың тиімділігі айтарлықтай жоғары.

Оқытудағы білім беру ресурстарын қоса алғандағы білім деңгейіне қойылатын заманауи талаптар оқушының сабаққа деген қызығушылығын әлдеқайда төмендетеді. Е.С.Полат пікіріне сәйкес білім беру ресурстарымен оқыту сабақ процессін тиімді өткізудің ең үздік кепілі болғанымен, оқушылардың сабаққа деген мотивациясының бүтіндей оянуына толық кепілдік бера алмайды. Өйткені, бұл тұста педагогтің міндеті – оқытуда педагогикалық технологияларды шығармашыл түрде қолдана отырып, сонымен қатар қолданылатын әр технологияның жалпы сипаттамасы мен педагогтің мәдени жағдайларын да ескере отыра, технологияларды кіріктіруде білім алушылардың жеке тұлғалық ерешеліктеріне назар аударылуы қажет [Полат Е.С. және т.б., 2010: 33 б.].

Домбыра аспабында сандық үйрету жүйесін енгізу Қазақстандағы музыкалық білім беру саласында бірнеше шығармашылық тұлғалардың еңбектері мен жаңалықтары негізінде дамыды. Бұл жүйені ең алғаш енгізген белгілі тұлға ретінде Қазақ ұлттық өнер университетінің және басқа да музыкалық оқу орындарының ұстаздары мен зерттеушілері аталады. Олар сандық әдісті қазақ музыкасының дәстүрлі әдістерімен үйлестіріп, домбыра аспабында оқытудың жаңа жолдарын ұсынды.Солардың бірі - Жұмагелді Нәжімеденов.

Жұмагелді (Жұмекен) Нәжімеденов - қазақтың белгілі музыканты, педагог және домбыра өнерінің шебері. Ол домбыра аспабында сандық үйрету жүйесін енгізуге және дамытуға үлкен үлес қосқан тұлғалардың бірі. Жұмагелді Нәжімеденов қазақ музыкалық білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді енгізіп, домбыра аспабын үйрету саласында жаңа тәсілдерді ұсынды. Жұмагелді Нәжімеденовтің еңбектері негізінен домбыраның оқу процесін жеңілдетуге бағытталған. Оның ең маңызды жетістіктерінің бірі - домбыра үйрету үшін сандық әдістер мен жүйелерді дамыту, бұл жастарға және бастауыш үйренушілерге аспапты игеруді жеңілдетуге мүмкіндік берді. Ол домбыра аспабының орындалу техникасы мен оның музыкалық мүмкіндіктерін жаңа деңгейге көтеруге тырысты. Нәжімеденовтың еңбектері тек музыкалық аспапты үйретумен шектелмей, сонымен қатар қазақ халқының музыкалық мәдениетін сақтау және дамыту мақсатында маңызды рөл атқарды. Оның сандық үйрету әдісі домбыра өнерін

цифрлық құралдар арқылы оқытуға негізделген, осылайша дәстүрлі аспапты меңгеру процесін заманауи білім беру жүйесіне интеграциялауды қамтамасыз етті. Жұмагелді Нәжімеденовтың жұмыстары музыка педагогикасының сандық әдістерін дамытуға зор ықпал етті [Нәжімеденов Ж., 2024].

Абдулхамит Ысқақұлы Райымбергенов «Көкіл» бірінші жекеменшік қазақ мектебінің директоры. Педагог-жаңашыл, қазақ жалпы білім беретін мектептеріне арналған «Музыка» пәні бойынша «Мұрагер» бағдарламасының авторы, оның ерекшелігі халық педагогикасы қағидаттарында әзірленген домбырада ойнауды оқытудың бірегей жүйесі болды. Әсіресе балаларға арналған Абдулхамит Ысқақұлы «Секіртпе» аспаптық пьесасын жазды. Әлемнің көптеген елдерінің музыкалық тәрбиесінің озық әдістемелерімен танысу шығармашылық әлеуеті Қазақстанның жаңа элитасын тәрбиелеуге мүмкіндік беретін балалармен жұмыс істеудің жаңа әдістемесін жасауға мүмкіндік берді.

«Көкіл» мектебі 1995 жылы ашылған және Қазақстандағы алғашқы жекеменшік қазақ мектебі болып табылады. «Көкіл» қазақ жалпы білім беретін мектебі, балалар білім беру орталығы, музыкалық және көркемсурет мектептері жұмыс істейтін бірегей оқу кешенін ұсынады. Әр оқу бөлімінде нақты сапалы білім беретін кәсіби мұғалімдер жұмыс істейді. Мектептің әр оқушысы міндетті түрде домбырада ойнай алады [Көкіл мектебі, 2024].

Әдістер

Сандық (немесе цифлық) әдіс пен дәстүрлі күй өнерінің айырмашылығы екі түрлі музыкалық білім беру және орындаушылық тәсілдерін қамтиды. Әрқайсысының өз ерекшеліктері мен артықшылықтары бар.

Дәстүрлі әдіс дегеніміз дәстүрлі күй өнерінде оқыту көбінесе ұстаздан шәкіртке ауызша және тәжірибе арқылы беріледі. Ұстаз оқушыға күйдің мәнін, оны орындау техникасын, оның эмоциялық және мәдени мағынасын түсіндіреді. Күйдің орындауында музыкалық нюанстар мен дәстүрлер басты назарда болады. Әдетте, дәстүрлі күй өнерінде жазбаша нота немесе сандық белгілер қолданылмайды, тек музыканың тыңдалуы мен практикалық жаттығулар арқылы игеріледі. Дәстүрлі күй өнері: дәстүрлі күй өнерінде табиғи құрал-жабдықтар мен аспаптар қолданылады, мысалы, домбыра, қобыз, дағдылы оқу құралдары мен жазбалар.

Бұл әдіс көбінесе жеке сабақтар мен музыкалық қауымдастықта жүзеге асады. Дәстүрлі әдісте ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас маңызды рөл атқарады. Шәкірт күйді тек орындап қана қоймай, оның рухани және мәдени маңызын да түсінуі керек. Күйдің әрбір түрін, стилін және орындау техникасын меңгеру үшін жеке тәжірибенің маңызы зор. Дәстүрлі күй өнері көбінесе ауызша дәстүрге негізделген және халық арасында музыкалық мәдениетті сақтау мен дамыту арқылы таралады. Бірақ бұл өнердің таралуы шектеулі болуы мүмкін, өйткені ол көбінесе белгілі бір аймақта немесе халық арасында сақталады. Дәстүрлі әдіс бойынша оқу уақыт пен орынға шектеулі болуы мүмкін. Ұстазбен жеке сабақтар өткізу қажеттілігі оқыту процесін баяулатады және тек белгілі бір аудитория үшін қолжетімді болады.

Сандық әдіс: цифрлық әдіс жаңа технологияларды, бағдарламалар мен онлайн платформаларды пайдаланады. Музыка жазбалары мен оқыту материалдары сандық форматта ұсынылады. Мысалы, арнайы домбыра үйренуге арналған мобильді қосымшалар, интернет-ресурстар, видео-сабақтар және виртуалды аспаптар арқылы оқу жүзеге асады. Сандық әдіс ол домбыра сияқты аспаптарды үйретуде музыканы цифрлық нота немесе сандық белгілер арқылы оқытуды ұсынады. Мұндай әдіс, әсіресе, жаңа технологияларды қолдану арқылы аспаптың құрылымын, пернелерін, дұрыс орындау әдістерін үйренуге арналған арнайы қосымшалар мен бағдарламалармен қолданылады. Бұл әдіс оқушыларға ноталар мен орындау техникасын үйренуге арналған визуалды және сандық құралдар ұсынады.

Цифрлық әдіс көбінесе оқу процесін өз бетінше үйренуге бағытталған. Оқушы онлайн курстар, цифрлық оқу құралдары мен мобильді қосымшалар арқылы үйренеді, бұл жерде жеке

қарым-қатынас аз болуы мүмкін. Оқушы өзінің оқуы мен жетістіктерін электрондық түрде бақылай алады.

Цифрлық әдіс арқылы домбыра және күй өнері интернет пен мобильді қосымшалар арқылы кеңінен таралып, әртүрлі аудиторияға қолжетімді болуда. Бұл әдіс арқылы әлемнің кез келген бұрышында адамдар дәстүрлі күй өнерін үйреніп, орындаушылармен байланысқа шыға алады.

Цифрлық әдіс оқу процесін жылдамдатып, оны кез келген уақытта және кез келген жерден жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл оқушыларға өздерінің қарқынында оқу мүмкіндігін береді және үйрену үшін арнайы құралдар мен материалдарға жедел қолжетімділік ұсынады.

Дәстүрлі күй өнері мен цифрлық әдіс бір-біріне қарама-қарсы емес, бір-бірін толықтыратын әдістер. Дәстүрлі күй өнері қазақ халқының музыкалық мәдениетінің терең мағынасына негізделсе, цифрлық әдіс заманауи білім беру жүйесіне негізделген, бірақ оның негізгі мақсаты дәстүрлі өнерді кеңінен тарату және оны үйрену процесін жеңілдету.

Нәтижелер

Эксперимент кезінде Халық күй «Келіншек» екі әдіс бойынша алынды, QR код арқылы күйді тыңдауға болады (1-сурет).

1-сурет. QR-код арқылы Халық күй «Келіншек»

Зерттеу соңында оқушыларға тағыда бір сауалнама берілді:
- саған күйді нотамен немесе сандық түрмен жаттаған оңайма?
- қосымша қолданған құралдар күйді жаттауға саған көмектестіма?
- өздік дайындықта қосымша ютуб сілтемелерін қолдандынба?
- неше уақытт күйді жаттап үлгердің?

Біздің зерттеудің бастапқы кезеңінде цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану бойынша домбыра сыныбымен айналысатын оқушылар арасында мотивация деңгейін анықтау үшін сауалнама жүргізілді. Саулнамаға 20 бала қатысты.

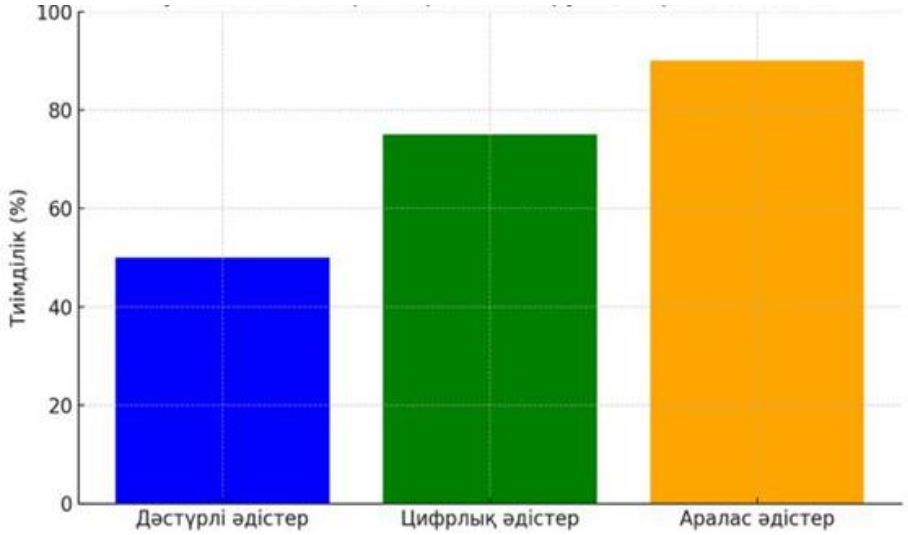
Сауалнама сұрақтары:
- домбыра үйрену шешімін өзің таңдадыңба?

- домбыра үйрену шешімін ата-анаң таңдадыма?
- домбыра сабағы саған қызықтыма?
- ән айту немесе күй ойнау саған ұнайма?

Сауалнама нәтижелері бойынша біз оқушылардың 40% сабаққа қызығушылық танытпайтынын және өте қиын екенін айтты, оқушылардың 50% өте ұнайды және қосымша оқығысы келетіндігін анықтады және оқушылардың 10% жауап бермеді.

Оқушылардың алдын ала диагностикасы оқушылардың орта деңгейдегі домбыра сыныбында оқуға деген ынтасы бар деген болжамымызды растады. Оқушылардың мотивациясын дамыту және сабақтарды сапалы өткізу үшін біз цифрлық білім беру ресурстарын қолданамыз, яғни сабақтарда домбырада ойнауды оқытудың дәстүрлі әдісімен қатар цифрлық әдісті қолданамыз.

Осы сауалнама арқылы біз күйді меңгеру әдістерінің тиімділігін анықтадық, жұмыс барысында екі әдісті қолданған пайдалы және нәтижелідеп шешімге келдік, диаграмма арқылы салыстырмалы түрде нақты көрсетілген (2 сурет).

2-сурет. Күйді меңгеру әдістерінің тиімділігін салыстырмалы түрде көрсететін диаграмма

Сонымен, зерттеу барысында күйді тез меңгеру үшін, оқушылардың мотивациясын оның ішінде қызығушылықты оятып шығарманы тез меңгеру үшін оқытушы аралас әдістерді қолданып, сонымен қатар цифрлық білім беру ресурстарды пайдалану жұмысы жоғары деңгейде өткізілді.

Пікір алмасу

Тәжірибе «Alash_music_studio» базасында домбыра сыныбы бойынша бастауыш сынып оқушыларымен өткізілді (https://www.instagram.com/p/DGI2TcwMG82). Студия 2023 жылда ашылды, негізін қалаушы М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің «Музыка пәндер» кафедрасының студенті Қуандық Алихан, 2025 жылы түлегі. Мектепте жүзден аса оқушы білім алуда. Студияның мақсаты оқушылардың жас ерекшелігіне қарамай өнерге оның ішінде домбыраға үйрету, музыкаға деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті тәрбиелеу, тұлғаның таным мен шығармашылыққа деген мотивациясын дамыту. Домбыра сыныбында бастауыш буынды оқытудың мотивациясын арттыру бойынша жұмыстың нәтижесінде біз цифрлық білім беру ресурстарын қолданғанда оқу-тәрбие процесі сәтті өтетінін байқадық.

Дәстүрлі және цифрлық оқыту әдісі сияқты оқыту мотивациясын арттыру үшін домбыра сыныбында бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істеудің әртүрлі әдістерін қолдануға қатысты өз дәлелдерін тапты.

Сандық білім беру ресурстарын қолдану мұғалімге сабақта уақытты үнемдеуге, оқуға деген ынтаны арттыруға, аудио, видео, мультимедиялық материалдарды бір уақытта пайдалануға, әр түрлі іс-әрекеттерді тартуға мүмкіндік береді: ойлау, дауласу, пайымдау.

Өз кезегінде, оқушы үшін сандық білім беру ресурстар пән бойынша үлгерімнің өсуіне ықпал етеді, өзін жаңа рөлде көрсетуге мүмкіндік береді, тәуелсіз өнімді іс-әрекет дағдыларын қалыптастырады, сабақтарды қызықты етеді және мотивацияны дамытады-оқушылар шығармашылықпен жұмыс істей бастайды және өзіне сенімді болады.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда аталған мәліметтер негізінде білім беру және ақпарттық ресурстары педагогикалық процессте білім беруші үшін оқытудың жаңа форматын жасаса, білім алушы үшін домбыра үйренуге деген мотивациясын арттыруда таптырмас көмекші деген қорытынды жасауға болады. Қазақ халқының музыкалық өнері, соның ішінде домбыра өнері, өзінің терең тарихи және мәдени мәні бар. Дәстүрлі күй өнері ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша берілу арқылы сақталып, дамып отырды. Бұл өнердің негізінде ұстаз бен шәкірт арасындағы тікелей қарым-қатынас, күйдің мәнін терең түсіну және орындаушылық шеберлікті дамыту маңызды рөл атқарады.

Сондай-ақ, қазіргі заманғы технологиялардың дамуы музыкалық білім беру саласына жаңа мүмкіндіктер туғызып, цифрлық әдіс арқылы домбыра үйрену процесін жеңілдетуге мүмкіндік береді. Сандық әдіс музыкалық шығармаларды оқып-үйрену барысында оқушыларға көрнекі құралдар мен оқу ресурстарын ұсына отырып, оқу жылдамдығын арттырып, үйренушінің өздігінен дамуына жағдай жасайды.

Дегенмен, дәстүрлі күй өнері мен цифрлық әдіс бір-біріне қарсы емес, оларды біріктіру қазақтың музыкалық мәдениетін сақтауға және оны жаңа ұрпаққа жеткізуге көмектеседі. Цифрлық әдіс дәстүрлі өнердің қолжетімділігін кеңейтсе, дәстүрлі күй өнері өз бойында ұлттық рухани құндылықтарды сақтай отырып, оны сандық құралдармен үйлестіруге мүмкіндік береді. Сонымен, цифрлық әдіс пен дәстүрлі күй өнері музыкалық білім берудің екі маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, олар бір-бірін толықтыра отырып, домбыра өнерінің жаңа кезеңін қалыптастыруға негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

ӘНХ (2024) 2024-2025 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік-нұсқау хат. Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, Астана, 113 [Электрондық ресурс]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/zhelezin-bilim/documents/details/709439?lang=kk (өтінім берілген күні: 08.02.2025).

Акимов С.С., Андреева Н.С., Мухина М.А. (2012) Возможности применения информационных технологий в дополнительном образовании детей. Педагогическое мастерство: Материалы II Международной научной конференции, Москва, Буки-Веди, 153-157 [Электрондық ресурс]: URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/65/3165 (өтінім берілген күні: 17.03.2025).

Серикбай А.Е., Рахимбаева Т.Б. (2024) Ағылшын тілі сабақтарында және сабақтан тыс уақытта сандық білім беру және ақпараттық ресурстарын шет тілін үйренуге деген ынтаны арттыру құралы ретінде пайдалану. East-West: Eurasian Scientific and Methodological Journal, 1(1), 103-114 [Электрондық ресурс]: URL: https://journal.e-asj.com/index.php/easj/article/view/49/28 (өтінім берілген күні: 25.02.2025).

ӘҰ (2022) Білім алушылардың оқу мотивациясын арттыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар, Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 68 [Электрондық ресурс]: URL: https://uba.edu.kz/storage/app/media/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D2%B1%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%

D0%BC%D0%B4%D0%B0%D1%80/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D2%B1%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D0%BC%D0%B4%D0%B0%D1%80%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC (өтінім берілген күні: 25.02.2025).

Сухомлинский В.А. (2023) Сердце отдаю детям. М.: Концептуал, 320.

Бекмагамбетова Қ.М., Байжұманова Г.К. (2019) Ақпараттық ресурстар және жүйелер: Оқу құралы. Алматы: Экономика, 200.

Исабаева С.Н. (2015) Әлемдік ақпараттық білім беру ресурстары: Оқу құралы. Алматы, 156 [Электрондық ресурс]: URL: https://lib.tau-edu.kz/wpcontent/uploads/2023/01/%D0%98%D1%81%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%A1.%D0%9D.%D3%98%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B4%D1%96%D0%BA%D0%B0%D2%9B%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8B%D2%9B%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B.pdf (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. (2010) Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов педвузов. М.: Академия, 368 [Электрондық ресурс]: URL: https://academiamoscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_19666.pdf (өтінім берілген күні: 04.01.2025).

Нәжімеденов Ж. (2024) Өлеңдер. Bilim-all [Электрондық ресурс]: URL: https://bilim-all.kz/tag/olen?tag=%D0%96%D2%B1%D0%BC%D0%B5%D0%BA%D0%B5%D0%BD%20%D0%9D%D3%99%D0%B6%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2 (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

Көкіл мектебі (2024) Орта білім мектеп-колледж [Сайт]: URL: https://kokil.kz/ru (өтінім берілген күні: 05.02.2025).

References

ANH (2024) 2024-2025 oku zhylynda Kazakstan Respublikasynyn zhalpy bilim beretin mektepterinde bilim beru procesin ujymdastyrudyn erekshelikteri turaly: Adistemelik-nuskau hat. Y.Altynsarin atyndagy UBA, Astana, 113 [Electronic resource]: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/zhelezin-bilim/documents/details/709439?lang=kk (date of access: 08.02.2025).

Akimov S.S., Andreeva N.S., Muhina M.A. (2012) Vozmozhnosti primeneniya informacionnyh tehnologij v dopolnitelnom obrazovanii detej. Pedagogicheskoe masterstvo: Materialy II Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Moskva, Buki-Vedi, 153-157 [Electronic resource]: URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/65/3165 (date of access: 17.03.2025).

Serikbaj A.E., Rahimbaeva T.B. (2024) Agylshyn tili sabaktarynda zhane sabaktan tys uakytta sandyk bilim beru zhane akparattyk resurstaryn shet tilin ujrenuge degen yntany arttyru kuraly retinde pajdalanu. East-West: Eurasian Scientific and Methodological Journal, 1(1), 103-114 [Electronic resource]: URL: https://journal.e-asj.com/index.php/easj/article/view/49/28 (date of access: 25.02.2025).

AU (2022) Bilim alushylardyn oku motivaciyasyn arttyru bojynsha adistemelik usynymdar. Adistemelik usynymdar, Astana: Y.Altynsarin atyndagy Ulttyk bilim akademiyasy, 68 [Electronic resource]: URL: https://uba.edu.kz/storage/app/media/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D2%B1%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D0%BC%D0%B4%D0%B0%D1%80/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D2%B1%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D0%BC%D0%B4%D0%B0%D1%80%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B

8%D1%8F/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC (date of access: 25.02.2025).
Suhomlinskij V.A. (2023) Serdce otdayu detyam. M.: Konceptual, 320.
Bekmagambetova K.M., Bajzhumanova G.K. (2019) Akparattyk resurstar zhane zhujeler: Oku kuraly. Almaty: Ekonomika, 200.
Isabaeva S.N. (2015) Alemdik akparattyk bilim beru resurstary: Oku kuraly. Almaty, 156 [Electronic resource]: URL: https://lib.tau-edu.kz/wpcontent/uploads/2023/01/%D0%98%D1%81%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%A1.%D0%9D.%D3%98%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B4%D1%96%D0%BA%D0%B0%D2%9B%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8B%D2%9B%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B.pdf (date of access: 05.02.2025).
Polat E.S., Buharkina M.Yu. (2010) Sovremennye pedagogicheskie i informacionnye tehnologii v sisteme obrazovaniya: Uchebnoe posobie dlya studentov pedvuzov. M.: Akademiya, 368 [Electronic resource]: URL: https://academiamoscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_19666.pdf (date of access: 04.01.2025).
Nazhimedenov Zh. (2024) Olender. Vilim-all [Electronic resource]: URL: https://bilim-all.kz/tag/olen?tag=%D0%96%D2%B1%D0%BC%D0%B5%D0%BA%D0%B5%D0%BD%20%D0%9D%D3%99%D0%B6%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2 (date of access: 05.02.2025).
Kokil mektebi (2024) Orta bilim mektep-kolledzh [Sajt]: URL: https://kokil.kz/ru (date of access: 05.02.2025).

Использование информационных образовательных ресурсов как средство повышения мотивации обучающихся на уроках домбры

[1]М.Омарова, [1]Ж.А.Мухатаева
[1]Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

Аннотация
В данной статье отмечается, что в настоящее время одним из направлений модернизации развития образования является процесс информатизации системы образования. Использование информационных образовательных ресурсов при обучении домбре является одним из важнейших результатов инновационной работы. Традиционный кюй является наиболее развитым жанром казахского устного народного и народно-профессионального инструментального творчества. Казахский кюя представляет собой небольшую по продолжительности, но весьма развитую в образно-тематическом и техническом плане инструментальную пьесу, обязательно программного характера. Разница между цифровым и традиционным методом при разучивании кюя заключается в двух разных музыкальных образовательных и исполнительских подходах. У каждого свои особенности и преимущества. Для быстрого овладения состоянием, стимулирования мотивации учащихся, в том числе и интереса, преподавателем была проведена работа по использованию цифровых образовательных ресурсов с использованием комбинированных методов.
Ключевые слова: кюй, домбра, жанр, цифровой метод, традиционный кюй, мотивация, информационные образовательные ресурсы.

The use of information educational resources as a means of increasing the motivation of students in dombra lessons

[1]M.Omarova, [1]Zh.A.Mukhatayeva
[1]M.Kozybayev North Kazakhstan University (Petropavlovsk, Kazakhstan)

Abstract
In this article, one of the directions of modernizing the development of education is currently the process of informatization of the education system. The use of information and educational resources when teaching dombra is one of the most important results of innovative work. Traditional kui is the most developed genre of oral folk and folk-professional instrumental creativity of the Kazakh country. Kazakh Kui is a short, but

figuratively thematic and technically very developed instrumental play, necessarily a programmatic work. The difference between the digital (or digital) method and traditional state art involves two different musical educational and performance approaches. Each has its own characteristics and advantages. In order to quickly master the musical composition (kui), stimulate students ' motivation, including interest in the work, the teacher used combined methods, as well as the use of digital educational resources.
Keywords: кui, dombra, genre, digital method, traditional kui art, motivation, information resource, educational resource.

Поступила в редакцию: 20.01.2025
Одобрена: 20.03.2025
Первая публикация на сайте: 21.09.2025

БІЗДІҢ АВТОРЛАР / НАШИ АВТОРЫ / OUR AUTHORS

Аббасова Зульфия – 1 курс, 7М01101 – Педагогика және психология, И.Жансугуров атындағы Жетісу университеті, psychokitana@gmail.com
Аббасова Зульфия – 1 курс, 7М01101 – Педагогика и психология, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, psychokitana@gmail.com
Abbassova Zulfiya – 1st year, 7М01101 - Pedagogy and Psychology, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, psychokitana@gmail.com

Алибекова Балшекер Ашикбаевна - экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, 6В04121 - Мемлекеттік аудит білім беру бағдарламасы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, alibekova_ba@enu.kz
Алибекова Балшекер Ашикбаевна – кандидат экономических наук, профессор, образовательная программа 6В04121 – Государственный аудит, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, alibekova_ba@enu.kz
Alibekova Balsheker – Candidate of Economic Sciences, Professor, Educational Program 6B04121 – State Audit, L.N.Gumilyov Eurasian National University, alibekova_ba@enu.kz

Ахметова Эльмира Калдыбековна - PhD, аға оқытушы, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, e.k.akhmetova1@gmail.com
Ахметова Эльмира Калдыбековна - PhD, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, e.k.akhmetova1@gmail.com
Akhmetova Elmira - PhD, senior lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, e.k.akhmetova1@gmail.com

Байгужина Асель – 2 курс, 7М01201 – Мектепке дейінгі білім беру педагогикасы, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Asselya.free@gmail.com
Байгужина Асель – 2 курс, 7М01201 – Педагогика дошкольного образования, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Asselya.free@gmail.com
Baiguzhina Assel – 2nd year, 7М01201 – Pedagogy of preschool education, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Asselya.free@gmail.com

Есимбекова Асылжан Омаровна – педагогика ғылымдарының магистрі, педагогика және психология факультеті деканының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, a.yessimbekova@zu.edu.kz
Есимбекова Асылжан Омаровна – магистр педагогических наук, заместитель декана по научной работе факультета педагогики и психологии, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, a.yessimbekova@zu.edu.kz
Assylzhan Yessimbekova - Master of Pedagogical Sciences, Deputy Dean for Research of Pedagogy and Psychology Faculty, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, a.yessimbekova@zu.edu.kz

Есімбекова Жания Хасенқызы - 7 курс (интернатура), 051302 - Жалпы медицина, С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, zhaniessim@gmail.com
Есимбекова Жания - 7 курс (интернатура), 051301 - Общая медицина, Казахский национальный медицинский университет имени С.Д.Асфендиярова, zhaniessim@gmail.com
Yessimbekova Zhaniya - 7th year (Intership), 051301 - General Medicine, S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University, zhaniessim@gmail.com

Жусупбекова Гульсара Галимбековна – PhD, педагогика, психология және жас ерекшелік дамуы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, g.g.zhussupbek@shokan.edu.kz

Жусупбекова Гульсара Галимбековна – PhD, ассоциированный профессор кафедры педагогики, психологии и возрастного развития, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, g.g.zhussupbek@shokan.edu.kz
Zhussupbekova Gulsara – PhD, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Developmental Studies, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, g.g.zhussupbek@shokan.edu.kz

Жусупова Роза Флюровна – педагогика ғылымдарының кандидаты, шет тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, zhussupovarf@enu.kz
Жусупова Роза Флюровна - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, zhussupovarf@enu.kz
Zhussupova Roza - candidate of pedagogical sciences, associate professor of Department of Theory and Practice of Foreign Languages, L.N.Gumilyov Eurasian National University, zhussupovarf@enu.kz

Ибрагимқызы Дильназ – 4 курс, 6В07352 - Инженерлік жүйелер және желілер, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, ibragimkyzydilnaz08@gmail.com
Ибрагимкызы Дильназ – 4 курс, 6В07352 - Инженерные системы и сети, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ibragimkyzydilnaz08@gmail.com
Ibragimkyzy Dilnaz – 4th year, 6B07352 - Engineering systems and network, L.N.Gumilyov Eurasian National University, ibragimkyzydilnaz08@gmail.com

Иманбаев Серик Марденович - заң ғылымдарының кандидаты, Жоғары құқық мектебінің профессоры, Астана Халықаралық университеті, esirkep24@gmail.com
Иманбаев Серик Марденович – кандидат юридических наук, профессор Высшей школы права Международного университета Астана, esirkep24@gmail.com
Imanbayev Serik - Candidate of Law, Professor at the Higher School of Law, Astana International University, esirkep24@gmail.com

Касенова Аяжан - 4 курс, 6В04121 - Мемлекеттік аудит, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, kasenovaaayazhan@gmail.com
Касенова Аяжан - 4 курс, 6В04121 - Государственный аудит, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, kasenovaaayazhan@gmail.com
Kassenova Ayazhan – 4th year, 6B04121 – State Audit, L.N.Gumilyov Eurasian National University, kasenovaaayazhan@gmail.com

Мухатаева Жанар Ахангалиевна – педагогика ғылымдарының магистрі, «Музыка пәндері» кафедрасының аға оқытушысы, Манаш Козыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, zmuhataeva9@gmail.com
Мухатаева Жанар Ахангалиевна – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Музыкальные дисциплины», Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, zmuhataeva9@gmail.com
Mukhatayeva Zhanar – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of “Musical Disciplines,” Manash Kozybayev North Kazakhstan University, zmuhataeva9@gmail.com

Нуриева Гюльгюн Анар гызы - 4 курс, 050619 - Коммуникациялық жүйелер инженериясы, Әзірбайжан сәулет және құрылыс университеті, nuriyevagulgun1122@gmail.com
Нуриева Гюльгюн Анар гызы - 4 курс, 050619 - Инженерия коммуникационных систем, Азербайджанский университет архитектуры и строительства, nuriyevagulgun1122@gmail.com
Nuriyeva Gulgun - 4th year, 050619 - Engineering communication systems, Azerbaijan Architecture and Construction University, nuriyevagulgun1122@gmail.com

Нурмаханова Жаннат - медицина ғылымдарының кандидаты, № 1 жалпы дәрігерлік практика кафедрасының профессоры, С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, nurzanna876@gmail.com
Нурмаханова Жаннат - кандидат медицинских наук, профессор кафедры общей врачебной практики № 1, Казахский национальный медицинский университет имени С.Д.Асфендиярова, nurzanna876@gmail.com
Nurmakhanova Zhannat -Candidate of Medical Sciences, Professor of Department of General Medical Practice No.1, S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University, nurzanna876@gmail.com

Одинцова Светлана Анатольевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, osa630818@gmail.com
Одинцова Светлана Анатольевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры педагогики и методики начального обучения, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А.Букетова, osa630818@gmail.com
Odintsova Svetlana – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Primary Education, academician E.A.Buketov Karaganda National Research University, osa630818@gmail.com

Омарова Молдир - 4 курс, 6В01402 - Музыкалық білім, Манаш Козыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, moldiromarova579@gmail.com
Омарова Молдир - 4 курс, 6В01402 - Музыкальное образование, Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева moldiromarova579@gmail.com
Omarova Moldir – 4th year, 6B01402 - Music Education, Manash Kozybayev North Kazakhstan University, moldiromarova579@gmail.com

Персикова Екатерина – 4 курс, 6В01301 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Persikovaekaterina365@gmail.com
Персикова Екатерина – 4 курс, 6В01301 – Педагогика и методика начального обучения, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А.Букетова, Persikovaekaterina365@gmail.com
Persikova Ekaterina – 4th year, 6B01301 – Pedagogy and Methods of Primary Education, academician E.A.Buketov Karaganda National Research University, Persikovaekaterina365@gmail.com

Раймова Аружан – 4 курс, 6В04201 - Құқықтану, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, raimovaaruzhan04@gmail.com
Раймова Аружан – 4 курс, 6В04201 - Юриспруденция, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А.Букетова, raimovaaruzhan04@gmail.com
Raimova Aruzhan – 4th year, 6B04201 - Jurisprudence, academician E.A.Buketov Karaganda National Research University, raimovaaruzhan04@gmail.com

Рыскулбек Айя - 1 курс, 7МО1719 - Шет тілі: екі шет тілі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, aiya05052003@gmail.com
Рыскулбек Айя - 1 курс, 7МО1719 - Иностранный язык: два иностранных языка, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, aiya05052003@gmail.com
Ryskulbek Aiya - 1st year, 7MO1719 - Two languages: two foreign languages, L.N.Gumilyov Eurasian National University, aiya05052003@gmail.com

Сармурзина Аружан – 1 курс, 7М04201 – Құқықтану, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, aruzhan.sarmurzina@gmail.com
Сармурзина Аружан - 1 курс, 7М04201 - Юриспруденция, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, aruzhan.sarmurzina@gmail.com
Sarmurzina Aruzhan - 1st year, 7М04201 - Jurisprudence, L.N.Gumilyov Eurasian National University, aruzhan.sarmurzina@gmail.com

Серік Әлина - 3 курс, 6В01310 - Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, Шоқан Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, serikalina15@gmail.com
Серік Әлина - 3 курс, 6В01310 - Педагогика и методика начального образования, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, serikalina15@gmail.com
Серік Әлина - 3rd year, 6В01310 - Pedagogy and methodology of primary education, Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov, serikalina15@gmail.com

Смирнова Оксана Анатольевна - педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, smirnowaoa@gmail.com
Смирнова Оксана Анатольевна - магистр педагогических наук, сеньор-лектор, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, smirnowaoa@gmail.com
Smirnova Oksana - Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, smirnowaoa@gmail.com

Ташева Ерке - 3 курс, 6В05210 - Жер туралы ғылым: гидрология, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, kallenelis67@gmail.com
Ташева Ерке - 3 курс, 6В05210 - Наука о земле : гидрология, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, kallenelis67@gmail.com
Tasheva Yerke - 3rd year, 6В05210 – Earth Sciences: Hydrology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, kallenelis67@gmail.com

Тоқатов Руслан Алтайұлы – заң ғылымдарының магистрі, азаматтық және еңбек құқығы кафедрасы аға оқытушысы, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, ruslantokatov@gmail.com
Токатов Руслан Алтаевич – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры гражданского и трудового права, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, ruslantokatov@gmail.com
Tokatov Ruslan – Master of Juridical Sciences, Senior Lecturer of Department of Civil and labor law, academician E.A.Buketov Karaganda University, ruslantokatov@gmail.com

Токсанбаева Сабина Турсыновна - PhD доктор, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, toxanbayeva_st_1@enu.kz
Токсанбаева Сабина Турсыновна - доктор Phd, и.о. доцента, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, toxanbayeva_st_1@enu.kz
Toksanbayeva Sabina - Doctor PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, toxanbayeva_st_1@enu.kz

Утепбергенова Лаура Мухтаровна - техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, utepbergenovalaura78@gmail.com
Утепбергенова Лаура Мухтаровна - кандидат технических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, utepbergenovalaura78@gmail.com
Utepbergenova Laura – candidate of technical sciences, associate professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, utepbergenovalaura78@gmail.com

Авторлар назарына!

Eurasian Scientific and Methodological Journal “East – West” for master and doctoral students (Магистранттар мен докоранттарға арналған «Шығыс - Батыс» Еуразиялық ғылыми-әдістемелік журналы) – халықаралық ғылыми-әдістемелік басылым. Журнал 2022 жылы құрылған.

Журналдың негізгі тақырыптық бағыты – экономика, ғылым және білім саласындағы қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің мазмұны мен нәтижелерін қамту.

Журналдың негізгі бөлімдері: Жаратылыстану және техникалық ғылымдар, Әлеуметтік ғылымдар, Гуманитарлық ғылымдар және өнер.

Журналдың стратегиялық мақсаты – ҚР ҒЖБМ ҒЖБССҚК (ЖАК) ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағын алу үшін диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын жетекші рецензияланған ғылыми журналдар тізімі, сондай-ақ Қазақстандық дәйексөз базасы (ҚазДБ) және халықаралық мәліметтер базаларға (Scopus, Web of Science және т.б.) енгізу.

Жариялау үшін журнал тақырыбына сәйкес келетін іргелі және қолданбалы зерттеулердің нәтижелерін көрсететін ғылыми, талдамалық, ғылыми-әдістемелік мақалалар, сондай-ақ автордың(лардың) тұжырымдамалық ұстанымын нақты көрсететін шолу мақалалар қабылданады. Авторлармен жұмыс істеу бағыттарының бірі ғылыми іс-шараларды өткізу, орта және жоғары оқу орындарының білім алушыларын, ғылыми-практикалық қызметкерлерді және т.б. ғылыми-зерттеу қызметіне тарту болып табылады.

«Bilim zhane Bolashak» Халықаралық ғылыми-зерттеу байқау (бұдан әрі – Байқау) С.Т.Исалиеваның «Шетелдік студенттерге арналған ЖОО дамыту білім беру ортасын жобалау» диссертациялық зерттеу аясында ағымдағы оқу жылының қараша-наурыз аралығында жүзеге асырылады.

Байқау 2022 жылда «East – West: Authority And Potential» ғылыми журналдар редакторларының Бірінші Еуразиялық форумы аясында құрылған және жыл сайын өткізіледі.

Байқаудың мақсаты – заманауи білім алушылар мен оқытушылардың жеке тұлғасында ұығармашылық қабілеттерін дамыту және зерттеушілік қасиеттерін дамытуға ықпал ету.

Байқауға қатысуға шақырылады:

1. Қазақстандық және шетелдік орта білім беру ұйымдарының 10-11 сынып оқушылары, ҚР, жақын және алыс шетелдердің, оның ішінде шетелдік ЖОО студенттері. Ғылыми жетекші ретінде орта білім беру ұйымдарының педагогтары, ЖОО оқытушылары, ғылыми қызметкерлер қатыса алады.
2. Орта білім беру ұйымдарының педагогтары, ҚР, жақын және алыс шетелдердегі ЖОО оқытушылары.

Барлық қатысушылар секцияларға бөлінеді: Секция 1. Орта білім беру ұйымдарының оқушылары. Секция 2. ЖОО студенттері. Секция 3. Магистранттар, докоранттар. Секция 4: Педагогтар (оқытушылар).

Байқау жұмысының форматы – ғылыми мақала. Барлық конкурстық жұмыстар түпнұсқа болуы, тәуелсіз зерттеулерді ұсынуы және макеткет сәйкес ресімделуі керек. Дайын мәтіндерді (басқалар дайындаған немесе Интернеттен жүктеп алған) райдалануға рұқсат етілмейді. Жұмыстарды авторлар плагиатқа тексереді, талап етілетін деңгей авторлық мәтіннің кемінде 70% құрайды (соның ішінде түпнұсқалық, заңды түрде алынған сөздер мен дәйексөздер). Ұйымдастыру комитеті конкурстық жұмыстарды іріктеп қайта тексеру құқығын өзіне қалдырады.

Жеңімпаздар мен лауреаттардың жұмыстары ұйымдастыру комитетінің таңдауы бойынша Eurasian Scientific and Methodological Journal “East-West” журналында (ағымдағы немесе арнайы шығарылым) жариялануы мүмкін.

Информация для авторов!

Eurasian Scientific and Methodological Journal “East – West” for master and doctoral students (Евразийский научно-методический журнал для магистрантов и докторантов «Восток – Запад») – международное научно-методическое издание. Журнал основан в 2022 году.

Основной тематической направленностью журнала является освещение содержания и результатов исследований казахстанских и зарубежных ученых в области экономики, науки и образования.

Основные разделы журнала: Естественные и технические науки, Социальные и общественные науки, Гуманитарные науки и искусство.

Стратегическая цель журнала – вхождение в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов, рекомендуемых для опубликования основных научных результатов диссертаций на соискание ученой степени КОКСОН РК (ВАК стран СНГ) и ученого звания, а также в Казахстанскую базу цитирования (КазБЦ) и международные базы данных (Scopus, Web of Science и др.).

Для публикации принимаются научные, аналитические, научно-методические статьи, отражающие результаты фундаментальных и прикладных исследований, соответствующие тематике журнала, а также обзорные статьи с четким указанием концептуальной позиции автора(ов). Одним из направлений работы с авторами является проведение научных мероприятий, привлечение к научно-исследовательской деятельности обучающихся организаций среднего и высшего образования, научных и практических работников и др.

Международный конкурс НИР «Bilim zhane Bolashak» (далее – Конкурс) проводится в рамках диссертационного исследования Исалиевой С.Т. «Проектирование развивающей образовательной среды вуза для иностранных обучающихся» и проводится в период с ноября по марта текущего учебного года.

Конкурс основан в 2022 году в рамках Первого Евразийского Форума редакторов научных журналов «East – West: Authority And Potential» и проводится ежегодно.

Цель конкурса – развитие творческих способностей, содействие в становлении исследовательских качеств личности современных обучающихся и преподавателей.

К участию в конкурсе приглашаются:

1. Учащиеся 10-11 классов казахстанских и зарубежных организаций среднего образования, студенты вузов РК, ближнего и дальнего зарубежья, в том числе иностранные. В качестве научных руководителей могут выступать педагоги организаций среднего образования, преподаватели вузов, научные сотрудники.
2. Педагоги организаций среднего образования, преподаватели вузов РК, ближнего и дальнего зарубежья.

Все участники распределяются по секциям: Секция 1. Учащиеся организаций среднего образования. Секция 2. Студенты вузов. Секция 3. Магистранты, докторанты. Секция 4: Педагоги (преподаватели).

Формат конкурсной работы – научная статья. Все конкурсные работы должны быть авторскими, представлять собой самостоятельное исследование и выполнены в соответствии с макетом. Использование готовых текстов (подготовленных другими лицами или скачанных из сети Internet) не допускается. Работы проверяются авторами на плагиат, необходимый уровень – не менее 70% авторского текста (в т.ч. оригинальность, правомерные заимствования и цитирования). Оргкомитет оставляет за собой право выборочной перепроверки конкурсных работ.

Работы победителей и лауреатов могут быть опубликованы в Eurasian Scientific and Methodological Journal “East-West” (текущем номере или спецвыпуске) по выбору оргкомитета.

Dear Authors,

The Eurasian Scientific and Methodological Journal “East - West” is an international scientific and methodological publication for master’s and doctoral students, established in 2022.

The primary thematic focus of the journal is to cover the research and findings of Kazakhstani and international scholars in the fields of economics, science, and education.

The main sections of the journal are: Natural and Technical Sciences, Social and Public Sciences, Humanities, and Arts.

The strategic goal of the Journal is to be included in the List of leading peer-reviewed scientific journals recommended for publishing the main scientific results of dissertations for academic degrees by KoKSON RK and for the conferral of academic titles. The Journal also aims to be indexed in the Kazakhstan Citation Base and international databases such as Scopus, Web of Science, and others.

Scientific, analytical, and methodological articles that reflect the outcomes of fundamental and applied research aligned with the Journal’s scope are accepted for publication, as are review articles with a clear indication of the authors’ conceptual viewpoints. One of the directions of the Journal’s work with authors is the organization of scientific events, involving students in secondary and higher education, as well as research and practical specialists, in various research activities.

The International Research Competition «Bilim zhane Bolashak» (hereinafter, the Competition) is conducted as part of the dissertation research of S.T. Issaliyeva, titled «*Design of a Developmental Educational Environment at a University for International Students»*, from November to March of the current academic year.

The Competition was established in 2022 during the First Eurasian Forum of Editors of Scientific Journals «East – West: Authority and Potential» and is held annually.

The goal of the Competition is to develop creative abilities and foster research skills among modern students and educators.

Who is invited to participate:

1. Students in grades 10-11 of Kazakhstani and foreign secondary education institutions, as well as university students in the Republic of Kazakhstan and abroad. Teachers from secondary education institutions, university lecturers, and researchers may act as scientific supervisors.
2. Teachers in secondary education organizations, and university lecturers in the Republic of Kazakhstan or abroad.

All participants are categorized into the following sections: Section 1: Students of secondary education institutions; Section 2: University students; Section 3: Master’s and doctoral students; Section 4: Educators (Teachers).

The format for competition entries is a scientific article. All entries must be original, represent independent research, and comply with the designated template. The use of prewritten texts (prepared by others or downloaded from the Internet) is not permitted. Authors must check their works for plagiarism, ensuring a minimum of 70% original text (including permitted borrowings and citations). The Organizing Committee reserves the right to selectively re-check the competition entries.

The works of winners and laureates may be published in the Eurasian Scientific and Methodological Journal “East-West” (in the current issue or a special issue), at the discretion of the Organizing Committee.

Выпускающий редактор: Момбек Әлия Әнуарбекқызы

Дизайнер и верстка: Исалиева Сауле Темирбаевна

Перевод предисловия
на казахский язык: Айнакулова Айгерим Мажитовна
на английский язык: Артём Носко Владимирович

Утверждено к публикации 28.03.2026 г.